

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ГЕОГРАФІЇ

Савчук Іван Григорович

**РОЗВИТОК ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ
У ПРОСТОРИ І ЧАСІ**

Київ-2019

УДК 911

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2019 р.)*

За редакцією академіка НАН України **В. А. Смолія**

Рецензенти:

Г. В. Боряк, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, заступник директора
Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Д. Екерт, доктор географічних наук, професор, завідувач
лабораторією геополітики Центру імені Марка Блока (м. Берлін)

Савчук, Іван Григорович

Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. – Київ: НАН України, Ін-тут історії України, 2019. – 210 с.

ISBN 978-966-02-9086-0

У науковій монографії вперше розкрито основні напрями розвитку господарської діяльності на території сучасної України одночасно у просторі та часі від часу палеоліту до наших днів. Обґрунтовано авторську концепцію періодизації господарського розвитку та висвітлено регіональні особливості його прояву за природно-історичними регіонами.

УДК 911

ISBN 978-966-02-9086-0

© Савчук І. Г., 2019.

ВСТУП

Україна як цілісний самостійний національний господарський комплекс постала з проголошенням незалежності держави (1991 р.). Лише у 1954 р. завершилось формування сучасного складу її території¹. У 1951–1991 рр. вся її територія входила до складу СРСР та розвивалась у рамках економіки цієї держави. До того часу окремі складові входили чи контролювались різними за рівнем розвитку державами.

До появи перших держав неможливо ставити питання про існування національних економік, адже вона є господарським виразом певної країни (Коропецький, 1995, с. 12–13). Тому вивчення розвитку господарської діяльності є найзагальнішим поняттям, що дозволяє аналізувати цілеспрямоване використання території населенням, яке на ній мешкало у різні історичні часи, з метою створення/використання відповідних благ.

Проводячи аналіз господарської діяльності на території сучасної України від зародження цивілізації за часів палеоліту до сьогодення ми намагались розкрити головні територіально-галузеві зміни, що відбувались у різні історичні епохи за природно-історичними регіонами. При цьому акцентувалась увага на основних напрямках розвитку відповідних видів економічної діяльності та визначали, де саме на сучасній території держави мали місце впровадження нових (важливих для господарського розвитку) технологій і способів господарювання, які започатковували економічну діяльність у певній галузі чи підгалузі.

Розкриваючи зміст господарських процесів та явищ у певну історичну епоху ми запропонували авторську періодизацію господарської діяльності за видами грошей, які переважали тоді в обігу. При характеристиці догрошового етапу у розвитку господарської діяльності вказані археологічні культури, представники яких зробили відповідні господарські інновації та поширили певний вид діяльності на території сучасної України.

Розкриваючи розвиток господарської діяльності на території сучасної України ми спирались на теоретико-методологічні напрацювання європей-

¹ Після подій 2014–2015 рр. поза контролем державних органів влади України є Кримський півострів та частини території Донецької і Луганської областей. Їхні господарські зв'язки з підприємствами на території, що знаходиться під контролем державних органів влади України, мінімальні (Смолій, Кульчицький, Якубова, 2016).

ських національних наукових шкіл географії, економіки, історії. Саме тому окрім традиційного в історичній науці галузевого аналізу розкрито також просторовий аспект розвитку господарства у різні історичні часи.

Стислий виклад основних теоретико-методологічних позицій різних сучасних наукових підходів до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності розкрито у першому розділі, де також наведено теоретичні засади дослідження, розкрито суть поняття «господарська діяльність» та подано обґрунтування необхідності застосування у вивченні відповідних процесів та явищ на території сучасної України теоретико-методологічних підходів зазначених наукових шкіл.

У другому–четвертому розділах подано територіально-галузеву характеристику розвитку господарської діяльності на території сучасної України від перших спроб використання людиною у своїй свідомій діяльності природних матеріалів до сучасного рівня розвитку вітчизняної економіки. Таким чином показано всі зміни територіальної, організаційної, управлінської структур господарської діяльності в Україні та проведено періодизацію на основі закономірностей її просторово-часового прояву у загальносвітовому контексті.

Для характеристики господарської діяльності держав нами було запропоновано наступну схему аналізу господарської діяльності у відповідні періоди її розвитку. Спочатку подається макроекономічний аналіз економіки того часу у межах всієї території сучасної України, в якому розкрито основні просторово-галузеві зміни та вектори розвитку певних господарських процесів. Потім висвітлено організаційно-управлінську і територіально-галузеву структури. Останню проаналізовано за секторальною моделлю з виділенням провідних видів (галузей) економічної діяльності. З огляду на офіційну статистику для господарських процесів до проголошення незалежності України нами використано галузевий поділ економіки, а після її проголошення вже поділ на види економічної діяльності. У дослідженні ми зробили спробу пояснити причинно-наслідкові зв'язки та нерівномірності розвитку різних частин економіки в умовах, коли територія сучасної України входила до складу різних держав. Показано значення геополітичних і військово-політичних рішень цих держав у розвитку тих чи інших видів економічної діяльності на території сучасної України.

Для часової прив'язки до загальносвітових тенденцій у розвитку господарських процесів, датування появи основних технічних інновацій на території сучасної України автор пов'язував з аналогічною подією у світі, про що зазначалось у примітках.

Відповідно до усталеного розуміння сучасної історії у роботі економічні процеси та явища від 2014 р. не розглядаються.

У розділах вжито назви населених пунктів станом на відповідне датування. Для селищ міського типу і сільських населених пунктів наведена їхня сучасна адміністративна приналежність з метою їх ідентифікації.

РОЗДІЛ 1

Теоретико-методологічні положення дослідження етапів територіально-галузевого розвитку господарської діяльності

1.1. Головні теоретичні питання досліджень господарської діяльності

Господарська діяльність включає у себе відносини зі створення і розподілу/перерозподілу благ. В їх основі є утворення штучних матеріалів чи вилучення окремих компонентів з природного середовища під час відповідної свідомої діяльності людини. Розвиток людства зумовив ускладнення процесів господарської діяльності через впровадження поділу праці між різними групами людей, які спеціалізуються на виробництві/створенні нових благ. Одним з наслідків цього було утворення надлишків продукції, що вироблялась/збиралась/вилучалась з природного середовища. Її накопичення призвело до потреби створення місць для зберігання та обміну на інші речі чи отримання взамін певних видів послуг.

Поява держави, однією з функцій якої є контроль над надлишками виробництва, призводить до поєднання певних видів господарської діяльності в єдиний економічний комплекс, обмежений її кордонами (національна економіка). Потреба зменшення вартості виробленої продукції при обміні товарами між різними державами активізує процеси концентрації і спеціалізації. Це сприяє розвитку транспортної і торговельно-логістичної мережі.

З часу виникнення перших держав розпочався процес утворення територіальних осередків різних видів господарської діяльності. Це зумовило появу міст як центрів промислового виробництва і надання послуг, виникнення спеціалізованих сільськогосподарських підприємств. Між ними було встановлено торговельно-збутові відносини. В їх основі є поділ праці, що має два головні аспекти – галузевий і територіальний. Їх поєднання на певній території сприяє утворенню різного рівня складності просторових економічних елементів. Доіндустріальні міста виникають у відповідності до теорії центральних місць Кристаллера, через те, що вирішальним чинником їх розвитку було географічне положення, просторові масштаби впливу тощо.

Галузевий аспект господарської діяльності передбачає за секторальною моделлю структурування за такими видами економічної діяльності: мисливство і рибальство, сільське господарство, лісове господарство, промисловість (з поділом на добувну і переробну) та сферу послуг. Особливе місце у господарській діяльності займає торгівля і транспорт. За їхньою допомогою відбувається переміщення створених матеріальних благ чи людей до місця надання відповідних послуг по території та виконуються дії з їхнього придбання/отримання/накопичення.

Територіальний аспект господарської діяльності розкриває просторовий прояв, поєднання різних її видів на певній частині планети. Його основою є географічний поділ праці, зумовлений нерівномірним розподілом різних компонентів природи та поширенням певних природних явищ. З появою перших держав та розвитком між ними торговельних відносин поступово ускладнюються процеси господарської діяльності, що створює умови для поглиблення поділу праці, виникнення складних у галузевому і просторовому плані господарських відносин. Такі процеси призводять до концентрації виробництва, зумовлюють його виразну спеціалізацію та інтеграцію між різними видами економічної діяльності не лише у межах певної держави, а й у певному природно-історичному регіоні чи у всьому світі.

Потреба у контролі над важливими осередками виробництва/вилучення з природного середовища, шляхами збуту та складування певних матеріальних ресурсів призводить до виникнення конфліктів як у середині держави, так і між ними. Це обумовлює соціальну стратифікацію у державі та виникнення суспільних груп, що не створюють блага, а займаються їхнім перерозподілом і контролюють процеси їхнього зосередження, зберігання, збуту.

Зростання потреб суспільства і ступеня ускладнення його соціальної структури має своє відображення у господарській діяльності. Вона змінюється у бік збільшення обсягу випуску товарної продукції і різноманіття послуг, що надаються.

Поява контролюючої суспільної верстви обумовлює потребу у захисті її прав на надлишок виробленої продукції та наявності певного універсального еквівалента різних благ у суспільстві. Ними стають гроші. Розвиток торгівлі сприяє поглибленню спеціалізації виробництва, утворенню нових галузей та їхній подальшій диверсифікації з метою функціонального та технологічного вдосконалення видів продукції. Потреба придбання інших благ зумовлює виникнення ринку її збуту. Гроші дозволяють накопичувати багатства та сприяють обміну, виступаючи як загальний еквівалент різним товарам і послугам.

Одним з важливих моментів у розвитку перших держав стає поява торгівлі між ними, що дозволяє через грошові відносини отримувати різноманітні товари та збільшує їхній ринок збуту. Орієнтація виробництва на іноземного споживача можлива лише за умови стабільних зовнішньоторговельних відносин. З часом утворюються регіональні ринки, що поступово

об'єднуючись, створюють світовий ринок збуту. Тим самим процеси виробництва, збуту, споживання стають відокремленими та взаємодіють між собою лише за допомогою грошово-кредитних відносин.

Зростання обсягу виробництва товарів і різноманіття послуг та конкуренція з часом обумовлюють для суб'єктів господарювання потребу у значних сумах грошей. Це призводить до появи перших кредитних відносин та банківських установ. Таким чином виникає окремий фінансово-кредитний сектор послуг, що не створює певних благ, а лише перерозподіляє їх. Найбільш різноманітні відповідні послуги надають спеціалізовані установи у провідних містах відповідних світів-економік¹, адже «міста і гроші породили сучасний світ» (Бродель, 1993, с. 21). Поява таких господарських утворень можлива лише за умов тісних господарських відносин між різними спеціалізованими територіальними економічними утвореннями, що досягається шляхом розбудови комунікацій і наявності мережі кредитно-фінансових установ. Усі вони поєднуються у певну цілісну економічну систему, що визначає напрями господарського розвитку різних держав та їхніх частин.

Поява кількох світів-економік, через розвиток господарських відносин і торговельних зв'язків, сприяє утвердженню єдиної світової економіки, в якій, водночас, зберігається кілька провідних господарських центрів. Вони тісно взаємодіють між собою, залучаючи у сферу свого впливу цілі регіони світу. У країнах відбувається перебудова економіки під впливом потреб світового ринку, з'являються окремі нові складові, що тісніше пов'язані з подібними елементами у складі інших держав. Рушієм таких процесів є транснаціональні і глобальні компанії, що керуються у своїй господарській діяльності не національними чи регіональними інтересами, а власним зиском та мають на меті встановлення контролю над певним сегментом світового товарного ринку.

Збільшення обсягу світової торгівлі та поява нематеріальних грошово-кредитних механізмів призводить до виникнення нових складних процесів поєднання глобальних, національних, регіональних інтересів у сучасному світі. Глобалізація виступає закономірним результатом мондіалізації, що виникла як наслідок інтеграції різних людських суспільств в окремих регіонах світу. Цей процес прямо залежав від рівня відкритості кожного з них, бажання отримувати і поширювати технологічні і соціально-культурні інновації, що зумовлюють незворотні зміни у розвитку відповідного суспільства, збільшення ступеня його залежності від глобальних процесів. Наслідком глобалізації є посилення взаємодії між державами у різних сферах людської діяльності та зростання мобільності населення. Особливо тісними вони є у сфері економіки, тому господарські відносини залишаються матеріальною основою добробуту.

¹ Ф. Бродель, який впровадив це поняття у 1979 р., визначав його як «економічно самостійну частину планети, що спроможна бути самодостатньою, такою, якій його внутрішні зв'язки і обміни надають певну органічну єдність» (Бродель, 1998, т. 3, с. 14).

У розвитку господарської діяльності людини від самого початку намітились кілька головних трендів у галузевому і територіальному планах.

У галузевому плані:

- зростання різноманіття видів господарської діяльності;
- ускладнення поділу праці;
- збільшення частки зайнятих у невиробничий сфері;
- зростання кількості службовців (особливо у сфері державного управління);
- вилучення і доместикацію все більшої частини біоти;
- посилення значення економічних зв'язків між різними регіонами (особливо міжнародних зв'язків).

У територіальному плані:

- збільшення впливу господарської діяльності людини на довкілля;
- її поширення на всі зручні для ведення господарства ділянки земної поверхні;
- зростання посівних площ сільськогосподарських культур;
- створення більш складних елементів просторової організації господарства;
- зростання значення різних видів транспорту і зв'язку в поєднанні між собою в єдині господарські утворення різних регіонів і країн світу.

1.2. Основні наукові підходи до вивчення територіально-галузевого розвитку господарської діяльності

Існують такі основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності: глобальної історії; геоісторичний, світосистемний, постколоніальний, позитивістський традиціоналістичний, описовий. Розглянемо стисло їх основні теоретичні та методологічні засади вивчення господарської діяльності².

Глобальної історії підхід як окремий теоретико-методологічний напрям сформувався у 90-і рр. XX ст. Його представники (Кінг, 2011; Мак-Нил, 2008; Радимен, 2008; Синцеров, 2010 та ін.³) акцентують увагу на взаємозалежності процесів економічного розвитку у всьому світі, що часто не має причинно-наслідкової форми прямої послідовності, а по-різному впливають на життя і господарювання людей у різних суспільствах. Це спричинено появою певного важливого соціально-культурного феномену чи розвитком відповідного процесу технологічних змін. У рамках цього наукового підходу

² Наведений поділ умовний, особливо щодо сучасних дослідників. Вони зазвичай не висловлювались чітко про свою приналежність до певного наукового підходу. Для них характерне уникання загальних теоретико-методологічних розробок.

³ Нами не подано докладну бібліографію за кожним напрямом, а лише ту її частину, яка була використана у роботі. З огляду на можливості ознайомлення українського читача переважно подано відповідні публікації українською і російською мовами. Публікації іншими мовами подано за умови відсутності їх перекладу.

набули широкого використання методи квантитативної історії, побудови/реконструкції довгих рядів розвитку певного явища, виявлення непрямих та опосередкованих механізмів впливу змін у суспільстві на його розвиток. Велике значення надається вивченню процесів мондіалізації й глобалізації.

Важливою методологічною особливістю цього підходу є акцентування уваги на рівному значенні та важливості в розвитку суспільства економічних процесів, що мали місце в різних частинах світу. Особливу увагу представники цієї школи привертають до вивчення різноманітного впливу змін у природному середовищі, як панпланетарного явища, на господарський розвиток і політичні трансформації у всьому світі. При цьому акцентується увага на неоднаковій силі прояву та напряму дії відповідних природних змін на економічні та соціально-політичні процеси і тренди в розвитку різних цивілізацій.

Основна увага звертається на вивчення довготривалих усталених зв'язків між різними народами, поширення між ними технологічних і суспільних (у широкому значенні цього терміна) інновацій у контексті вікових ритмів функціонування природного середовища. При цьому намагаються встановити певні глобальні тренди та отримати нові теоретико-методологічні узагальнення універсального типу, що дозволяють створювати певні квантитативні моделі історичного розвитку та імітаційні моделі, які розкривають вплив цих змін на економічний розвиток держави чи світу⁴.

Основним методологічним питанням при цьому є дослідження становлення глобалізованої економіки як єдиного цілісного утворення на основі концепції «економіки-світу»⁵, з урахуванням циклічності розвитку більшості господарських, суспільних і природних процесів, що накладаючись один на оден створюють єдиний тренд розвитку людства⁶. В основі цієї наукової школи лежать теоретико-методологічні напрацювання представників геоісторичного підходу, що доповнюються широким застосуванням математико-статистичних методів (кліодинаміка) для реконструкції макроекономічних процесів у минулому та розроблення універсального підходу до усвідомлення ролі технологічних інновацій у зміні буття всього людства.

Геоісторичний підхід сформувався у рамках наукової школи «Анналів» у другій половині ХХ ст. (Бродель, 1993, 1995, 1997, 1998; Dollfus, 2007 та ін.). В його основі лежить усвідомлення наявності двох типів часу – довго- і короткотривалого. До першого відносяться ті види людської діяльності, що дуже повільно змінюються (наприклад, сільське господарство), але, які визначають господарський профіль певної території. До другого навпаки відносять те, що швидко змінюється (наприклад, політичне життя) (Браун, 2007, с. 18–19). Важливе значення при цьому набуває окреслення меж і виділен-

⁴ Серед останніх робіт у цьому напрямі слід відзначити (История и математика, 2007).

⁵ Докладніше сутність цієї концепції розкрито у (Бродель, 1993, 1998; *Economie-monde*, 2003).

⁶ Найбільш повно це питання розкрито у (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 386–432).

ня структур природно-історико-господарських регіонів, що формують певні самодостатні системи буття людських спільнот. Ф. Бродель (фундатор цього міждисциплінарного напрямку) вже в 1947 р. порушив питання про необхідність покінчити розуміння історії виключно як переліку подій, тому «він на перше місце висуває географію, перед власне економікою, а політика з'являється наприкінці», при цьому «використання Броделем географії як довгого часу суспільств дозволив йому окреслити, інтегруючи їх, структуралістський підхід» (Braudel..., р. 118, 119.).

З часом, через вплив обміну місцевої продукції на рідкісну, завезену ззовні, відбувається посилення спеціалізації господарства та його інтеграція до більших за охопленням території господарських структур – цивілізацій і світу-системи. У складі останнього визначальне значення мають провідні міста, в яких виникають головні інновації та де зосереджено обмін найважливішими благами та накопичено найбільші фінансові ресурси.

На думку представників цього напрямку найважливішим етапом у становленні сучасного світу було «довге середньовіччя», що охоплює період не лише від становлення християнського Заходу до відкриття Америки, а мало значно триваліше існування – аж до першої промислової революції.

Розкриття переважно механізмів впливу обміну на малозмінні у часі й просторі структури повсякденного життя й господарювання за часів «довгого середньовіччя» в певних виразно окреслених регіонах є методологічною особливістю представників цього напрямку в історії.

Світо-системний підхід сформувався як продовження розвитку теоретико-методологічних напрацювань наукової школи «Анналів» у 70-і рр. ХХ ст. та неомарксизму (Арриги, 2006; Валлерстайн, 2001; Долльфус, 1995; Иноземцев, 1999; *Géographie universelle*, 1991 та ін.). У його основу покладено розуміння торгівлі як найважливішої форми обміну та виразника господарського значення певної території. Тому виділяють такі етапи у формуванні сучасного світу-системи:

- міні-системи – автарктичні замкнені розрізнені системи людських спільнот часів стародавнього додержавного суспільства та світи-міста, що сформувались на початковій стадії розвитку людського суспільства у зоні впливу певного міста;

- імперії-світи – перші аграрні держави з виразною жорсткою ієрархією суспільства, чітким поділом праці в його рамках, наявністю позаекономічних механізмів перерозподілу благ у межах суспільства з розвинутою внутрішньою системою обміну ними;

- економіки-світи – поєднання неоднорідних за рівнем господарського розвитку країн за допомогою механізмів зовнішньоекономічних зв'язків та обміну знань, умінь, навичок, що обумовлюють певну універсальну стандартизацію способу життя панівних верств суспільства й виникнення процесів саморегулювання господарських обмінів в його межах.

З позицій географії й економіки «економіка-світ» – це територіально економічно автономний простір, стабільний тривалий час, у центрі якого

завжди домінуюче місто (інколи два, але при цьому система не дерегулюється), що поділяється на послідовні зони за градієнтом (ядро, напівпериферія, периферія, найвіддаленіша частина) за функцією походження та ступеня просторової взаємодій» (*Économie-monde*, 2003, р. 292). Відповідні складові можна виділити й у межах певної країни чи регіону світу (Трейвиш, 2009, с. 58-62).

Основними напрямками вивчення розвитку господарської діяльності в історичному минулому представниками цієї наукової школи є виявлення причин колоніальної залежності, індустріальної революції, зв'язків типу «метрополія – колонія» і «метрополія – центр світу», економічно зумовлених суспільних змін та розвитку політичної діяльності у рамках великих геополітичних систем (*Géographie universelle*, 1991).

Постколоніальний підхід сформувався у кінці 70-х рр. XX ст. як відповідь на світосистемний підхід із позицій класичного марксизму (Амин, 2007; Дус Сантус, 2008; Пребиш, 1992 та ін.). У його основі лежить твердження про нерівномірний і неправомірний розподіл благ у світі-економіці, зумовлений тривалим привласненням країнами-метрополіями багатств народів «третього світу». Представники цього підходу акцентують увагу на складному і не завжди очевидному механізмі перерозподілу багатств у рамках постколоніальних суспільств, наявність виразної технологічної залежності їх від розвинутих країн (периферійний капіталізм)⁷. Тому імпульсом у розвитку країн «третього світу» має бути їх внутрішні резерви та залучення власних сил, шляхом розвитку взаємного обміну між ними, мінімізації зовнішніх заборгованостей, зменшення присутності глобальних і транснаціональних компаній у рамках політики індустріалізації імпортозамінних виробництв.

У дослідженні економіки постколоніальних країн періоду до появи колонізаторів звертається увага на наявність більш урівноваженої мережі торговельних зв'язків регіонального плану та на негативний вплив політики колоніальної влади, спрямований на порушення економічної рівноваги, через запровадження митних перепон та пряму товарну інтервенцію на ринки колоній, їх ізоляцію від економічних зв'язків з іншими країнами світу. Велике значення представники цієї наукової школи надають прояву мондіалізму та глобалізації, що зумовили ліквідацію колоніальної системи і посилення глибини економічного відставання країн, що розвиваються.

Постулюється, що світовий ринок виник насамперед на основі нерівномірного перерозподілу товарів, вироблених в Азії, Африці й Південній Америці на користь окремих країн-метрополій Європи, що створили першу світову «трикутникову» систему обміну благ (Baigoch, 1997, vol. 2, р. 773–775). На її основі було сформоване економічне підґрунтя появи індустріалізації у Західній Європі, а це визначило їх першість у господарському і політичному розвитку всього світу. Саме для забезпечення потреб нового капіталіс-

⁷ Докладніше погляди представників цього напрямку розкрито у (Бобровников, 2004, с. 70-101).

тичного суспільства було змінено докорінним чином господарську структуру залежних і колоніальних країн, що унеможливило їх випереджальний розвиток після набуття незалежності.

Позитивістський традиціоналістичний підхід є продовженням класичних напрацювань в історії, економіці, географії від початку їхнього становлення як окремих наук (у сучасному розумінні) з чітким теоретичним і методологічним інструментарієм на базі описового підходу (Всемирная история, 2013; Енциклопедія історії..., 2003–2013; История человечества, 2003; Кульчицький, 2013; Миронов, 2003 та ін.). У класичних працях з питань історії господарства, написаних з позицій позитивізму, кожне окреме суспільство чи територія (держава) переважно вивчались ізольовано як річ-у-собі. Мало уваги було звернуто на наявність непрямих зв'язків між рівнем розвитку суспільства й технології та, як наслідок, його господарської діяльності.

На початку ХХ ст. було цілісно оформлено методологічні засади позитивістського підходу в історії, економіці, географії (Геттнер, 1930; Лёш, 1959; Улин, 2004; Vaigoch, 1997 та ін.). З'явилися перші спроби теоретичного осмислення особливостей розвитку господарської діяльності людини як окремого феномену буття. Особливе значення набуло вивчення давніх цивілізацій, шляхом застосування методів антропології й етнографії до дослідження господарської діяльності народів, які перебували на різних стадіях технологічного розвитку. Для цього застосовували методи аналогії й порівняння відомих за археологічними розкопками артефактів із предметами праці та життя племен Азії, Африки, Південної Америки, які жили в умовах кам'яного чи мідно-кам'яного віку. На основі цих напрацювань було вироблено основні засади сучасної історичної реконструкції господарської діяльності в давнину.

Окреме місце у цьому напрямі належить школі «Анналів». Її методологічною особливістю є концепція «тотальної історії»⁸, яку переважно використовували для вивчення середньовіччя Європи, що розумілося у значно більшій часовій протяжності. При цьому акцентується увага на необхідність вивчення господарської діяльності в минулому як частини соціального простору, що існує у відповідному географічному середовищі (Гуревич, 1993; Ле Руа Ладюри, 1993; Ле Гофф, 1992; Шоню, 2008 та ін.).

У рамках позитивізму у ХХ ст. розвився радянський марксизм. В його основі лежало вчення про наявність універсальних суспільних формацій, які поступально замінюють одна одну, розвиваючись на певних панівних видах господарської діяльності (Анучин, 1982; Баранский, 1980; Витвер, 1963;

⁸ «Концепція тотальної історії включає у себе не лише те, що інші традиції думки називають культурою чи цивілізацією, – вона має на увазі також і матеріальну культуру – техніку, економіку, повсякденне життя..., так само й інтелектуальну і художню культуру, не встановлюючи між ними ні відносин детермінізму, ні навіть ієрархії. В особливості вона уникає понять “базису” і “надбудова”, які гвалтують усвідомлення історичних структур та їх взаємодію» – стверджує Ж. Ле Гофф (Ле Гофф, 1992, с. 6).

Максаковский, 1997 та ін.). Було постульовано примат виробництва над суспільними процесами. Останні трактувались як надбудова та нормальне оформлення господарських зв'язків. Докладніше питання епістемології цього напрямку в контексті вивчення історії господарської діяльності на території сучасної України висвітлено у наступному підрозділі.

На противагу формаційному підходу у 30-і рр. ХХ ст. у рамках позитивізму сформувалась цивілізаційна школа (Гумилёв, 1990; Пуляркин, 2005; Тойнбі, 1995; Хантингтон, 2003 та ін.). Її представники вважають, що кожна окрема цивілізація має власну систему цінностей, яка визначає рівень її господарського розвитку, інтенсивність і прояв політичного (в тому числі міжнародного) життя та напрями взаємодії з іншими цивілізаціями. При цьому для кожної з них характерний універсальний лінійний розвиток від зародження через розквіт до занепаду/стагнації. Окремі сучасні цивілізації сформувались на основі давніх попередників, що через різні обставини припинили своє існування.

У рамках цієї наукової школи господарська діяльність розглядається як один з головних індикаторів віднесення цивілізації до певної універсальної стадії її розвитку. В основі економічного й суспільного розвитку лежить відповідний виклик – суворой природи, постійного тиску чи підступний напад сусідів, освоєння нових земель чи ж втрата принципово важливої складової самоідентифікації. Усі вони зумовлюють для еліти кожної цивілізації необхідність вибору щодо напрямку подальшого розвитку, або ведуть до втрати контролю над суспільством, яке, у цьому випадку, швидко деградує та щезає. При цьому мало розглядаються процеси взаємодії між різними цивілізаціями у стабільний період їх розвитку та не розкрито механізм, як саме однакові чинники зумовлювали в один історичний період швидкі зміни, а в інший – навпаки, відсутність бажання до змін у представників певної цивілізації.

На початку ХХ ст. в історії економіки й економічній географії набув своєї довершеної форми описовий напрям⁹ (Гельфферих, 1920; Заппер, 1926; Реклю, 1873–1893; Vidal de La Blache, 1903 та ін.). Накопичення архівних відомостей, особливо щодо часів пізнього середньовіччя, дозволяло робити розгорнуті докладні описи змін у господарській діяльності для певних невеликих за охопленням територій. З часом це призвело до появи узагальнюючих праць з історії господарювання в рамках створення загальної концепції минулого певного народу чи держави в Європі. Кожен із цих об'єктів історичної науки розглядався переважно за усталеною універсальною схемою, в якій мало уваги приділялось зв'язкам між різними складовими як певного суспільства, так і між окремими народами чи державами. Їх поява вважалась закономірним наслідком розвитку відповідного суспільства.

⁹ Відповідні українські напрацювання розглянуто окремо у підрозділі 1.4.

1.3. Методологічні засади дослідження територіально-галузевого розвитку господарської діяльності та його періодизації

Складність процесу вивчення господарського розвитку на території сучасної України зумовлено такими обставинами:

1) господарське освоєння різних її природно-історичних регіонів відбувалось не одночасно і мало не завжди поступальний розвиток у бік ускладнення економічних відносин;

2) значний, а в окремі історичні періоди і вирішальний, вплив на розвиток економічних процесів мали зовнішні щодо території України чинники, процеси, явища;

3) переважання у певні історичні періоди господарських відносин не доцентрових, а відцентрових зв'язків між регіонами сучасної України.

Таким чином при висвітленні особливостей розвитку господарської діяльності на всій території сучасної України доцільно розкривати саме регіональні особливості. Не менш важливим є необхідність аналізу особливостей процесу поширення певних нових для відповідного історичного періоду галузей чи видів послуг по території сучасної України та виявлення причин їхнього просторового прояву з позицій теорії дифузії інновацій.

З позицій методології історичного вивчення господарської діяльності людини на території сучасної України важливе місце має встановлення її часової періодизації. Представники різних наукових шкіл пропонували відмінні між собою етапи її розвитку. Стисло розглянемо їхні позиції.

В описовому науковому напрямі історія господарства всієї території сучасної України спеціально не досліджувалась. Відповідні розділи загально-історичних робіт були частинами опису певного політичного періоду (див., наприклад, (Грушевський, 1991–1998)). Політична періодизація української історії представниками цього наукового напрямку, за виключенням поглядів М. С. Грушевського, була не роздільна від відповідної російської історії.

З позицій позитивізму К. Г. Воблій запропонував періодизацію з чотирьох стадій розвитку господарства України: 1) до середини XVI ст.; 2) кінець XVI ст. – кінець XVIII ст.; 3) кінець XVIII ст. – 1861 р.; 4) від 1861 р. (Воблій, 1919, с. 149–169). У радянській історіографії було впроваджено універсальний поділ економічної історії на суспільно-економічні формації (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 7). При цьому підетапи економічної історії України були тотожні відповідній періодизації російської історії (див, наприклад, (Лященко, 1948)). При цьому політичні події мали вирішальне значення при встановленні відповідних хронологічних меж підетапів господарського розвитку Російської держави. Мало уваги зверталось на вплив глобальних процесів та явищ на господарську діяльність на території сучасної України. У науковій школі української політичної еміграції найбільш поширеною була традиційна політична періодизація М. С. Грушевського (Енциклопедія українознавства..., 1991–2003). Лише для радянського періоду вони засто-

совували дещо модифіковану радянську періодизацію за п'ятирічними планами (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1038). І.-С. Коропецький у 1991 р. запропонував застосовувати до економічної історії України чотириохчлену періодизацію: 1) до монголо-татарської навали середини XIII ст.; 2) між нею і підписанням Переяславського договору 1654 р.; 3) між ним і Першою світовою війною 1914–1918 рр.; 4) повоєнний час (Коропецький, 1995, с. 28-29).

Традиційний для української історіографії формаційний підхід до періодизації господарської діяльності на території України С. В. Мочерний пропонує поєднати із цивілізаційним підходом. У ньому, на думку цього вченого, виділяють такі періоди розвитку: аграрна, індустріальна, нео- і постіндустріальна цивілізації (три типи технологічного способу виробництва). Таким чином, за задумом автора цієї періодизації, відбувається поєднання принципу технологічного детермінізму з принципом економічного детермінізму, який є вирішальним у дусі радянського марксизму (Історія народного..., 2000).

Авторський колектив «Економічної історії України» (2011) запропонував багаторівневу періодизацію. В її основі є традиційна схема поділу історії на прадавню, давню, середньовічну, ранній новий час, модерна епоха, новітня епоха (Економічна..., 2011, т. 1, с. 5–8, т. 2, с. 5–7). Дискусійним є включення до складу останнього періоду новітньої епохи сучасного періоду незалежності України, а також подання як окремих підетапів «Римсько-сарматська доби» та «Окраїна степових імперій» (для періоду від падіння Римської імперії та до встановлення Русі як окремої держави) (Економічна..., 2011, т. 1, с. 5-6). Також навряд чи є коректним стверджувати саме про економічний, а не господарський розвиток за часів існування додержавних утворень на території сучасної України.

За основу історичної періодизації господарської діяльності доцільно взяти виключно економічні показники розвитку. Для часового макроподілу такою основою ми вважаємо доцільним обрати впровадження нових видів грошей¹⁰, тому ми виділяємо наступні **головні етапи розвитку господарства на території сучасної України**:

1) Догрошовий етап – від виникнення перших видів господарської діяльності до появи металевих грошей на території України.

2) Етап металевих грошей – від появи грошей з дорогоцінних металів (як основи обміну благами) до утвердження паперових грошей (як основи економічних відносин).

3) Етап паперових грошей – від остаточного витіснення металевих грошей кредитними банківськими білетами до появи перших електронних форм грошей.

¹⁰ «Міста і гроші є одночасно двигуном і показником розвитку» – вказував Ф. Бродель (Бродель, 1993, с. 21).

4) Етап електронних грошей співпадає у часі з постанням економіки незалежної України та поширенням електронних систем накопичення і переказу коштів.

Кожен з цих етапів доцільно поділяти на більш дрібні часові складові, що пов'язані з появою нових видів господарської діяльності та відповідними змінами в економіці відповідних держав на території України, важливими галузевими і просторовими процесами у розвитку господарської діяльності.

У просторовому плані для кожного з цих часових етапів доцільно розглядати загальні спільні для всієї території сучасної України процеси господарської діяльності та виразні їхні регіональні особливості. На кожному етапі вони будуть різні, що зумовлено відмінною політичною і соціальною історією їхнього розвитку, яка справляла суттєвий вплив на економічні процеси. При розгляді просторових особливостей прояву господарської діяльності на території сучасної України доцільно розкрити значення впливу зовнішніх економічних, політичних, соціальних процесів і явищ, що у різні історичні часи мали різну спрямованість та силу.

1.4. Ступінь вивченості господарської діяльності на території сучасної України

Наукове вивчення господарської діяльності на території сучасної України започатковано водночас із формуванням перших шкіл у географічній, економічній, історичній науках наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому в українському контексті до Другої світової війни не було узагальнюючих ґрунтовних робіт з історії економіки та економічної географії щодо всієї території сучасної України (Баглій, 1928, с. 18–19). Досліджували переважно питання розвитку окремих природно-історичних регіонів як самодостатніх економічних одиниць, або певних галузей господарства як складових відповідних економічних комплексів держав, що володіли тією чи іншою частиною української території у відповідну історичну епоху (Баглій, 1928; Воблий, 1917; Слабченко, 1923 та ін.).

Найбільше напрацювань з питань розвитку господарства, окремих галузей як на території всієї України, так і в її регіонах було зроблено на засадах радянського марксизму¹¹. Його головні епістемологічні особливості:

- акцентування уваги переважно на вивченні поступального та безкризового розвитку економіки України за радянської влади;
- домінування в дослідженнях господарських процесів та явищ лише тих, що мали місце на частині території сучасної України, яка перебувала у складі Російської імперії;

¹¹ Першим ґрунтовним дослідником історіографії вивченості господарської діяльності на території сучасної України з позицій радянського марксизму був Д. І. Баглій (Баглій, 1928, с. 18–124).

- висвітлення тільки позитивних аспектів розвитку економіки різних частин території сучасної України після їх включення в різний історичний час до складу держав із центром у Москві/Санкт-Петербурзі;
- виразна окремішність у вивченні економічних аспектів розвитку Буковини, Волині, Галичини, Закарпаття за одночасної гіперболізації позитивного значення господарських та інших видів зв'язків цих регіонів України з Московським царством/Російською імперією;
- мінімальне вивчення впливу і взаємодії внутрішньоукраїнських та міжнародних економічних і політичних процесів на розвиток господарської діяльності на території сучасної України.

У своїх наукових дослідженнях представники цієї наукової школи спиралися на теоретико-методологічні напрацювання провідних науковців у відповідних напрямках географічної, економічної, історичної науки з Москви і Ленінграда. Головні результати було узагальнено в колективних монографіях «Історія народного господарства Української РСР» (3 т., 1983–1985 рр.) й «Історія Української РСР» (8 т., 1977–1979 рр.).

Представники української політичної імміграції у своїх студіях з історії господарської діяльності акцентували увагу переважно на вивченні колоніальної політики Росії та Польщі щодо України (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1036–1037, 1040). Докладно розглядали особливості господарювання у західних регіонах та розкривали визначальне значення українських земель у розвитку господарства Російської імперії/СРСР, указували на цілковиту залежність економіки радянської України від політики центру. Окремі представники цього напрямку виступали із запереченням економічної сутності колоніального становища України у Російській імперії та наголошували на великому значенні в розвитку господарства міжнародних економічних зв'язків і геополітичних процесів. Найповніше погляди представників цього напрямку представлено в «Енциклопедії українознавства» (10 т., 1949–1989 рр.).

РОЗДІЛ 2

Догрошовий етап

Період до появи грошей є найтривалішим в історичному розвитку господарської діяльності людини на території сучасної України. Він починається у часи палеоліту і завершується появою перших зафіксованих у писемних документах держав – Скіфії та давньогрецьких міст у Північному Причорномор'ї, в яких уже використовували металеві гроші як основний еквівалент створених благ під час обмінних торгових операцій.

Господарська діяльність у період між кам'яним і залізним віком фактично визначалась природними умовами проживання людських спільнот. Лише з виникненням перших форм сільського господарства і доместикацією окремих видів тварин (неолітична революція) розпочався процес поступового послаблення визначального впливу природно-географічних чинників. Зміна матеріалу, з якого виготовлено більшість знарядь праці, зумовила і назви відповідних історичних періодів у розвитку господарювання давньої людини у догрошовий етап – від кам'яного до залізного віку. Головне значення мав перехід від привласнювального до відтворюючого типу господарювання.

2.1. Привласнювальний тип господарювання

У палеоліті існував лише привласнювальний тип господарювання, за якого основні зусилля людей були спрямовані на вилучення з природного середовища необхідних для їхнього існування складових. Це ставило виживання перших людських спільнот у цілковиту залежність від змін природних умов. «Територія України в палеоліті належала до високорозвинутих районів світу» – стверджує колектив сучасних українських дослідників (Україна..., 1994, с. 6). На нашу думку, ця теза є помилковою з огляду на те, що у цей час людство лише починало свою господарську діяльність¹ і не було ще виразної диференціації людських спільнот за рівнем інтенсивності

¹ Щоб прогодувати одну тисячу первісних людей-збирачів протягом року потрібно мати площу сировинної зони майже 200 тис. км², а це – приблизно площа сучасної Великої Британії (Baigoch, 1997, vol. 1, p. 16). Тому твердження про те, що на території України у верхньому палеоліті існувала значна людність, яка займалась господарською діяльністю, не є коректним.

такої діяльності. Тим більш, що в останніх публікаціях щодо господарювання людей за часів палеоліту стверджується, що «говорити про заселення території України в той час зарано. Мова має йти про розділені значними проміжками часу окремі епізоди проникнення невеликих груп давніх людей» (Економічна..., 2011, т. 1, с. 15).

Найдавнішими відомими артефактами людської діяльності є знаряддя праці часів палеоліту. У цей період кліматичні умови на більшості території сучасної України були більш прохолодні, ніж нині, і тому значного поширення набули на початку цього історичного періоду хвойні ліси. Під впливом кліматичних змін протягом палеоліту відбувся перехід від хвойних лісів до тундри, а потім до мішаних лісів. Кожен з цих етапів у розвитку природи суттєво впливав на господарську діяльність давньої людини (Просторово-часова..., 2010; Степанчук..., 2013).

У ранньому палеоліті давні людини замість збиральництва почали переходити до полювання і частково рибальства, як головних джерел отримання їжі та одягу. Більш суворі кліматичні умови у тогочасній Європі зумовили зменшення площ природних зон лісостепу і мішаних лісів та поширення переважно хвойних лісів, які мали доволі відмінну біоту. Тоді були створені найдавніші витвори людської свідомої діяльності на території сучасної України – вироби з андезиту, кремнію, обсидіану (скребли і рубила), напівфабрикати (нуклеуси – спеціальні заготовки для виготовлення рубил). Тому важливе значення для господарської діяльності давніх людей мало розміщення окремих поселень (наприклад, стоянка Королеве в однойменному сучасному селищі міського типу Виноградівського району Закарпатської області) поруч із виходами на денну поверхню покладів гірських порід, з яких вони виготовляли знаряддя праці. Для цього відколювали окремі невеликі фрагменти гірської породи з метою отримання уламків потрібної форми з гострими поверхнями (Історичний атлас..., 2010, с. 36).

У середньому палеоліті поширення ріського зледеніння зумовило різке погіршення природних умов в Європі, а це призвело до суттєвих змін у житті давньої людини. Льодовик у той час займав всю північ і частково центр території сучасної України та поширювався в її гірських країнах – це був період максимального просування арктичного і субарктичного клімату на південь Європи (Просторово-часова..., 2010; Степанчук..., 2013).

В умовах тундри і частково лісотундри головним видом діяльності первісної людини стало полювання на великого звіра (мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, печерних ведмедів тощо). Суттєве значення набувають лови хутряного звіра для виготовлення теплового одягу. Тоді ж рибальство виокремлюється як вид господарської діяльності. Воно було можливе у ті часи лише у перигляціальному лісостепу і степу на півдні території сучасної України. Фактично до мінімуму зводиться збиральництво, що було можливим у прильодовиковій зоні лише у період нетривалого літа.

У мустьєрську епоху на території сучасної України (корелюється з по-теплінням у рісс-вюрмський міжльодовиковий період) переважали на пів-

ночі мішані ліси, що змінювались перехідною до злакового степу природною зоною лісостепу. Такі природні умови дозволили давнім людям розселитись по всій її території. У цей час неандертальці заселили переважно печери у Кримських горах (Ашельські пам'ятки Криму) та висунуті миси на берегах природних водойм, створюючи свої помешкання з кісток тварин, каміння, окремих гілок. Житла того часу нагадують яранги. Поселення у печерах мали спеціально зведений захисний екран з гілля, закріпленого камінням. У Криму вони розміщувались у перехідній зоні між степовою рівниною і лісовим передгір'ям, що дозволяло використовувати у процесі людської життєдіяльності біологічне різноманіття обох природних комплексів. Більшість з цих поселень прямо пов'язані з виходом на денну поверхню гірських порід, з яких виготовляли тогочасні знаряддя праці (наприклад, Житомирська стоянка біля смт Городище Черняхівського району Житомирської області) (Історичний атлас..., 2010, с. 36–38).

Для виживання такого поселення необхідно було вести колективні лови, тому мисливство було основним видом господарської діяльності давньої людини. Вважається, що на одну людину у ті часи необхідно було 60 км² корисних мисливських угідь. За таких умов не порушувалась біологічна рівновага у природі. Винищення більшої частини популяції мамонтів і носорогів на території сучасної України, а також їх міграція на північ Євразії, зумовили зміну специфіки полювання давньої людини на здобування диких птахів та середніх і малих ссавців (Массон, 1976, с. 27–32).

Важливе значення у виживанні неандертальців мало винайдення ними першого спеціального мисливського знаряддя – дротика з крем'яним гостроконечником (Массон, 1976, с. 26). Допоміжне значення мало збирання диких рослин та оброблення шкір. Тоді виникає відправлення релігійних культів, про що свідчать поховання у печерах. Виникає обробіток кістки, з якої створюють перші музичні інструменти та прикраси. З каменю і бивнів мамонту починають виробляти скульптурні фігурки жінок.

Через відступ льодовика у кінці палеоліту відбулось пом'якшення клімату на території сучасної України. На півдні Європи межі й контури суходолу були доволі відмінні від сучасних. Виникає значна кількість прісних водойм. Тому підвищилось значення рибальства у харчуванні давньої людини. Значна частина поселень того часу була розміщена у долинах річок. Місцями мало місце перенаселення окремих річкових долин, а це зумовлювало доволі високу міграційну активність людей того часу.

У пізньому палеоліті на територію сучасної України приходять кроманьйонці. Головним видом їхньої господарської діяльності були колективні лови. Для цього вони значно вдосконалюють знаряддя полювання та обробітку шкіри. Розширюється асортимент відповідних знарядь, що вже мають певний стандарт виготовлення. Кістка, роги, бивні диких тварин та деревина вперше використовують як спеціальні знаряддя праці. Виникає окреме виробництво їх заготовок. Це дозволяє накопичувати такі природні матеріали для їхньої подальшої трансформації у вже готові вироби. Виникають

перші протомайстерені з виготовлення знарядь праці та ознаки поділу праці між мисливцями і майстрами, які мешкали стаціонарно, біля покладів гірських порід, що використовували для їхнього виготовлення, чи у центрі певної мисливської зони (Історичний атлас..., 2010, с. 39).

З'являються перші на території сучасної України людські помешкання, де давні люди жили по кілька місяців (Економічна..., 2011, т. 1, с. 20). Їх зводили з кісток мамонтів. Це були доволі значні приміщення типу яранг (20 м² – пересічна площа помешкань на стоянці Мізин, що розміщуються на території сучасного однойменного села Коропського району Чернігівської області) (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 23). Відомо майже 900 таких стоянок по всій території сучасної України. Це вказує на початок тривалого її господарського освоєння (Історичний атлас..., 2010, с. 40–43). Вважається, що саме у цей період люди навчилися користуватись вогнем для регулярного обігріву помешкань і приготування їжі.

Наявність різноманітних інструментів з оброблення шкіри дозволяє стверджувати, що у ті часи людина почала створювати одяг і взуття. Наскальні розписи у печерах вказують на виробництво фарб, які використовували для створення прикрас з кістки. На стоянках знайдено багато прикрас із черепашок, морських молюсків, бурштину, що вказує про появу перших форм обміну між населенням різних частин Європи.

Урізноманітнення природної флори (через потепління) призвело до встановлення в епоху **мезоліту** близького до сучасного фізико-географічного поділу території України на три рівнинні природні зони і дві гірські країни (Історичний атлас..., 2010, с. 13, 24–25). Формується сучасна гідрографічна мережа. Від часу голоцену видовий склад біоти вже не зазнає суттєвих змін. Поява нового виду мисливства, за допомогою лука і стріл, зумовило різке скорочення поголів'я великих диких тварин (Історичний атлас..., 2010, с. 44). Це призвело до відновлення значення збиральництва як важливого джерела отримання їжі у регіонах, де зменшилися популяції цих тварин (Атлас історії України, 2012, с. 10).

Поява нового засобу полювання – луку зі стрілами, суттєво вплинула на умови проживання та організацію людських спільнот. Так виникає перша зброя. Саме у мезоліті фіксують перших людей, загиблих від поранення стрілами. Значною мірою це зумовлено різкими змінами клімату, зумовлених таненням льодовика та, як наслідок, скорочення сировинної бази існування первісних людей, а це мало провокувати конфлікти між їх спільнотами. Таким чином виникають війни та виробництво зброї як окремого виду господарської діяльності (Vairoch, 1997, vol. 1, p. 23).

Потреба у захисті від нападу представників інших людських угруповань зумовлювали зміни у мікроположенні постійних селищ. Їх переважно створювали на ділянках, що мали природні переваги щодо контролю над переміщенням по прилеглий території. Перші постійні селища складались з напівземлянок і землянок зі стаціонарними вогнищами та з окремо розміщеними

спорудами для збереження запасів їжі, одягу, мисливського і рибальського знаряддя та напівфабрикатів до них.

Люди у мезоліті мешкали у двох типах поселень – постійні (зимовики) і тимчасові літні, де перебували під час полювання чи збирання рослин. Основним будівельним матеріалом була деревина і лоза, які обмазували глиною, а дах робили з сухих стебел рослин чи шкір тварин. Тимчасові поселення складались з куренів, зроблених з гілля дерев чи кущів, обвитих стеблами рослин.

У мезоліті приручають першу свійську тварину – собаку, який приносив чи допомагав розшукати здобич, вцілену з лука господарем та охороняв його помешкання. Велике значення мало одомашнення свиней і биків (VII–VI тис. до н. е.), що стали головним регулярним джерелом отримання білкової їжі (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 52). Тому можна стверджувати про появу тваринництва як окремого виду господарської діяльності. Це справило значний вплив на ареал поширення людини епохи мезоліту. Знайдено крем'яні блешні та гарпуни, що вказує на важливість рибальства в окремих регіонах поширення людини у той час на території сучасної України. Окремо слід зазначити появу специфічного виду збирання – відобування молюсків (стоянка Шан-Коба біля с. Передове Балаклавського району Севастопольської міськради). Виникнення перших постійних поселень на території сучасної України дозволило розпочати процес переходу до відтворювального типу господарювання на базі domestикації тварин (наприклад, поселення Сюрень I у гроті біля с. Танкове Бахчисарайського району АР Крим).

У мезоліті починають виготовляти перший примітивний посуд для приготування їжі та її зберігання, нові вироби з каменю – сокири, тесла та різноманітні вироби зі застосуванням мікролітів. Засоби виробництва набувають певної спеціалізації, що призводить до більш старанного їхнього виготовлення. У цей період серед знарядь праці широко поширились різноманітні вироби з кістки і рогу, які вже прикрашені візерунками.

Виникнення перших спеціалізованих стаціонарних місць відправлення релігійного культу (наприклад, комплексна археологічна пам'ятка Кам'яна Могила біля смт Мирне Мелітопольського району Запорізької області) дозволяє стверджувати, що тоді вперше набув виразної особливості своєрідний поділ праці між власне мисливцями і представниками сфери перших послуг – служителями культу і митцями. Остаточно він закріплюється вже у наступну епоху – новий кам'яний вік (неоліт), коли відбувається формування відтворюючого типу господарювання.

2.2. Становлення відтворювального типу господарювання

Неоліт стає вирішальним періодом переходу людей до відтворюючого типу господарювання («неолітична революція»). На території сучасної України він розпочинається у кліматичний оптимум, коли клімат в Європі був більш м'якший, ніж нині (Історія человечества, 2003, т. 1, с. 420). Пере-

міщення перших селян у цю частину світу відбувалось таким чином за надзвичайно сприятливих природних умов започаткування сільського господарства традиційного типу. Саме тоді виникає рільництво² як окремий вид господарської діяльності та тваринництво, адже domestиковано більшість видів свійської худоби (вівця, коза, свиня). Приручення корів у V тис. до н. е. дозволило отримати важливе регулярне джерело їжі – молоко (История человечества, 2003, т. 2, с. 42).

Важливих змін зазнало рибальство. Винахід довбаного човна, а також впровадження сіток і вудок значно підвищило ефективність цього виду господарської діяльності. Також суттєве значення мало впровадження у цей період технології підлідного рибальства (История Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 52). Рибальство та мисливство були у неоліті основними видами діяльності лише на півночі території сучасної України, де цьому сприяла густа гідрографічна мережа, тоді як у степовій і лісостеповій її частинах населення займалось переважно скотарством і землеробством.

Утвердження нового відтворюючого типу господарювання на базі землеробства і скотарства заклало основи подальшого напрямку розвитку людства. Це дозволило забезпечувати населення різними продуктами харчування, уможливило регулярний обмін результатами праці у межах певних людських спільнот та між ними. Виникли перші мережі невеликих постійних поселень сільськогосподарського типу. З часом найбільш зручно розташовані перетворились у доволі великі за площею поселення – протоміста. Тут переважно зосереджувались несільськогосподарські види господарської діяльності епохи неоліту (відправлення релігійних культів, виробництво глиняних речей і сільськогосподарського приладдя, фарб тощо).

У цей час створюють перші побутові керамічні вироби. Їх використовували для зберігання вирощеної продукції, а це зумовило появу нового виду господарської діяльності людини – складського господарства. Саме за особливостями виготовлення й оздоблення глиняних виробів визначають різні археологічні культури неоліту. Виникають нові технології обробітку каменю – свердлення, розпилення, шліфування. Вони дозволяють значно удосконалити кам'яні вироби, що існували раніше, та виготовляти нові (наприклад, булави).

Фактично у неоліті виникає поділ праці між ремісництвом, що зароджувалось у протомістах, та сільським господарством відтворювального типу, в якому окремо виділяється тваринництво і рослинництво. Тому, за особливостями господарської спеціалізації, територія сучасної України поділялась у цю історичну епоху між племенами переважно землеробсько-скотарського (лісостепова і степова природні зони) і мисливсько-рибальського спрямування (зона мішаних лісів). До перших відносять буго-дністровську, кереш і лінійно-стрічкової кераміки культури, а до другої – дніпро-донець-

² В Європі вперше рільництво поширилось на Балканах 6,5 тис. р. до н. е. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 15).

кої й ямково-гребінцевої кераміки культурно-історичні спільності. Перехідне положення між ними займали сурська культура і неолітичні культури Криму, в яких рибальство і мисливство співіснувало зі скотарством.

У неоліті більшість племен, які мешкали на території сучасної України, мали певні регіональні особливості, зумовлені переважно природними умовами проживання. Відбувались значні етнічні міграції, що зумовлювали поширення технологічних інновацій з інших регіонів Європи. Зокрема, суттєвий вплив на розвиток місцевого гончарства мали технології виготовлення посуду племен, які населяли тогочасні Балкани і Середземномор'я. З цими племенами також пов'язано поширення землеробства в Україні.

Перші власне землеробські племена на територію сучасної України прийшли з Центральної Європи (кераміки кереш і лінійно-стрічкової культури). Їх господарська діяльність базувалась на вирощуванні зернових культур і розведенні різних видів свійської худоби. Перші селяни ще не знали сохи і тому вони були змушені селитись лише на тих ґрунтах, що легко обробити мотикою. Також вони першими на території сучасної України почали займатись ткацтвом і виготовленням пряжі.

Племена лінійно-стрічкової кераміки розселилися широкою смугою між річками Сена і Дністер, огинаючи гірські системи Альп і Карпат. Швидке поширення цієї археологічної культури на такий значній території у неоліті було зумовлено надзвичайно сприятливими кліматичними умовами в Європі. Клімат тоді був більш теплий і вологий (История человечества, 2003, т. 1, с. 572). Ареал їхнього розселення чітко корелюється з розміщенням лесу, що утворився в Європі у перигляціальной зоні часів існування вюрмського льодовика. Лише легкі лесові ґрунти можна було обробляти мотикою.

Способи господарювання зумовили розміщення поселень представників цієї археологічної культури на межі двох біотопів – заливних долин річок (де були природні пасовища худоби) і річкових терас (на яких дають добрі врожаї зернові та овочеві культури³). Їх селища розміщувались вище рівня підняття води у весняне водопілля. Через контакти між племенами лінійно-стрічкової кераміки з представниками інших археологічних культур відбувалось поширення знань, вмінь, навичок введення сільського господарства та виготовлення керамічних виробів в Європі.

Населення сурської культури єдине використовувало для свого проживання багату азональну біоту долин річок у Степу України, що призвело до збереження у них тривалий час мисливства і рибальства як провідних видів господарської діяльності. Водночас представники цієї культури мали найвищий рівень оброблення кістки та найбільший асортимент виробів з неї серед інших неолітичних племен на території сучасної України (История украинского..., 2006, т. 1, с. 19–20).

³ Вони перші на території сучасної України почали вирощувати полбу, просо, чечевицю, квасолю (История человечества, 2003, т. 1, с. 577, 590).

Племена буго-дністровської культури (середина VII – середина VI тис. до н. е.) першими у Східній Європі почали займатись землеробством на заливних луках, хоча воно ще було для них другорядним видом господарської діяльності (Економічна..., 2011, т. 1, с. 38). Вони перші на території сучасної України почали вирощувати м'яку пшеницю, ячмінь, горох та розводити свиней і велику рогату худобу. Їхні поселення були розміщені у перехідній зоні між Степом і Лісостепом, що дозволяло одночасно займатись різними видами сільськогосподарської діяльності (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 15).

У неоліті найбільш поширеною на території сучасної України була дніпро-донецької кераміки культурно-історична спільність. Її представники першими почали використовувати вироби з металу – мідні й золоті прикраси (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 63). Це були виключно вироби привезені з різних регіонів Східної Європи і Кавказу. Для цієї культури характерним є розвинуте, як для свого часу, виробництво прикрас з різних природних матеріалів, що дозволяє стверджувати про появу у них ювелірного мистецтва як окремого виду господарської діяльності. Ці племена вели інтенсивний обмін власною продукцією з сусідніми трипільськими племенами, про що свідчать знахідки типових керамічних виробів трипільців у поселеннях дніпро-донецької кераміки культурно-історичної спільності. Це вказує на тривалі тісні зв'язки з обміну товарною продукцією між ними. Отже, у неоліті виникає спеціалізація окремих регіонів на виробництві товарної продукції для міжплемінного обміну. Вона зумовлена природними умовами і ресурсами території їхнього проживання, які вони використовували у своїй господарській діяльності.

У **мідно-кам'яному віці** відбулась важлива технологічна революція у господарській діяльності – почали виготовляти перші металеві вироби. Спочатку виникає кольорова металургія та обробіток металу. Перші вироби були з міді⁴. На території України відсутні багаті її руди, вони надходили у результаті обміну з племенами, які населяли у цей час Балкани, Кавказ, Карпати. Застосування міді дозволило перейти від мотичного до початкових форм орного землеробства та до напівкочового скотарства.

Водночас на території сучасної України виникає вівчарство, принесене кочовими племенами з Азії, та виготовлення вовняних тканих виробів. Усі ці інновації призвели до більш інтенсивного (порівняно з попереднім етапом розвитку) господарського використання степів. Вони стали головною зоною контактів між різними племенами (зважаючи на те, що до створення перших морських суден люди не могли використовувати морські шляхи).

Прикладом успішного запозичення різних виробничих технологій була усатівська культура, яка залишила по собі кургани, антропоморфну скульптуру, глеки зі шнурованим орнаментом. Ці артефакти свідчать про різно-

⁴ Мідь вперше у світі почали виплавляти у V тис. до н. е. на Близькому Сході (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 26).

манітні культурні впливи й товарообмін з представниками осілих землеробських племен Центральної Європи та кочовими скотарськими племенами Східної Європи.

Більшість вантажів перевозили вози і гарби, запряжені волами. Винайдення колеса і приручення коня дозволило створити перші повозки і значно збільшити мобільність населення. Це сприяло утворенню гужового транспорту як окремого виду господарської діяльності.

В енеоліті вперше відбувся чіткий регіональний господарський поділ території сучасної України на переважно землеробську (Лісостеп) і скотарську зони (Степ). Головною археологічною культурою у першій зоні була трипільська, у другій – середньостоговська (пізніше ямна) культура.

Спадкоємцями буго-дністровської культури були племена трипільської культури. Поселення на ранньому етапі її розвитку складаються вже з хат мазанок. З'явилися спеціалізовані споруди: майстерні, комори, громадські будівлі. Головним видом господарської діяльності представників цієї археологічної культури було сільське господарство. Вирощували три види пшениці, два види ячменю, просо і бобові. Приселищне тваринництво було орієнтовано переважно на відгодівлю великої рогатої худоби і свиней.

Племена цієї археологічної культури першими на території сучасної України почали займатись гірництвом – видобуванням кремнію у штольнях г. Біла поблизу сучасного с. Рогізна Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) (Археологія..., 1971, т. 1, с. 152). Видобутий кремій використовували для створення різноманітних виробів у спеціалізованих майстернях на різних поселень. Для оброблення каменю і дерева було винайдено перший механічний пристрій – ручний лучковий дріль для свердління (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 74).

Численні знахідки швацького приладдя дозволяє стверджувати, що вже у ранньотрипільській культурі виробництво одягу оформилось в окремий вид господарської діяльності.

В епоху розквіту трипільська культура займала більшу частину території сучасних Молдови, Румунії й Правобережної України (Історичний атлас..., 2010, с. 54–55). Вона мала тісні торговельні зв'язки з племенами, які населяли Балкани і Середземномор'я. Це сприяло швидкому поширенню технологічних інновацій між цими частинами Європи. Висока, як для свого часу, культура землеробства дозволила сформувати доволі значні поселення – протоміста, які, проте існували не тривалий час. Наприклад, поселення Тальянки займало площу у 450 га⁵, де розміщувалось до трьох тисяч споруд (поселення було на околиці однойменного сучасного села у Тальнівському районі Черкаської області (Економічна..., 2011, с. 43).

Головним видом господарської діяльності трипільців було орне землеробство на основі перелогової системи (Атлас історії України, 2012, с. 13).

⁵ Для порівняння: Київ на початку XIII ст. мав площу майже 110 га (Абрамчук, Абрамчук, 2013, т. 3, с. 588).

Наслідком їх широкого поширення у Лісостепу на території сучасної України було скорочення лісовкритих площ з 50 до 9%, що зумовило активізацію ерозійних процесів та падіння вмісту гумусу у родючому шарі ґрунту. Тому площа земельних угідь для ведення рільництва суттєво скоротилась, що призвело до глибокої кризи цієї моделі господарювання. Пізні трипільці (усатівська культура) змушені були перейти на іншу скотарську модель господарювання у Степу України (Економічна..., 2011, с. 44).

Трипільці висівати не лише ярові, а й озимі культури. Запровадження оранки плугом, який тягнуть бики чи воли, дозволило обробляти більші площі та залучити у господарське використання менш родючі типи ґрунтів – такі як піщано-мулові й важкі глиняні осадові (История человечества, 2003, т. 1, с. 523). Застосування рала дозволило запровадити перші сівозміни та посіяти озимину, що має у кліматичних умовах України вищу схожість, ніж ярові культури. Глибша оранка землі зумовила появу перелогової системи з обов'язковим виділенням ділянки під паром. Головною тягловою силою були воли. Ця система обробітку ґрунту була панівною у помірних широтах Європи до впровадження трьохпілля у кінці середньовіччя (История человечества, 2003, т. 2, с. 42).

Тваринництво у трипільців мало приселищний характер. Худобу випасали на плато та у заплавах річок. У стаді переважала велика рогата худоба. Свинарство мало допоміжний характер. Розведення кіз і овець дало змогу сформувати як окремі види виробництва ткацтво, прядіння, виготовлення одягу. Лише на пізньому етапі розвитку цієї археологічної культури, через відхід до степової зони, домінуючим стало напіввідгонне скотарство на базі конярства (усатівська культура). Допоміжне значення у господарській діяльності трипільських племен мало рибальство, мисливство, збиральництво.

Для них характерне велике різноманіття автентичних керамічних виробів від перших на території сучасної України ложок – до великого посуду для зберігання зерна і борошна. Саме тоді виникає і борошномельне виробництво, що поступово вдосконалюється. Наявність численних гончарних печей у спеціалізованих поселеннях з виробництва кераміки (наприклад, поселення поруч зі сучасним с. Жванець Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) дозволяє стверджувати, що гончарство у цей період остаточно стало окремим видом господарського виробництва (Археологія..., 1971, т. 1, с. 165). Як окремий його підвид виступає виробництво статуеток людей, тварин, споруд. Також виникає як окремий напрям виробництво дитячої іграшки та ритуального приладдя. Більшість взірців відповідних виробів запозичені у племен Середземномор'я.

Представники усатівської культури створюють перші на території сучасної України укріплені поселення. Тоді ж виникає виробництво бойових металевих молотів і сокир (Историчний атлас..., 2010, с. 54-55). У цьому контексті важливим поступом у технічному прогресі стало створення пер-

ших майстерень з обробки міді та її сплаву зі сріблом (бронзи⁶) на основі лиття металів у другій половині IV – на початку III тис. до н. е. (поселення Усатове – Великий Куяльник на території однойменних сіл у Біляївському районі Одеської області) (Археологія..., 1971, т. 1, с. 192). Знайдені на території сучасної України мідні кинджали (основна зброя того часу) є типологічно близькими до відповідних аналогів кріто-мінської культури, що вказує на великий ареал інтенсивних товарообмінних зв'язків пізньотрипільських племен (Археологія..., 1971, т. 1, с. 189). Тому починає формуватись як окремий вид господарської діяльності – оборонна протопромисловість та спеціалізоване фортифікаційне будівництво.

Кемі-обинська археологічна культура сприяла переходу представників усатівської культури від землеробства до скотарства. Спеціалізація представників кемі-обинської археологічної культури на відгінному вирощуванні овець у передгірських і гірських районах Криму та розведенні великої рогатої худоби на більшій частині Степу України сприяла господарському обміну не лише з іншими кочовими племенами, а й з представниками осілих землеробських культур.

Найбільш тісно вони взаємодіяли з племенами середньостогівської культури, які мешкали у Степу і займались переважно скотарством. Вони першими у світі приручили коня та сформували конярство як окремий вид господарської діяльності (История человечества, 2003, т. 1, с. 597). Свідченням цьому стало винайдення представниками цієї археологічної культури різноманітної кінської зброї. Це дозволило запровадити типовий для Степу кочовий спосіб буття з панівним у господарському відношенні відгінним скотарством. У стаді переважали коні й бики. Свині і дрібна рогата худоба мали допоміжне значення. Фактично їх тримали на малопоширених постійних поселеннях цих племен. Тут виробляли і гончарні вироби. З цією археологічною культурою пов'язано перші значні за обсягом будівельні роботи у Степу – насипання поховальних курганів, що з часом стали головними орієнтирами у пересуванні кочових племен.

Приручення коня дозволило переміщуватись на значні відстані, а також формувати новий вид війська – кінноту. Це стало великим технологічним відкриттям енеоліту, що кардинально змінило розвиток людства. Фактично в енеоліті сформувалась модель кінного війська, що без суттєвих змін проіснувала до кінця середньовіччя. Вони стали головною ударною силою у всіх завоюваннях кочівників у рамках традиційного суспільства.

Кочівники сформували доволі значні для свого часу військові загони вершників, які швидко витіснили у Лісостеп землеробські племена, що у мезоліті мешкали у Степу. Тим самим було закладено перший ключовий господарський конфлікт між осілими і кочовими народами на території України за південну частину зони Лісостепу, яка одночасно придатна для земле-

⁶ Вперше у світі бронзу почали виплавляти на Близькому Сході у III тис. до н. е. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 26).

робства і відгінного скотарства. Він посилювався етнічним конфліктом, адже перші кочівники були індоіранцями, а землероби – протофракійцями. У мирний час мала місце доволі інтенсивна торгівля між ними. У господарському плані ці дві етнічні спільноти доповнювали одна одну.

Усе це дозволяє нам стверджувати, що в енеоліті було закладено важливий в історичному розвитку господарської діяльності на території сучасної України міжгалузевий поділ праці – обмін продукції скотарства на продукцію землеробства, що у своїх найзагальніших рисах існував до перетворення Степу між Дунаєм і Доном у землеробську зону (60–90-і рр. XIX ст.). Обмін, а пізніше торгівля між представниками осілого і кочового населення, сприяли поширенню нових знань, вмій і навичок, у тому числі у сфері господарської діяльності.

В енеоліті в окремих периферійних частинах сучасної території України мешкали племена, які належали до археологічних культур, поширених в інших регіонах Європи (наприклад, лійчастого посуду і кулястих амфор культури). Вони мали певні відмінності у матеріальній культурі, проте у господарському відношенні, всі вони були типовими землеробськими племенами, які також вирощували велику рогату худобу і розводили свиней. Ці племена лише поширили на територію їхнього проживання у межах сучасної України технології та техніку господарювання, що виникли в центрах цих археологічних культур.

Племена культури лійчастого посуду першими в Україні почали створення штучних земляних укріплень у класичній формі рів – вал (наприклад, поселення на території сучасного м. Винники у складі Львівської міськради) (Археологія..., 1971, т. 1, с. 232). Тим самим з'явилися передумови до появи протоміст та удосконалення фортифікаційного будівництва.

Новим явищем в енеоліті на території сучасної України стало привнесена представниками культури кулястих амфор техніка оброблення природного напівкоштовного (бурштину) і будівельного каменю. Своєрідною була технологія оброблення каменю й у степовій нижньомихайлівській культурі кочівників. Це дозволяє стверджувати, що в енеоліті оброблення каменю та виготовлення з нього великих за об'ємом і розміром виробів – перших кам'яних поховальних скринь набуло поширення на більшій частині території сучасної України як окремий вид господарської діяльності.

У кінці енеоліту панівною археологічною культурою у Степу України стала ямна культурно-історична спільність. Її представники створили перші у Східній Європі укріплені складні фортифікаційні комплекси (наприклад, Михайлівське поселення біля однойменного села у Нововоронцовському районі Херсонської області) (Археологія..., 1971, т. 1, с. 269–270). Функціонували також спеціалізовані поселення з виготовлення зброї та предметів господарської діяльності з кістки, кременю, міді.

2.3. Утвердження традиційних моделей господарювання

В епоху **бронзи** люди почали створювати цей перший штучний метал. Розвиток господарства зумовлював у бронзовому віці виникнення нових галузей через урізноманітнення потреб людини та розширення її можливостей з вилучення окремих складових із природного середовища. У цю історичну епоху відбулось важливе в економічному плані явище – кольорова металургія остаточно стала окремим підвидом господарської діяльності.

Водночас не припинялось, а навпаки вдосконалювалось виробництво виробів із кремнію на території сучасної України. Племена, які в епоху бронзи жили на Поліссі, вдосконалювали видобуток і оброблення кремнієвих виробів, а ті, що мешкали у Степу – кольорових металів.

Виникають спеціалізовані центри з виготовлення кремнієвих знарядь праці (наприклад, біля сучасного м. Кременець) та ціла мережа копалень кремнію на території Волині (наприклад, біля сучасного с. Городок Луцького району Волинської області), звідки постачали продукцію племенам, які мешкали на території сучасної Польщі та Західної України (Економічна..., 2011, с. 53).

Постійна потреба у металевих виробах для ведення різних видів господарської діяльності та для інших потреб населення (виробництво прикрас, зброї, культових виробів) зумовила формування місцевих осередків кольорової металургії і металообробки та значний обсяг поставок високоякісних виробів і напівфабрикатів з інших регіонів Європи. Таким чином, металообробка кольорових металів у бронзовий вік остаточно стає окремим видом господарської діяльності.

У районі поширення мідних пісковиків у Бахмутській улоговині були створені перші кар'єри і селища гірників зрубної культурно-історичної спільності, що проіснували до кінця I тис. до н. е. (наприклад, біля сучасного с. Пилипчатине Бахмутського району Донецької області). Вони у XIV–XII ст. до н. е. першими почали обробіток заліза на території сучасної України (Черных, 1976, с. 16). У пізній бронзовій вік виникає перший центр з виробництва бронзи та видобування золота, міді й олова у Верхньому Потиссі (поселення з бронзолivarними печами на територіях сучасних сіл Велика Бийгань Березівського району і Медведівці Мукачівського району Закарпатської області) (Давня..., 1994, кн. 1, с. 74).

Для виплавляння міді й бронзи необхідно мати відповідні ливарні форми. У той час їх виробляли лише з талькового сланцю, який видобували на території сучасного Кривого Рогу (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 109). На основі цих форм функціонували спеціалізовані центри з оброблення кольорових металів зрубної культурно-історичної спільності у Північному Причорномор'ї. У XIII–XII ст. до н. е. ареал поставок виробів і напівфабрикатів Трансільванського металургійного центру простягався від Лаби до Дніпра. Таким чином, виникає перша форма внутрішньогалузевого поділу праці міжрегіонального значення.

У Степу найбільш відомою археологічною культурою з розвинутою (як для свого часу) металообробкою була білозерська культура. Найбільший її осередок обробітку кольорових металів був розміщений у Нижньому Подніпров'ї (с. Малі Копані Голопристанського району Херсонської області) (Історичний атлас..., 2010, с. 70). Вони перші на території сучасної України освоїли випуск серій металевих знарядь і зброї (Економічна..., 2011, т. 1, с. 63). Більшість зброї для племен ямної культурно-історичної спільності було вироблено представниками майкопської культури (Черных, 2013, т. 1, с. 194–203).

Це дозволяє зробити висновок про те, що у бронзовому віці головними товарами обміну між племенами були металеві вироби, що постачали переважно з Балкан, Закарпаття, Кавказу. Тому більшість металевих виробів тієї епохи виготовлено з привезеної сировини. Знахідки численних прикрас з бурштину і морських черепашок на території сучасної України вказують на доволі інтенсивні торговельні відносини племен бронзового віку з різними народами тогочасної Європи.

Виробництво у перших спеціалізованих осередках кам'яних і металевих виробів для збуту в епоху бронзи стало масовим явищем, що вказує на широкомасштабні (як для свого часу) товарообмінні зв'язки між представниками різних племен. Це дозволяє допустити утворення ще одного спеціалізованого виду господарської діяльності – міжплемінної торгівлі, яку виконували торговці, що не займалися іншими видами діяльності. Фактично торгівля вже у той час відігравала важливу функцію обміну новітніми технологіями й отримання нових знань.

Епоха бронзи була перехідним періодом між мідною і залізною епохами, що зумовлено тривалим співіснуванням різних археологічних культур, їх взаємним збагаченням. Частина населення Степу на початку бронзового віку все ще продовжувала займатись землеробством, про що свідчить знахідка решток рала у похованні поблизу сучасного с. Балки (Василівський район Запорізької області).

У цей період скотарські племена почали освоювати вододільні території Степу, що було зумовлено зростанням поголів'я худоби, яка потребувала більших за площею пасовищ. Це призвело до остаточного утвердження кочової моделі життя у Степу як панівної. В її основу була покладена природна циклічність стану трав'янистої рослинності, що на території сучасної України змінюється з півночі на південь. Тому меридіональними були і маршрути кочування всіх кочівників, які населяли Степ.

Зміни клімату справляли вирішальний вплив на господарську діяльність та зумовлювали потребу у переміщенні у райони, де зберігались сприятливі умови для ведення кочового скотарства. Саме тоді постає потреба у розподілі земельних угідь між різними племенами. З цієї метою у середині III тис. до н. е. кочівники починають маркувати територію за допомогою антропоморфних стел, витесаних з місцевого каменю, що також вказували на джерела прісної води.

Перші міграції типових кочівників традиційного суспільства у напрямку до Європи відбулись у II тис. до н. е. (Історичний атлас..., 2010, с. 72–75). Від тоді до монгольського нашестя у XIII ст. н. е. з певною періодичністю кардинально змінювався етнічний склад населення Степу у межах території сучасної України, що чинило глибокий вплив на господарську діяльність. Під час таких переміщень відбувалися різноманітні контакти з представниками інших етнічних груп, що зумовлювали запозичення у тому числі і певних елементів господарської діяльності.

Природні умови визначали види господарської діяльності, що були можливими в умовах традиційного суспільства за наявного рівня розвитку засобів виробництва. Зміни у зволоженості Степу призводили до відповідних змін у флорі, а це чинило прямий вплив на особливості скотарства. Так, наприклад, встановлення у IV ст. до н. е. на території сучасної України більш аридного, порівняно з попереднім періодом, клімату призвело до утвердження на її сході й південному сході відгінного скотарства як панівного виду господарської діяльності (Історичний атлас..., 2010, с. 62). Остаточо цей тип введення сільського господарства утвердився як окрема форма кочового скотарства у кінці бронзового віку.

На початку бронзового віку кочівниками були представники найбільшої за площею поширення на території сучасної України явної культурно-історичної спільності. На зміну цій археологічній культурі прийшла каткомбна культурно-історична спільність, яка у середньому бронзовому віці займала більшу частину степів Східної Європи від Дунаю до Волги. Її представники винайшли ярмо, що дозволило створити гужовий вид транспорту (наскельне зображення биків у ярмі – Кам'яна Могила поблизу смт Мирне Мелітопольського району Запорізької області) (Археологія..., 1971, т. 1, с. 289). Він був головним видом транспорту у перевезенні вантажів на території сучасної України до впровадження залізничного сполучення у 60-х рр. XIX ст. Племена цієї культури мали доволі розвинуте виробництво готового одягу, про що свідчить знахідка його решток, зшитих з дрібних клаптиків хутра, поблизу с. Черевківське (Бойківський район Донецької області) і пофарбованої ткані тканини біля с. Новопилипівка (Мелітопольський район Запорізької області). При цьому технології оброблення металу представники цієї культурно-історичної спільності перейняли у племен Північного Кавказу, з якими вони вели інтенсивний товарообмін.

Суттєве значення у розвитку землеробства на території сучасної України у бронзовий вік пов'язано з винаходом першого плугу з ралом (найдавніше зображення II–III тис. до н. е. на стінах печери Таш-Аір поблизу с. Машине Бахчисарайського району АР Крим) (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 94), що дозволяє виділяти орне землеробство як основний вид господарської діяльності осілих племен. Його застосування дозволило значно розширити площу оброблюваних земель, а також запровадити у культурні сівозміни нові види пшениці, проса, ячменю, льону, конопель, гороху, сочевиці.

Навколо постійних сільських поселень починають садити перші в Україні сади з вишень і слив та розбивають перші городи (висівають ріпу, цибулю, часник, мак). Найбільше у господарському плані у бронзовому віці було розвинуто порубіжжя Лісостепу і Степу, де одночасно є оптимальні умови для розвитку землеробства і скотарства. Особливо значна концентрація поселень була на берегах найбільших річок цієї природної межі. Потреба у пасовищах зумовила залучення у господарський обіг не лише берегів рік, а й їх заплав. Багаті на поживні речовини алювіальні ґрунти почали використовувати для вирощування городини, переміщуючи посіви зернових на вищі частини долини річки. Фактично від тоді південна частина лісостепової природної зони у межах сучасної території України утвердилась як провідний аграрний район, в якому змінювались, залежно від військово-політичних подій, напрями розвитку сільського господарства та набували більш інтенсивного розвитку певні його галузі.

У бронзовому віці починають виникати залежно від природних умов регіональні відміни у способах ведення землеробства, урізноманітнюються техніки обробітку ґрунту. Так, представники культури шнурової кераміки займались ще мотичним землеробством на базі підсічно-вогневої системи, а племена білогрудівської культури – вже орним землеробством. Так само різним було значення тваринництва у господарстві осілих племен (в одних племенах домінувало свинарство, в інших – вирощування великої рогатої худоби) та допоміжних видів господарської діяльності (рибальства, мисливства, городництва, збиральництва).

У ранній бронзовий вік на території сучасної України сформувався типовий видовий склад стада свійської худоби. Тваринництво остаточно виділилось в окремий вид господарської діяльності. Воно поділялось на присадибне (навколо постійних поселень) і відгінне (у номадів). Для осілих племен характерне переважання у стаді свиней і великої рогатої худоби, тоді як для кочівників – коней і овець. Тоді ж утворилась нова галузь господарства – оброблення шкір та виготовлення виробів з неї.

Поширення мідних і бронзових інструментів зумовило вдосконалення будівництва та деревообробки. Остання почала відокремлюватись як вид господарської діяльності у представників зрубно-культурно-історичної спільності. З деревини вони виробляли елементи житлових і громадських споруд, різноманітні господарські та побутові речі.

На нашу думку, у бронзовому віці у головних рисах сформувалось традиційне сільське господарство на основі орного землеробства, що проіснувало на території сучасної України до середини XIX ст., коли розпочалось впровадження нових сільськогосподарських культур та широкомасштабне землеробське освоєння Степу. Пізніше воно лише удосконалювалось, шляхом змін певних технік вирощування, зберігання та інтродукції нових видів культурних рослин і тварин.

Утвердження стійких моделей економічного розвитку у степовій і лісостеповій природних зонах, де використовували у господарській діяльності

відмінні між собою металеві вироби праці, суттєво вплинуло на розвиток господарської діяльності на всій території України.

У **залізному віці** на території сучасної України утвердилась виразна господарська дихотомія – землеробський осілий Лісостеп та тваринницький кочовий Степ, між якими протягом сторіч точилась боротьба за контроль над найбагатшою (у плані природного біорізноманіття) перехідною зоною між Лісостепом і Степом (Економічна..., 2011, т. 1, с. 63). Ця віковична боротьба між двома способами буття наклала свій відбиток на різні аспекти життя людей, у тому числі і на господарську діяльність. Також у залізному віці постала виразна самотність Закарпаття, населення якого від того часу (за виключенням короткотривалих періодів) знаходилось у зоні впливу і тісної господарської взаємодії з населенням Панонської низовини. Саме у цю історичну епоху набув значення рефугіуму Гірський Крим. Тут більш-менш тривалий час знаходили захист, продовжуючи господарський розвиток народи, витіснені з прилеглих степових районів новими завойовниками (Історичний атлас..., 2010, с. 45).

При огляді господарської діяльності у залізному віці нами розглянуто лише ті археологічні культури, щодо яких немає писемних згадок та в яких були відсутні гроші як мірило цінностей. Давні держави розкрито окремо у наступному розділі.

Кіммерійці першими на території сучасної України почали використовувати далекобійний лук і спеціальні дволопатеві стріли (Давня..., 1994, кн. 1, с. 96). Вони сформували перші регулярні кінні війська, що було для свого часу значною інновацією у веденні воєн, яка дозволила їм вчиняти вдалі далекі походи через Кавказ на держави Передньої Азії та Стародавній Єгипет. Значною мірою ці бойові успіхи були пов'язані з розвинутим у них повним циклом виробництва – від видобування залізної руди до кування металу і виготовлення мечів⁷. Ця зброя та кінська упряж стали взірцями для сусідніх племен, які копіювали її у власних виробках.

Кіммерійці мали навички обробітку каменю з метою виготовлення господарських виробів і антропоморфних поховальних скульптур. У цілому, через брак археологічних матеріалів (окрім поховань кіммерійців), не можливо докладно охарактеризувати їхню господарську діяльність.

У Лісостепу того часу було значне етнічне різноманіття землеробських народів, кожен з яких мав свої особливості господарювання. Існувала певна спадковість у розвитку. Так, наприклад, чорноліська археологічна культура виросла на основі білогрудівської (Атлас історії України, 2012, с. 16). Представники білогрудівської культури першими на території сучасної України провели плавку заліза у XI–IX ст. до н. е. на поселенні поблизу сучасного с. Краснопілка Уманського району Черкаської області) (Бидзиля..., 1983, с. 12).

⁷ Вперше у світі почали виплавляти залізо та робити з нього вироби на Близькому Сході у II тис. до н. е. Повний цикл виробництва від видобутку залізних руд до виплавки готових виробів вперше впровадили хетти у 1300–1200 р. до н. е. (Baistroch, 1997, vol. 1, p. 26–27).

Це призвело до суттєвих змін, насамперед, у сільському господарстві. Залізний наконечник рала дозволяв обробляти важкі за механічним складом типи ґрунтів, а це призвело до розширення ареалу землеробства в Україні.

Через безпосереднє межування з ареалом поширення кіммерійців представники чорноліської археологічної культури мали добре укріплені валами і ровами 12 поселень вздовж р. Тясмин (наприклад, Чорноліське городище поблизу сучасного с. Гутницька Олександрівського району Кіровоградської області) (Археологія..., 1971, т. 2, с. 16). Тому можна вважати, що фортифікаційне будівництво остаточно сформувалась як вид господарської діяльності на території сучасної України. Головним заняттям представників чорноліської культури було орне землеробство. Тому у тваринництві переважає випас тяглової великої рогатої худоби. Також вони займались вирощуванням дрібної рогатої худоби і свинарством. Конярство мало допоміжне значення і слугувало насамперед для формування загонів вершників, які несли оборонну варту.

Для виготовлення зброї із заліза починають формуватись населені пункти певного виробничого профілю (наприклад, спеціалізований центр металообробки – Суботівське городище у межах сучасного с. Суботів Чигиринського району Черкаської області) (Археологія..., 1971, т. 2, с. с. 21). Виготовляли зброю із комбінованих матеріалів – зі залізним вістряем і бронзовою рукояткою.

За фізичними властивостями залізо має значні переваги перед міддю і бронзою, а поширення покладів болотяних і дернових руд по всій Європі та проста технологія його отримання сприяли широкому використанню заліза для виготовлення засобів виробництва і зброї. Характерно, що найдавніший відомий залізний артефакт на території сучасної України – шило (поселення Ташлик I в Арбузівському районі Миколаївської області) і перші біметалеві вироби – кинджали (у могильнику Степовий у Кам'янсько-Дніпровському районі Херсонської області) належать зрубній культурі, що була лідером з технологічних інновацій на межі бронзового і залізного віків (Бидзиля..., 1983, с. 15–16).

У залізному віці сформувалась технологія виготовлення заліза на основі випікання у горні його болотяних/дернових руд на деревному вугіллі, що проіснувала без значних технологічних вдосконалень до епохи Розвинутого середньовіччя, коли було розроблено більш досконалий горн, в якому як паливо вже використовували кам'яне вугілля.

Широке поширення покладів болотяних і дернових руд зумовило використання однієї технології виготовлення заліза на території України до промислового розроблення багатих залізних руд у 60-і рр. XIX ст. (Мельник, 1972б, с. 133).

У залізному віці сформувались важливі спеціалізовані осередки з виробництва заліза, що збували свою продукцію далеко за межі своєї округи. Найбільшими виробниками заліза і залізних виробів були Закарпатський район

і Уманський центр⁸. Головні чинники розміщення одночасно кількох пунктів залізообробки у них: наявність у заплаві річки значних покладів болотних залізних руд; постійне джерело проточної води; вихід на денну поверхню піску і вогнетривких глин; безпосередня близькість лісових масивів.

Найбільшим (за обсягом виробництва товарної продукції) спеціалізованим металургійним районом на території сучасної України у залізному віці був Закарпатський район (II–I ст. до н. е.) латенської культури, який складався з 15 виробничих пунктів у долині р. Ботар і 13 пунктів навколо сучасного с. Нове Клинове (Виноградівській район Закарпатської області) (Бидзиля..., 1983, с. 31, 33). Він постачав продукцію на весь кельтський ринок Центральної Європи. Тут виробляли не лише найпростіший сільськогосподарський реманент, а й зброю та ювелірні вироби з кольорових і дорого цінних металів (поселення Галлиш-Ловачка у Мукачівському районі Закарпатської області) (Бидзиля..., 1983, с. 31). Для цього видобували золото і мідь. За обсягами виробництва Закарпатський металургійний район був одним із найбільших ремісничих осередків Європи початку II–I ст. до н. е. У ньому діяли окремі вузькоспеціалізовані протопромислові центри. Так, наприклад, існували стійкі виробничі зв'язки між розміщеними на відстані 30 км між собою Новоклинівським металургійним центром, що виготовляв крицю і металеві напівфабрикати, й Галлиш-Ловачцьким залізообробним центром, де діяли майстерні з оброблення і виготовлення різноманітних металевих виробів (Бидзиля..., 1983, с. 79). В останньому навіть почали карбувати власну монету⁹ (Бидзиля..., 1983, с. 71).

У складі Уманського центру відомо 176 горнів (розраховано за (Бидзиля ..., 1983, с. 41-42)). Вважають, що він не лише забезпечував виробами із заліза населення зарубинецької культури, а й постачав їх і металеві заготовки до давньогрецьких міст Північного Причорномор'я (Бидзиля..., 1983, с. 67). За розрахунками, цей центр давав на рік не менш 3,1 т чистого заліза (Бидзиля..., 1983, с. 61).

Важливу роль почала відігравати торгівля, що дозволяла, шляхом обміну спеціалізованої продукції між природно-історичними регіонами, також поширювати нові технології виготовлення окремих виробів. Зокрема, це призвело до того, що на території сучасної України у залізному віці остаточно припинили виробництво виробів з каменю. Їм на заміну постачали створене у спеціалізованих виробничих центрах протопромисловості різноманітне уніфіковане господарське металеве приладдя.

Широке використання залізних виробів та знарядь праці зумовило розвиток фортифікаційної справи, що справило значний вплив на технології

⁸ В Уманському центрі видобували також і залістисті кварцити, що виходили на денну поверхню у відслоненнях р. Уманьки (Бидзиля..., 1983, с. 59).

⁹ Вперше у світі стандартизоване регулярне карбування монет виникає у Китаї у XI ст. до н. е. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 27-28).

обробітку дерева і каменя. Необхідність обороняти найважливіші поселення призвела до виокремлення будівництва як виду господарської діяльності.

У залізному віці на території сучасної України виникають перші відомі нам із писемних джерел держави, що впроваджують власні металеві гроші та налагоджують між собою та з сусідніми племенами жваву торгівлю. Їх розглянуто у наступному розділі.

РОЗДІЛ 3

Етап металевих грошей

У залізному віці відбулась знакова подія у господарському житті на території сучасної України – з появою давньогрецьких поселень увійшли в обіг перші металеві гроші. Вони стали мірилом багатства і важливою ознакою тісних контактів між світом давньогрецької цивілізації та етносами, які населяли терени Східної Європи. Впровадження давніми греками грошей як загального еквівалента товарам під час обміну з місцевими племенами призвело до встановлення срібного стандарту у карбуванні монет. Золоті монети були більш рідкісними, що зумовлено відсутністю у Греції великих покладів цього металу, а також їх значно більшою вартістю. Окремі монети карбувались з природного електора, але вони були мало поширені¹. Золоті монети на території України виконували переважно тезавруючу роль, а не були предметом звичайної торгівлі (Економічна..., 2011, т. 1, с. 86). Характерно, що кельтські племена, які мешкали на більшій частині території Західної і Центральної Європи (у тому числі у межах сучасної Західної України і Закарпаття), для власних металевих грошей взяли давньогрецький срібний стандарт (Левек, 1989, с. 170). Дрібні обігові гроші карбували з бронзи і міді.

Етап металевих грошей був найдовшим в історії України. Тому вона потребує виділення окремих підетапів. На нашу думку, для економічної періодизації розвитку господарської діяльності слід виходити з економічної функції грошей та характерних змін у господарюванні, а не прив'язуватись до певних подій у політичній історії. Чергування впливів таласо- і телурократичних світів-економік зумовлювали головні зміни у розвитку виробництва та важливість окремих складових території сучасної України у міжнародних економічних зв'язках. Відповідно нами було виділено шість підетапів.

1) Таласократична економіка-світ на основі греко-римської цивілізації обумовила появу давньогрецьких міст на берегах Чорного й Азовського морів. Він перестав існувати у результаті Великого переселення народів.

2) Телурократична економіка-світ кочових державних утворень до утворення Русі як самостійної держави призвела до переорієнтації вивозу з природно-господарських регіонів на території сучасної України на ринки країн Азії.

¹ Вперше у світі їх почали карбувати у Лідії у VII ст. до н. е. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 28).

3) Таласократична економіка-світ на основі морських і флювіальних мереж торговельних факторій, з переважанням експортних поставок до країн Чорного і Балтійського морів.

4) Апогей телурократичної економіки-світу кочових державних утворень – Золота Орда та боротьба з нею і державами, що постали на її уламках, за відновлення морського вектору експорту продукції спочатку у напрямку на Чорне, а потім – на Балтійське море.

5) Перша глобальна таласократична економіка-світ доіндустріального типу зумовила поділ території сучасної України між двома багатонаціональними європейськими централізованими імперіями, що створювали економіки з домінуючою роллю держави у господарському житті.

6) Глобальна таласократична економіка-світ індустріального типу, що призвела до прискороного господарського розвитку приморських регіонів України та першої індустріалізації ліберального експортоорієнтованого типу на основі залучення іноземних капіталів у складі двох великих імперій.

3.1. Таласократична економіка-світ на основі греко-римської цивілізації

Давні греки. Їх поява на берегах Чорного моря призвела до значних змін у господарській діяльності місцевих племен. Вони запровадили у Північному Причорномор'ї виноградарство і виноробство. Потреба населення давньогрецьких міст у значних обсягах аграрної продукції стимулювала введення у землеробський обіг прилеглих районів, на яких працювали не лише давні греки, а і тубільці. Давні греки першими почали товарний промисел і перероблення морської риби та заснували найдавніші міста на території сучасної України (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 28).

Еллінізація сусідніх племен та інтенсивні торговельні зв'язки сприяли утворенню стабільних значних (як для свого часу) міжнародних потоків товарів. Важливе значення для утвердження давньогрецької економіки-світу мали стабільні розгалужені торговельні зв'язки з іншими народами Європи, Азії, Африки. Про це свідчать найдавніші знахідки відомих нам іонійських керамічних виробів у Степу (VII ст. до н. е.). У цей самий час було засновано перше давньогрецьке поселення у Північному Причорномор'ї – Бористен на о. Березань (Археологія..., 1971, т. 2, с. 307).

Більшість давньогрецьких міст контролювали гирла найбільших рік регіону – Дніпра, Дністра, Південного Бугу та найзручніші для стоянки тогочасних суден місцеві затоки – Євпаторійську, Керченську, Севастопольську (Історичний атлас..., 2010, с. 88). Розміщуючись на периферії давньогрецької економіки-світу, ці міста не відігравали важливої ролі (за виключенням дуже нетривалого періоду) у торговельних зв'язках метрополій. Інтенсивна високоприбуткова торгівля з народами, які мешкали у той час на території сучасної України, була запорукою стрімкого розвитку давньогрецьких міст

Північного Причорномор'я у перші сторіччя їхнього існування (Аблов, 2009, с. 91, 98).

Давні греки створили розгалужену мережу різнопланових зв'язків між містами, які вони заснували на узбережжях Середземного, Чорного, Азовського морів (Левек, 1989, с. 162–164). Водночас, за виключенням частини Криму та хори Ольвії (Иевлев, 2014), ми не можемо стверджувати про суцільну сільськогосподарську колонізацію Північного Причорномор'я подібну до тієї, що мала місце у Великій Греції (південь сучасної Італії) чи Кіренаїці (східна частина узбережжя сучасної Лівії). Суцільний землеробський освоєний масив охоплював лише сучасний Керченський півострів і Західне узбережжя Криму від Херсонесу Таврійського до Калоса Лімена. За виключенням Боспорського царства давні греки не споруджували поселень у степу, усі вони були на березі моря чи неподалеку від нього (Історичний атлас..., 2010, с. 88–89). Значною мірою це зумовлено нагальною потребою підтримувати зв'язки між ними, а також веденням рибальства, що забезпечувало значну частину щоденного раціону давніх греків.

Хора Херсонеса Таврійського займала майже 10 тис. га на Гераклеїському півострові (Археологія..., 1971, т. 2, с. 335). Вона була поділена на клери – сільськогосподарські мастки садибного типу площею 26–30 га. В її структурі домінуюче значення мали виноградники (більше половини площі клеру), сади (яблуні, вишні, черешні, груші, алича, смоківниця, мигдаль, волоський горіх, гранат), городи (огірки, часник, цибуля) і баштани (дині, кавуни) та польові культури (пшениця, ячмінь, просо, жито, гречка, горох, чечевиця, вика, чина). Така роль винограду було зумовлена значними обсягами споживання вина та його високою вартістю. Польові культури вирощували на базі двопільної античної системи. Орали землю плугом із залізним лемешем та розпушували мотикою (близька за формою до сучасної сапи). Вирощували ярові й озимі зернові культури (Економічна..., 2011, т. 1, с. 72–77).

Проблема забезпечення населення давньогрецьких міст збіжжям була загальноеллінською і навіть Афіни залежали від постачання пшениці з доволі віддалених країв. Свідченням цьому є регулярні значні, як для свого часу, поставки зерна з Тавриди та Ольвії. Значні обсяги торгівлі зерном (лише до Афін у IV до н. е. щороку постачали майже 87,5 тис. т) дозволили Боспорським царям у 375 р. до н. е. започаткувати карбування власної золотої монети (Археологія..., 1971, т. 2, с. 338, 369). У цей період на понтійське збіжжя припадала половина всього його імпорту Афінами. Край цієї торгівлі поклато утворення найбільших елліністичних монархій. Відбулась переорієнтація торговельних зв'язків країн Близького Сходу на материкову Грецію. Основним постачальником збіжжя на грецький ринок стає Єгипет (Левек, 1989, с. 64). У час встановлення римської гегемонії на Чорному морі Боспорське царство і Херсонес Таврійський знову відіграють значення важливих житниць Риму на рівні з Єгиптом і Фракією (Археологія..., 1971, т. 2, с. 425).

Сільськогосподарське виробництво у хорі було товарним та орієнтувалось не лише на задоволення потреб сім'ї власника наділу, а й для продажу у місті. Водночас, через більш високу доходність винограду та садово-городніх культур, виробництва збіжжя було не достатньо для забезпечення потреб у ньому всього населення давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, що зумовлювало потребу у жвавій торгівлі з місцевими землеробськими племенами (Археологія..., 1971, т. 2, с. 335–336).

Апогей у розвитку виноградарства і виноробства у Північному Причорномор'ї припадає на I ст. н. е., коли, задовольнивши потребу у вині місцевого давньогрецького населення, почали постачати його до Скіфії. На Керченському півострові діяли спеціалізовані товарні центри виноробства – міста Мірмекій і Тірітака (обидва у межах сучасної Керченської міськради), також велике значення воно набуло у Херсонесі Таврійському й Ольвії, з якої вино розвозили по всій Скіфії (Економічна..., 2011, т. 1, с. 77).

Дрібна рогата худоба домінувала у стаді давньогрецьких міст та їхньої хори, тоді як велика рогата худоба, коні, віслюки були поширені лише в Ольвії, що можна вважати свідченням її тісних економічних контактів зі скіфами. В усіх давньогрецьких поселеннях Північного Причорномор'я розводили свиней і свійську птицю (Економічна..., 2011, т. 1, с. 77–78).

Рибальство і видобування морських біологічних організмів було важливою галуззю господарської діяльності давніх греків. У Північному Причорномор'ї воно не лише задовольняло місцеві потреби, а давало значні поставки до інших елліністичних міст. Тому більшість сільських поселень давніх греків була розміщена на узбережжі моря і лиманів, що пов'язано з великим значенням товарного рибальства в їхньому господарстві. Риба була другою за важливістю статтею експорту Боспорського царства. Особливо рибальство розвинулось у цієї держави у I ст. н. е., коли великі спеціалізовані рибопереробні підприємства функціонували на березі Керченської протоки. Вони забезпечували рибою і продуктами її перероблення не лише римські гарнізони на Чорному морі, а й постачали її до самого Риму (Економічна..., 2011, т. 1, с. 81).

Промислове рибальство велось сітями і неводами, у прісних водоймах – вудками й острогами. Також видобували значні обсяги морепродуктів і полювали на дельфінів. У рибопереробній промисловості виділялись як окремі підгалузі: виробництво соусів і приправ та сушіння, в'яління, копчення риби (Археологія..., 1971, т. 2, с. 385–387).

Розвивався соляний промисел на соляних озерах поруч із Керкінідою (за рік видобували 0,2 тис. т). Такі самі промисли були і в районі Ольвії, звідки постачали сіль до інших давньогрецьких міст і торгували нею зі скіфами. Сіль не лише вивозили, а й використовували для перероблення риби, виловленої у Чорному морі, яку у значних масштабах постачали до материкової Греції, а пізніше – до Риму (Археологія..., 1971, т. 2, с. 336, 377, 385–387; Економічна..., 2011, т. 1, с. 82).

Важливими галузями виробничої діяльності у давньогрецьких містах були: металообробка і металургія, гончарне виробництво і виготовлення керамічних будівельних матеріалів, виробництво скла. Вони виразно виокремлюються у міський забудові, через наявність двох складових – печі з виплавляння напівфабрикатів і місця власне виробництва з них готових виробів. Кількість таких майстерень відмінна у різних містах та значною мірою зумовлена попитом на готові вироби.

Деревообробка була доволі поширеною у давньогрецьких містах. Виготовлялись не лише човни, кораблі, а й елементи будинків, посуду, знаряддя праці, саркофаги тощо. Окреме важливе значення мала заготівля лісоматеріалів і деревного вугілля в околицях Пантікапея й Ольвії для його експорту до міст Греції (Археологія..., 1971, т. 2, с. 378).

Металообробка і металургія мали місцеве значення. Більшість заготовок заліза давні греки отримували у Північному Причорномор'ї у результаті обміну з народами, які населяли Степ і Лісостеп. У Боспорському царстві добували бідні залізні руди на Керченському півострові. Майстерні мали виробничу спеціалізацію на виробництві зброї, посуду, різноманітного реманенту тощо (Археологія..., 1971, т. 2, с. 388–399).

Переважно місцеве значення мало гончарне виробництво та виготовлення керамічних будівельних матеріалів і цегли. Частину місцевих амфор використовували для зберігання вина, рибопродуктів, соусів, що експортували. Усі гончарні майстерні у давньогрецьких містах Північного Причорномор'я розміщувались на краю міста, або за його межами поблизу від покладів глини і джерела прісної води. Ці окремі виробничі квартали давньогрецьких міст Північного Причорномор'я були одними з перших функціональних міських зон виробничого профілю у межах території сучасної України.

Гончарні майстерні у Пантікапеї (IV ст. до н. е. – III ст. н. е.) були великими спеціалізованими державними підприємствами та виробляли стандартизовану продукцію (посуд, черепицю, цеглу). На них одночасно працювало до сотні робітників. У I ст. н. е. вони збували свою продукцію у всьому Боспорському царстві (Археологія..., 1971, т. 2, с. 416–417).

Інші види ремісничої діяльності – ткацтво, кожум'яцтво, виготовлення виробів із кістки мали виключно місцеве значення. Такі майстерні не виробляли продукцію у великих масштабах.

У будівництво давні греки принесли не лише технології регулярної цегляної кладки, зведення фортець, брукування доріг, а й запровадили нові типи житлових і громадських будинків, регулярний план забудови міста з мережами водопостачання і водовідведення. Для будівництва широко застосовували місцеві будівельні матеріали, такі як черепашник, який видобували неподалік від міст (Археологія..., 1971, т. 2, с. 286–299).

Поява давньогрецьких сільськогосподарських поселень у хорі міст дозволило передати навички і вміння ведення сільського господарства сусіднім племенам. З часом виникають змішані поселення, що вказує на тісну господарську взаємодію між давніми греками і місцевими племенами. Особливої

інтенсивності цей процес набув у хорі Ольвії й Херсонесу Таврійського. На базі останньої сформувався землеробський район, що обіймав територію, безпосередньо прилеглу до міста та більшу частину Передгірського і значну частину Західного Криму (Історичний атлас..., 2010, с. 89). Іншими значними ареалами інтенсивного товарного землеробства експортного спрямування у той час був Керченський півострів² й округа Феодосії. На основі східно-кримських і таманських давньогрецьких поселень була сформована перша у світі елліністична держава – Боспорське царство, яке проіснувало найдовше серед них (Левек, 1989, с. 162). Звідси за часів розквіту Боспорського царства найбільше постачали товарної пшениці до Афін. Навпаки, з Ольвії вивозили до інших грецьких міст зерно, закуплене у народів, підлеглих Скіфії.

У цей час у міжнародній торгівлі велике значення мали раби закуплені у племен, які населяли Лісостеп. В обмін постачались численні вироби давньогрецьких ремісників (кераміка, ювелірні прикраси, предмети домашнього вжитку, тканини), а також вино. Розквіт цієї торгівлі припадає на IV ст. до н.е. Вона зазнала суттєвого занепаду з приходом в Європу сарматів, які на період воєн зі скіфами припинили ці торговельні зв'язки. Не менше значення мала і поразка Афін у Пелопоннеській війні (431–404 рр. до н. е.). Її наслідком було різке скорочення купівельної спроможності у містах материкової Греції й Іонії (Економічна..., 2011, т. 1, с. 84). Відповідно змінився і головний центр міжнародної торгівлі у Північному Причорномор'ї. Спочатку ним була Ольвія, яку пізніше замінив Пантікапей. Такі зміни зумовлені переважно утворенням Боспорського царства та пізніше – Малої Скіфії у Криму.

Зовнішньоторговельні зв'язки Ольвії (III ст. до н. е.) часів розквіту охоплювали не лише всю територію сучасної України, а й сягали по суходолу районів Приуралля та по морю – Олександрії Єгипетської. Головні потоки товарів йшли до міст по обом берегам Егейського моря і південного узбережжя Чорного моря. Солену і в'ялену рибу вивозили з Херсонеса Таврійського, де діяли відповідні спеціалізовані підприємства. Значне місце займало і виготовлення спеціальних закусок на базі переробленої риби. У час розквіту цього міста (IV–III ст. до н. е.) збіжжя постачали з Калоса Лімена й Ольвії, адже половину площі хори Херсонеса займали виноградники. Така спеціалізація міст значною мірою визначалась природними умовами ведення господарства у різних районах та політичною ситуацією.

Акцентуємо увагу на тому, що лише політично підлеглі міста змушені були проводити торгівлю зі столичним містом відповідної античної держави (наприклад, Калос Лімен із Херсонесом Таврійським).

² Розквіт сільськогосподарського виробництва на півострові припадає на IV–III ст. до н. е., коли існували 180 елліністичних поселень (Археологія..., 1971, т. 2, с. 362), тоді як нині тут 68 сільських населених пунктів (Регіони...).

Модель контролю давніми греками землеробської зони з місцевим населенням на базі укріплених поселень і міст-портів дозволяла виробляти у достатній кількості продукти харчування для всього населення та постачати їх у материкову Грецію чи Іонію в обмін на керамічні вироби, елітні вина, предмети мистецтва, зброю тощо. Місто виступає місцем контакту між представниками двох світів і від нього у глиб території йшли торговельні шляхи, якими вивозили збіжжя та інші сировину для постачання у Грецію. По морю у місто привозили готові вироби ремісників та вино. Інтенсивність землеробської освоєності прилеглої території була обмежена її транспортною доступністю. Давні греки постачали свої товари по Дніпру, Дністру, Дону, Південному Бугу, а також займались караванною торгівлею у Східній Європі (Археологія..., 1971, т. 2, с. 427). Основним транспортним засобом у степу для перевезення великих вантажів були гарби, схожі на чумацькі вози XIX ст., а для перевезення людей – юрти. У військових діях користувались колісницями.

У давньогрецьких містах Північного Причорномор'я перепродавали місцевим етносам товари з материкової Греції чи Іонії в обмін на збіжжя, худобу і тваринницьку продукцію, прісну рибу, мед, віск. У IV–V ст. до н. е. лідерство у цій торгівлі займала Ольвія, яка контролювала торговельний шлях Дніпром і Південним Бугом. Політика Боспорського царства із завоювання землеробських районів і заснування торговельних факторій у гирлах рік, що впадають в Азовське море, дозволила з часом потіснити Ольвію у торгівлі зі Скіфією.

Скіфське панування над Степом Північного Причорномор'я було одним з вирішальних чинників інтенсивної торгівлі між давньогрецькими містами і народами Східної Європи (Атлас історії України, 2012, с. 19). Давньогрецькі майстри збували скіфам власні ремісничі вироби, більшість з яких була виготовлена з напівфабрикатів, закуплених у Скіфії. Також закуповували у кочових скіфів: рабів, коней, м'ясо, шкіри.

У стаді кочових скіфів переважали коні, вівці, велика рогата худоба. Дуже незначною була частка кіз і верблюдів. Вони поділили Степ на окремі ділянки, де у меридіональному напрямку випасали худобу. Суттєві зміни у жвавій торгівлі між давньогрецькими містами і скіфами-орачами були зумовлені просуванням у IV ст. до н. е. частини кочівників у центральні райони Лісостепу на території сучасної України. Це призвело до різкої зміни у структурі землекористування, а як наслідок – скорочення обсягів товарної продукції землеробства, яку переважно закупили купці з еллінських міст Північного Причорномор'я.

Регіони Скіфії мали свої виразні господарські центри (Атлас історії України, 2012, с. 18–19). Усі вони вели активну міжнародну торгівлю з давніми греками. Про це свідчать численні знахідки уламків кераміки, різноманітних виробів і прикрас, привезених із різних міст материкової Греції та Іонії. Більшість городищ скіфського часу на території сучасної України були невеликі за площею (не більше 10 га), що вказує на їхнє значення як міс-

цевих господарських центрів, в яких зосереджувались органи влади і контролю над прилеглою сільськогосподарською округою. Лише окремі з них мали площу понад 100 га. Їх можна вважати регіональними центрами Скіфії (Атлас історії української державності..., 2013, с. 32).

У межах Степу України найбільшим осередком скіфського осілого життя між кінцем V і кінцем III ст. до н. е. було Кам'янське городище (поблизу сучасного с. Кам'янка-Дніпровська Кам'янка-Дніпровського району Запорізької області) (Історичний атлас..., 2010, с. 80) площею майже 12 км². Воно мало виразну виробничу спеціалізацію на металургії та обробітку металу (Археологія..., 1971, т. 2, с. 72). Городище було захищено оборонним земляним валом висотою до 2 м, на якому стояв частокіл. Навколо нього існували неукріплені поселення, де також були знайдені численні уламки давньогрецьких амфор та античні монети, що свідчать про активну участь у міжнародній торгівлі.

Найбільшим за площею поселенням у Лісостепу було Більське городище – 4,4 тис. га³ (існувало у кінці VI до III ст. до н. е. поблизу сучасного с. Більське Котелівського району Полтавської області). Його ототожнюють з Гелоном – одним з найбільших міст тогочасної Європи (Історичний атлас..., 2010, с. 78). Воно складалось з трьох окремих укріплень оточених загальними зовнішніми валами довжиною у 30 км та висотою не нижче 9–10 м, що відокремлювались ровом. Місто було значним господарським центром зі спеціалізацією на металообробці, ювелірній справі, косте- і деревообробці. В цілому у басейні Ворскли відомо 5 городищ і 47 неукріплених поселень того часу. Їх населення займалось землеробством, скотарством, садівництвом. У всіх поселеннях знайдено уламки давньогрецьких амфор і посуду, що вказують на інтенсивну міжнародну торгівлю (Археологія..., 1971, т. 2, с. 104–105).

Найбільшими за площею у землях скіфів-орачів були укріплені городища Трахтемирівське (поблизу сучасного с. Трахтемирів Канівського району Черкаської області) – 630 га, що контролювало важливу переправу через Дніпро – Зарубський брід, та Немирівське городище (поблизу сучасного м. Немирів) площею майже 1000 га (Атлас історії України, 2012, с. 18–19). Тут виготовляли високоякісний глянсовий столовий посуд, що мав велику зону збуту (Археологія..., 1971, т. 2, с. 80, 94).

Усі городища у Лісостепу України обов'язково мали у межах укріплень джерело питної води і значні резервні площі (Археологія..., 1971, т. 2, с. 77). Це було зумовлено потребами за часів облоги мати можливість розмістити населення і худобу з прилеглих поселень та забезпечити їх питною водою. Також відкриті площі використовували для організації торжищ. Такі городища були важливими ремісничими центрами. Наприклад, племена чорноліської культури мали у басейні р. Тясмин власний бронзоліварний центр із

³ Для порівняння площа сучасного м. Луцьк становить 4,2 тис. га (Регіони...).

виробництва знарядь праці та прикрас, які збували далеко за межі свого розселення (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 130).

Землероби Лісостепу у межах сучасної території України вели орне землеробство за допомогою дерев'яних плугів з ралом. Сіяли: пшеницю, жито, просо, ячмінь, вику, сочевицю, садили цибулю, часник, горох, нут, чуфу. Вирощували технічні культури (льон і коноплі) та розводили сади. Тримали велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней. Допоміжне значення мало мисливство.

Найсильніше вплив елліністичних традицій проявився у калліпідів або скіфо-еллінів, які мешкали між Дніпром і Дністром. Життя на їхніх поселеннях припиняється у II ст. до н. е. Лише у IV–III ст. до н. е. у них існували власні городища, решту часу вони жили у неукріплених поселеннях із виразним землеробським спрямуванням. Скотарство, рибальство та виготовлення окремих ремісничих виробів (переважно сільськогосподарського призначення) мали допоміжний характер. Знахідки переважно монет Ольвії дозволяють стверджувати, що калліпіди мали економічні зв'язки саме з цим містом, лише вздовж Дністра мала значення торгівля з Тірою (Археологія..., 1971, т. 2, с. 72-74).

Апогеєм торгівлі з давньогрецькими містами можна вважати VI–V ст. до н. е. Саме до цього періоду відносять знайдені на всій території Скіфії у великій кількості амфори для вина й оливкового масла та різноманітний посуд. Племена, які мешкали у цей історичний період у Центральному Лісостепу на території сучасної України, підтримували тісні торговельні зв'язки з фракійцями, про це свідчать знахідки різноманітних металевих виробів балканського походження. В обмін на ремісничі вироби місцеві племена постачали у значних обсягах збіжжя та шкіри, віск і мед (Археологія..., 1971, т. 2, с. 92-94, 97).

Важливе значення мала закупівля давніми греками з Ольвії міді у зливках зі спеціалізованої копальні у межах сучасного Кривого Рогу, де функціонував центр з видобування мідної руди та виплавлення міді племен зарубинецької культури (Археологія..., 1971, т. 2, с. 398). Обробіток кольорових металів також був відомий кочовим скіфам. Вони виливати конструктивно складні об'ємні фігури і виготовляти різноманітне озброєння з міді, бронзи, заліза. Існували окремі спеціалізовані центри чорної металургії та металообробки, що постачали свою продукцію не лише місцевим племенам, а й у межах всієї Скіфії (наприклад, городище у межах сучасного м. Люботин). Таким чином виникають складні регулярні виробничі зв'язки між різними народами з метою не лише створення певних товарів, а й їх збуту.

Значного розвитку набуло виробництво тканин із рослинних волокон і вовни. Виготовляли не лише просте домоткане полотно, а й з репсовим і саржовим переплетіннями. Широко застосовували різні природні барвники для фарбування тканин. Знайдені рештки ткацьких верстатів і пряслиць від веретен та інших предметів швацького і швейного ремесла дозволяють

стверджувати, що ці ремесла набули значного розвитку у скіфів-кочівників (Археологія..., 1971, т. 2, с. 126–127).

Високого розвитку досягло гончарство і кожум'яцтво. Домашніми ремеслами були виготовлення шкіряних виробів, кераміки, ткацтво, обробіток деревини, кості, каменю.

Суттєвий вплив на розвиток господарства Скіфії мав масовий імпорт ремісничих виробів еллінів. Вони були виконані переважно на більш високому технологічному і художньому рівні, що зумовило швидке впровадження їхніх технічних стандартів у місцеве виробництво. Ювелірне мистецтво також набуло виразного виокремлення як галузь виробництва під впливом античних майстрів у V ст. до н. е. (Археологія..., 1971, т. 2, с. 123–128, 167).

Сарматська навала призвела до цілковитого занепаду та перебудови господарських зв'язків різних племен, які населяли у той час територію сучасної України. Вона суттєво вплинула на інтенсивність міжнародної торгівлі. Пізніше ситуацію погіршило нашествя гунів, яке зумовило відступ у гори значної частини вцілілого населення з приморських і передгірських районів Криму. Наслідком була швидка асиміляція таврів та розвиток самобутньої синкретичної культури у гірській частині півострова, де знайшли прихисток осілі скіфи і давні греки. Вони жили спільно з таврами.

Таври як етно-культурна одиниця існували до III ст. до н. е. на території від сучасної Євпаторії до Феодосії (Атлас історії України, 2012, с. 18–19). Вони є автохтонами Криму, які за часів появи скіфів усе ще перебували у неоліті, застосовуючи крем'яні знаряддя праці. Витіснені давніми греками і скіфами з рівнини у передгір'я і гори вони займались землеробством – вирощували пшеницю, ячмінь, квасолю, горох та розводили переважно дрібну рогату худобу, а також займались морським рибальством і збиранням молюсків. Допоміжний характер у них мало мисливство та збирання їстівних плодів і корінців у Кримських горах (Археологія..., 1971, т. 2, с. 174).

Так само під впливом міграційних процесів припинили своє існування і поселення підгірцівсько-милоградської культури (VI–III ст. до н. е.), де знайдено значну частину скіфських виробів. Це свідчить про інтенсивні торговельні зв'язки. Вони займались переважно землеробством та скотарством, мали своєрідне бронзолivarне і залізобне виробництво, не схоже за технологією виготовлення на поширені в той час на цій території скіфські металеві вироби. Наявність розвинутого конярства, свинарства і розведення великої худоби вказує на широке використання заплачних лук Полісся у господарських цілях (Археологія..., 1971, т. 2, с. 179).

Подібний напрям господарювання вели і представники юхнівської культури, які так само мешкали на Поліссі. У них значно важливішу роль мало мисливство і рибальство (Археологія..., 1971, т. 2, с. 183).

Скіфські впливи на спосіб господарювання поширювався і на племена куштановицької культури на Закарпатті. Господарство представників цієї археологічної культури перебувало також під впливом фракійського галштату (Археологія..., 1971, т. 2, с. 176–177). Зона впливу фракійців поши-

рювалась і на Прикарпаття. Причому Подністров'я було контактною зоною між представниками цієї археологічної культури і скіфами, а верхів'я р. Західний Буг – з представниками лужицької культури (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 132–133).

У III ст. до н. е. більшу частину території сучасної України почали контролювати сармати. Вони відновили певний спокій та торговельні відносини не лише з підвладними ним племенами, а й з античними містами. У цей період вперше Північне Причорномор'я не лише економічно, а й політично входить до складу світу-імперії – Римської імперії. Зросла інтенсивність торговельних зв'язків між античними містами, що виступали у цьому регіоні як центри прикордонної торгівлі з варварами. Це сприяло їх відродженню. Відновлюється, хоча і невелика хора цих міст.

У Криму велику частину сільськогосподарської продукції постачає в античні міста Мала Скіфія, в якій було засновано перше місто у Степу – Неаполь Скіфський (середина III ст. до н. е.). Воно створено за античною містобудівною традицією. Пізні скіфи, які осіли у пониззі Дніпра та у передгір'ях Криму, були переважно землеробами (Історичний атлас..., 2010, с. 82–83). Вони вирощували пшеницю, просо, ячмінь, жито, полбу та розводили велику і дрібну худобу, коней. Поруч з городищами росли сади і виноградники за грецькою традицією. У степовому Криму скіфи продовжували вести традиційне кочове скотарство. У поселеннях скіфів певний розвиток мали ремесла: виробництво знарядь праці і зброї, ткацтво, ювелірна справа, гончарство, виробництво цегли й обробіток каменю.

Вони зберегли жваві економічні контакти з греками. Свідченням цьому є імпорт значної кількості високоякісної античної кераміки у Неаполь Скіфський. Завозили черепицю з Синопи і Херсонесу Таврійського (III–II ст. до н. е.), що вказує на значні обсяги взаємної торгівлі. Значну частину посуду та інші товари (ювелірні прикраси, зброя, предмети мистецтва) виробляли у сусідніх давньогрецьких державах. В обмін вони постачали збіжжя, худобу, шкіру, жир, м'ясо (Археологія..., 1971, т. 2, с. 225, 257–266).

Зовнішня торгівля була для пізніх скіфів надзвичайно важливою. Свідченням тому було створення цим колишнім кочовим народом власного бойового флоту, який у середині II ст. до н. е. боровся з піратством. Вони вели тривалі війни з Херсонесом Таврійським за контроль над портами Західного Криму (Історичний атлас..., 2010, с. 83). Здобувши їх, скіфи встановили не лише політичний контроль, а й збудували фортеці для контролювання морських каботажних ліній Чорного моря. З цією метою вони вели тривалі війни за контроль над Ольвією, відновленню якої після гетської навали вони сприяли (Атлас історії української державності..., 2013, с. 33). Це місто також було важливим і тому, що саме тут знаходився головний центр торгівлі сіллю, яку постачали до кримських міст, збували скіфам та іншим народам, які жили на території сучасної України (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 174). Давньогрецькі північнопричорноморські держави, вели за часів Античності торгівлю не лише зі західносередземноморськими містами, а мали

відповідні тісні зв'язки з кельтами, фракійцями, представниками зарубинецької культури (Археологія..., 1971, т. 2, с. 234–241).

Сармати замінили скіфів у Північному Причорномор'ї як головних постачальників продукції тваринництва з території сучасної України на ринок Римської імперії (Atlante di storia, 1995, р. 25). Вони мали, як для свого часу, доволі розвинуте залізоробне виробництво і виробництво керамічного посуду. Значного розвитку у них набуло виробництво одягу, оброблення шкір і деревини. Частину посуду, ювелірних виробів та зброю вони купували у купців із Римської імперії. Натомість вивозили коней, м'ясо, овечий жир, рабів, шкіру. Велике значення мало виконання сарматами посередництва у караванній торгівлі Схід–Захід, що дозволяло їм отримувати товари з Римської імперії, Індії, Китаю. Переважно у цій трансевразійській торгівлі постачались коштовні речі та шовкові тканини. В обмін на продукцію кочового скотарства вони отримували просо від землеробських племен Лісостепу України. Торговельні зв'язки з кельтами і фракійцями сприяли обміну залізними і керамічними виробами (Археологія..., 1971, т. 2, с. 195–210, 214–215).

У період Великого переселення народів різкі зміни етнічної і політичної структур на території сучасної України з часом призвели до утвердження у зонах мішаних лісів і лісостепу слов'ян, а у степовій зоні – кочових тюркських народів (Атлас історії України, 2012, с. 24–25). Найбільш строкатою була ситуація у Гірському і Передгірському Криму, що певний час знаходився під владою Візантійської імперії.

Слов'яни досить густо заселили частину території сучасної України (Атлас історії України, 2012, с. 26, 30–31). Так, наприклад, лише на території сучасного Уманського району Черкаської області відомо майже 80 поселень черняхівської культури⁴, що розміщувались на відстані не більше однієї години пішого ходу (5 км) між собою, що вказує на тісні господарські зв'язки між ними. Відсутність укріплень вказує на відносну безпеку у той час, а забудова поселень вулицями з садибами – про відокремлені домогосподарства. Структура забудови двору і селища з тих часів у центральному Лісостепу України майже не змінилась. Будинки були типовими – хата мазанка з пічкою під солом'яною стріхою (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 30).

Основу господарської діяльності слов'ян становило орне землеробство плужного типу. Важливою інновацією стало застосування стандартизованого залізного наральника від VII ст., що дозволило значно покращити обробіток ґрунту (Древняя Русь..., 1985, с. 222). Вирощували пшеницю, ячмінь, просо, гречку, жито, овес, горох, вику, коноплі. Доволі розвинутим було городництво і присадибне тваринництво. У стаді переважала велика і дрібна рогата худоба, свині, коні. Доволі розвинутим було птахівництво, бортництво, рибальство (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 40–43).

Значне поширення металевих виробів у слов'ян свідчить про розвинуту металообробку і чорну металургію. Вони вправно володіли всіма основними

⁴ Нині у цьому районі є 52 сільських населених пунктів (Регіони...).

прийомами кування заліза у гарячому стані та виготовлення сталі. Ковали працювали на задоволення потреб селян у реманенті та інших виробках. Використовували переважно широко поширені у зоні мішаних лісів і лісостепу болотяні руди (Козак, 2008, с. 98–99).

Окремі поселення спеціалізувались на виробництві гончарних виробів (наприклад, поселення поряд зі сучасним с. Журавка Городищенського району Черкаської області). Доволі важливими галузями були обробіток дерева, кістки, каменю. Розвивалось ткацтво і виробництво пряжі. Виокремилось, під впливом контактів з Римською імперією, як особлива галузь ремесла виробництво скла і виробів з нього (наприклад, складувна майстерня III–IV ст. поблизу сучасного с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області) (Економічна..., 2011, т. 1, с. 169).

Слов'яни закупували у значних обсягах оливкову олію і вино, а також предмети декоративно-ужиткового мистецтва і прикраси. Вони постачали у Римську імперію традиційні товари збуту племен Лісостепу: віск, збіжжя, мед, рабів, хутра, шкіру (Економічна..., 2011, т. 1, с. 169). Така інтенсивна взаємодія між Римською імперією часів її розквіту та представниками черняхівської культури сприяла піднесенню рівня господарської діяльності в останніх, формуванню у них спеціалізованих ремісничих центрів та появи протодержавних утворень (Атлас історії української державності..., 2013, с. 42-43).

У цілому торгівля з Римською імперією мала важливе значення для давніх слов'ян, які мешкали на території сучасної України. Завдячуючи їй вони не просто купували необхідні для виробництва і побуту ремісничі товари, а й запозичували технологію виробництва окремих з них. Прикладами цього є впровадження римських технологій виготовлення керамічних виробів за допомогою гончарного круга і горнів для випалювання посуду, а також складувного виробництва у II ст.

3.2. Телурократична економіка-світ кочових державних утворень

Падіння Римської імперії та Велике переселення народів зумовили суттєві зміни у торгівлі між слов'янами та державами, які утворились у Південній і Центральній Європі, на Кавказі, у Малій Азії. Поява Хазарського каганату, що поширював свою владу на окремі слов'янські племена на території сучасної України, та занепад більшості античних поселень Північного Причорномор'я, зумовили переорієнтацію торговельних потоків на Візантію (створення шляху «з варяг у греки») та відродження караванної торгівлі⁵.

⁵ «Візантія була у середні віка джерелом майже всіх багатств, адже звідти йшли найбільш цінні товари її власного чи іноземного виробництва. Звідти йшли розкішні тканини – шовк..., звідти йшла повновісна до кінця XI ст. золота монета..., цей “долар Середньовіччя”» (Ле Гофф, 1992, с. 135).

Тому у VI–VII ст. різко зросло значення Персії та арабських країн у торговельних зв'язках слов'ян. Підтверджують це численні знахідки дорогоцінного посуду та арабських дирхемів, що правили у VIII–X ст. за основні обігові гроші на території сучасної України, тоді як візантійські золоті монети мали тезавруючу роль. Основні статті вивозу слов'ян залишались незмінними: віск, мед, збіжжя, раби, хутра, шкіри.

Слов'яни у VI–IX ст. мешкали у зоні мішаних лісів і лісостепу (Атлас історії України, 2012, с. 28). Їхні неукріплені невеликі сільські поселення складались з хат-мазанок з піччю. Вони розміщувались гніздами на відстані 2–4 км одне від одного, що дозволяло підтримувати інтенсивні господарські зв'язки. У городищах зосереджувались ремісники та відбувались торжища, розміщувались резиденції вождів. Вони були захищені валом із частоколом і ровом. Найбільше таке городище (VI ст.) відкрито у с. Зимному (Володимир-Волинський район Волинської області). Тут знайдено рештки ювелірних і каменерізних майстерень. Ареал збуту їхньої продукції охоплює весь Лісостеп України (Економічна..., 2011, т. 1, с. 165).

Функціонували спеціальні металургійні центри, що збували продукцію для цілого племінного союзу (наприклад, у селищі на території сучасного с. Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької області було 25 залізоплавильних горнів) (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 260).

Перші городища слов'ян на території України виконували дві головні функції – контролю над прилеглою територією і торговельну з виразним переважанням міжнародної торгівлі (Толочко, 1985, с. 5, 12; Фроянов, 1999, с. 74–75, 84). Місцеві ремісники працювали на задоволення потреб у промислових виробках переважно одного племені, лише ювеліри і різьбярі по кістці і каменю мали ширший ареал збуту продукції (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 259–265). Купці стають одним із панівних прошарків суспільства. Вони дозволяють племінним вождям збувати у далекі країни отриману в результаті господарської діяльності чи як збір із підлеглого сільського населення продукцію сільського, лісового, мисливського господарств (Економічна..., 2011, т. 1, с. 169).

Основою господарства слов'ян того часу було орне землеробство. Вдосконалена техніка обробітку ґрунту – почали використовували плуги (від VI ст.), дозволяла проводити глибшу оранку. Природні умови визначали систему землеробства племен. У Степу набула поширення перелогова система⁶, через наявність значної кількості вільних земель. У Лісостепу, де густота населення була більшою, переважно була поширена парова двопільна система. У Поліссі – вирубна система. Лише у VII ст., через значне збільшення населення, яке шукало захисту від загарбників у лісах, тут перейшли на орну двопільну систему (Економічна..., 2011, т. 1, с. 162–163).

⁶ Останні перелогі у Степу України було розорано у 30-і рр. XX ст. (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1049).

У цей час східні слов'яни починають сіяти озимину (жито), хоча ярівні культури переважають у структурі посівів: пшениця, ячмінь, просо, овес, гречка. Вирощували також технічні культури: коноплі, льон, рижій. Для зберігання харчів почали копати погребі і створювати комори. Велике поширення мали сади і городи. У тваринництві переважала велика рогата худоба, яка була основною тягловою силою. Також розводили кіз, овець, свиней, коней. На Поліссі зберігало своє значення полювання, рибальство і бортництво (Рыбаков, 1982, с. 240-244).

У Степу України у цей час проживали представники салтівської культури (їх ототожнюють з аланами і протоболгарами), які займались кочовим скотарством, хоча частина населення – ремісники жила в укріплених поселеннях. Найбільше таке городище (120 га) розміщувалось на території сучасного с. Верхній Салтів (Вовчанський район Харківської області), мало укріплення з кам'яними стінами і валами. Це був один з важливих осередків торгівлі між Візантією і Передньою Азією та слов'янами. В його структурі виділяються окремі функціональні зони – ремісничу, торговельну та адміністративну. Серед ремесел особливого розвитку досягли ковальське, ювелірне, теслярське, гончарне. Значну частину цих виробів збували не лише у межах Хазарського каганату, а й серед слов'янських племен на території сучасної України. У міських населених пунктах салтівської культури тримали переважно дрібну рогату худобу, коней, свиней, тоді як кочівники вирощували овець і коней. Другорядне значення мало полювання і рибальство.

Інтенсивна торгівля, а також наявність сильної державної організації зумовила спільне проживання у Степу України різних етносів у містах Хазарського каганату, який мав торговельні зв'язки від Кордови на заході до Фергани на сході. Ця держава відновила значення головною торговельного шляху між заходом і сходом – караванного маршруту між містами Криму та Центральної і Передньої Азії. Домінуючу роль у цій торгівлі відігравали єврейські громади, що підтримували тісні зв'язки між собою у рамках цієї економіки-світу. Вони були негоціантами, які визначали основні ціни та обсяги поставок від Атлантичного до Індійського океану (Економічна..., 2011, т. 1, с. 175–177).

Головними торговельними центрами цієї трансконтинентальної торгівлі, яка мала вирішальне значення у перерозподілі прибутків від міжнародної торгівлі того часу, були міста Криму – Херсон (тогочасна назва Херсонесу Таврійського), Боспор (місто на залишках античного Пантікапею) та заснована у 212 р. Сугдея (нині м. Судак). Боротьба за контроль над ними точилась між Візантійською імперією і Хазарським каганатом. Ці портові міста зазнали занепаду саме у період послаблення караванної торгівлі.

У цей період у Гірському Криму виникає держава Феодоро. Для неї велике значення мало здобуття власного виходу до моря, що зумовило тривали війни за окремі міста-порти Західного і Південного Криму. Основною господарською діяльністю її мешканців було сільське господарство, в якому значну роль відігравало випасання на яйлах дрібної рогатої худоби і овець

та вирощування у долинах зернових культур. Розвивалось виноградарство, виноробство, садівництво (Історичний атлас..., 2010, с. 292).

У Феодоро великого розвитку набув обробіток каменю. Свідченням тому є рештки колишніх господарських центрів на схилах гір, що були оточені доволі значними, як для свого часу, фортифікаційними спорудами з місцевого каменю. Вони були типовими середньовічними укріпленими містами – центрами влади на певній території.

З метою контролю міжнародної торгівлі товарами, що постачались до Криму караванами з Центральної Азії, в обмін на товари з Візантії та частково місцевих ремісників і слов'ян, князі Русі намагались захопити головні міста-порти у цьому регіоні. Для цього здійснив Володимир Святославич похід на Херсон (987–988 рр.), що призвів до офіційного прийняття християнства як державної релігії Русі. Він продовжив боротьбу свого батька Святослава Хороброго за встановлення контролю над торговельними шляхами Хазарського каганату. З метою збільшення надходження товарів для експорту Володимир Святославич підкоряє племена на території сучасної Білорусі (984 р.) та захоплює Червенські гради (981 і 992 рр.) на торговельному шляху від Києва до Кракова. Також він карбує перші відомі нам гроші східних слов'ян – златник Володимира⁷, що за вартістю дорівнює візантійській номізмі та арабському динару – головним грошам тогочасної міжнародної торгівлі.

3.3. Таласократична економіка-світ на основі морських і флювіальних мереж торговельних факторій

Господарство Русі було чітко поділено на дві частини – одна безпосередньо пов'язана з участю у міжнародній торгівлі князів і неогоціантів, а друга – із забезпеченням місцевого підвладного населення необхідними товарами для повсякденного життя (Вернадский, 1996, с. 110–119; Древняя Русь..., 1985, с. 387–399; Толочко, 2015, с. 172–181; Фроянов, 1999, с. 136–140).

Через те, що основні експортні товари Русі були дарами природи – хутра, віск, мед, князі були зацікавлені у збереженні лісових масивів, з яких вилучали ці ресурси. Певне значення також мали у міжнародній торгівлі виробі місцевих ремісників. Їх збували переважно племенам, які мешкали на схід і північ від Русі. Торговля рабами і хутром визначала міжнародну спеціалізацію Русі у світовій торгівлі часів Раннього середньовіччя (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 82). Висока вартість перевезення вантажів суходолом у ті часи стримувала розвиток міжнародної торгівлі масовими вантажами: збіжжям, деревиною, шкірами, худобою. У міжнародних договорах Русі, що дій-

⁷ Поширена у всій християнській Європі XII ст. практика «карбування монети було ознакою влади. Суверени карбували золоті монети, які не мали економічного значення, але слугували для демонстрації престижу» (Ле Гофф, 1992, с. 234).

шли до нашого часу, головні статті стосувались усунення перешкод для торгівлі на ринках інших країн. Саме тому великого значення набули такі її периферійні частини як Корчів (на території сучасного м. Керч) і Олешья (на території сучасного м. Олешки) тощо (Козловский, 1985, с. 69–70).

Головним був транзитний торговельний шлях «з варяг у греки», на якому розміщувались два провідні центри міжнародної торгівлі Русі – Київ на півдні і Новгород на півночі (Історичний атлас..., 2010, с. 251). Через Київ також проходили і два сухопутні шляхи – соляний – через Краків до Німеччини і залозний – до гирла Дону через Кавказ до країн Передньої і Центральної Азії. Становлення Русі як окремої держави у X ст., на думку Ж. Ле Гоффа, було зумовлено загальноєвропейським економічним піднесенням, «коли господарство слов'ян стимулювалось і норманською торгівлею, і арабо-єврейською комерційною діяльністю вздовж шляху, що з'єднав Кордобу з Києвом через Центральну Європу» (Ле Гофф, 1992, с. 56). Інтенсивність великої міжнародної торгівлі підтверджується знахідками значної кількості арабських дирхем, візантійських номізм і західноєвропейських денаріїв (Древняя Русь..., 1985, с. 401; Грушевський, 1994. т. 1, с. 300-301). Варто зазначити, що лише у XI ст. входить в обіг срібна гривна, що стала основною грошовою одиницею Русі. Окремі князі карбують срібні і зрідка – золоті монети (Древняя Русь..., 1985, с. 372).

Для збільшення обсягу товарів для збуту на зовнішніх ринках князі вели війни на півночі, підкорюючи племена, на території яких добували цінних хутрових звірів (Історичний атлас..., 2010, с. 241). З цією ж метою бобріві лови було оголошено князівською монополією. Також значний прибуток князів давало мито, зібране з купців. Для гарантування безпеки пересування та збільшення власних прибутків князі засновували на головних торговельних шляхах міста, де були квартали, в яких зупинялись на перепочинок і для торгівлі іноземні купці, знаходились торжища і складські приміщення.

Купці об'єднувались не лише за принципом земляцтва, а у певні торговельні об'єднання в цілому у державі, спеціалізовані на торгівлі відповідним товаром – воском, зерном, сіллю тощо. Вони мали стабільні торговельні зв'язки з негоціантами з інших держав та власні представництва у найбільших містах – центрах міжнародної торгівлі Русі (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 83). Фінансово-кредитна діяльність цих установ безпосередньо була пов'язана з кредитуванням зовнішньоторговельних операцій і досить розвинутою для свого часу (Україна..., 1994, с. 80). За рівнем і складністю різноманітних операцій вона поступалась в Європі лише фінансово-кредитним системам Візантійської імперії і Гранадського халіфату. Наявність національної валюти (гривни) створеної за стандартами міжнародних грошей того часу – дирхемів і солідів на базі золотого і срібного стандартів⁸ – вказує

⁸ У Західній Європі до XIII ст. масово карбували лише найменшу за вартістю срібну монету (деньє). Лише у 1252 р. було випущено перші золоті монети (флорентійський флорин) дуже обмеженим тиражем (Ле Гофф, 1992, с. 79, 233).

на значні обсяги торговельних операцій Русі з провідними центрами економічного розвитку християнської і мусульманської цивілізацій (Древняя Русь..., 1985, с. 364–366).

Від часів Хазарського каганату кожна селянська родина платила данину сріблом і білкою (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 70). Під час полюддя князь збирав данину, яку потім звозив до Києва на продаж. Фактично він володів найбільшим обсягом головного експортного товару Русі – хутра, що перетворило її столицю на провідний центр торгівлі ним. З лісом був пов'язаний розвиток бортництва. Більшу частину меду і воску давали дикі бджоли, тому найбільші борті були у приватній власності панівної верхівки Русі. Найбільше цінувався віск, з якого виробляли свічки.

Сільське господарство при цьому було основним видом господарської діяльності східних слов'ян. За часів Русі фактично завершилось укладання традиційного набору інвентарю сільськогосподарських знарядь праці, що безперервно використовували на території сучасної України до середини XIX ст. Стандартувались технології обробітку ґрунту і вирощення худоби. Відміни в обробітку земель та структурі посівів були зумовлені виключно природними умовами відповідної території. Саме тому у лісостеповій зоні використовували плуг, а у зоні мішаних лісів – соху. На землях, переданих чорним клобукам і торкам (Поросся) розвивалось напівкочове скотарство. У долинах річок Степу були поширені біля переправ, поселення бродників, які вирощували польові культури, займались рибальством і мисливством.

У структурі посівів переважали зернові – жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, гречка⁹. Вирощували технічні культури (льон, коноплі, рижій), мак, городину. Пересічне селянське господарство обробляло майже 10,9 га орної землі, з якої можна було отримати врожай у 4,8 т збіжжя¹⁰ (розраховано за (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 50)). Цієї кількості зернових було достатньо щоб прогодувати середньою селянську сім'ю та сплати данину і повинності.

Були поширені такі системи землеробства: перелогова на нових земельних угіддях у лісостеповій і степовій природній зоні; двопільна на більшій частині лісостепової зони; трипільна система почала з'являтися у передмістях великих міст; підсічна система продовжувала домінувати у зоні мішаних лісів та була доволі поширена у лісостеповій зоні. Випал лісу дозволяв знищити бур'яни та внести органічні рештки рослин як добриво до ґрунту. Відповідну ділянку використовували 10–15 років. Саме тому знищено значні лісові масиви букових і грабових лісів у Центральному Лісостепу (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 75; Історичний атлас..., 2010, с. 247).

⁹ Починають сіяти на території сучасної України у XII ст. (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 77).

¹⁰ Це було типове середнє значення врожайності зернових для подібних природних умов Середньовічної Європи (Ле Гофф, 1992, с. 199).

У лісах випасали худобу, яку після впровадження системи землеробства з наявністю парів, почали також пасти на минулорічному полі. Значні гурти худоби випасали на заливних луках і у заплавах, почасти на окремих степових ділянках та на колишніх полях, що поступово заростали лісом.

Допоміжне значення мало рибальство, а також збирання у лісах ягід, грибів, диких горіхів, фруктів. Біля найбільших монастирів закладають перші сади за візантійською методикою.

Переважно більшість товарної продукції збували на ринку у найближчому місті, де також купували необхідні для ведення господарства знаряддя праці, посуд, прикраси. Більшість виробів виготовляли місцеві майстри. Існували спеціалізовані виробничі центри. Так, наприклад, спеціалізований центр залізобного виробництва діяв на місці сучасного с. Городське (Коростишівський район Житомирської області) (Історія Української..., 1977, т. 1, кн. 1, с. 287).

Поширеним на Русі було ковальство, що пов'язано з тогочасною технологією отримання заліза з болотяних руд, розповсюджених у зоні мішаних лісів та у заплавах і заболочених ділянках річок у лісостеповій зоні. Технологія виготовлення та обробітку заліза, залізних знарядь праці майже не змінилась за весь період традиційного суспільства (Древняя Русь..., 1985, с. 245–260). Почали виварювати сіль з розсолів у межах сучасних Галича (перша письмова згадка у 1106 р.) і Дрогобича (перша письмова згадка у 1250 р.).

Осередками різноманітної ремісничої діяльності були провідні міста – столиці удільних князівств та Київ. У них зосереджувалось виробництво залізної зброї і засобів захисту воїнів, а також ювелірна справа, які набули певних стандартів виготовлення типових виробів. Більшість таких технологій були запозичені у Візантії. Саме на їх основі було впроваджено місцевий різновид перегородчатої емалі й черні.

Гончарне виробництво почало виокремлюватись зі загальної забудови міста, утворюючи спеціалізовані райони, які відомі у Києві й Вишгороді. У X–XI ст. почали виготовляти полив'яну кераміку у спеціалізованих майстернях. Керамічний посуд користувався попитом у межах Русі так само як і продукція гутництва – скляні вироби, що переважно виготовляли за візантійськими стандартами у Києві (Древняя Русь..., 1985, с. 272–274).

Найбільш поширеним видом ремісничої діяльності на Русі була деревообробка. З дерева будували більшість будинків, оборонні споруди, виготовляли човни, численні побутові та господарські речі. Фактично, через брак значних покладів будівельного каміння, більшість міст Русі були цілковито дерев'яними. Переважно з нього зводили храми¹¹ та окремі елементи укріп-

¹¹ Це була типова ситуація для тогочасної Європи, де прийняти «дерев'яну церкву і залишити її кам'яною – успіх, честь і подвиг у середні віка» (Ле Гофф, 1992, с. 195). Тому політика руських князів із будівництва кам'яних храмів у своїх столицях є типовою рисою європейського феодалізму.

лень найбільших міст. Більшість фортифікаційних споруд були насипними валами з ровом на яких зводились дерев'яний частокіл. Окремим спеціалізованим виробництвом було видобування природного шиферу на околицях Овруча з якого виробляли прясла, покриття для підлоги, окремі предмети декоративно-ужиткового мистецтва, що збувалась по всій Русі (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 77).

У містах розвивались також косторізання і виготовлення готового одягу і взуття, обробіток шкіри, що були другорядними галузями, які активно розвивались лише у великих містах Русі, де був попит на ці готові вироби. У найбільшому місті Русі – Києві відомо понад 60 різних видів ремісничої діяльності. Частина з них мала чітку локалізацію у формі окремих кварталів з виразною спеціалізацією на виробництві певних видів товарів (Гончарівка, Кожум'яки тощо). Саме місто чітко поділялось на дві частини – Верхнє і Нижнє (Поділ). Центром першого з них був княжий двір, другого – торговельна площа біля церкви Богородиці Пирогощі. У передмісті були не лише городи городян, а й міські луки та поля, що обробляли мешканці Подолу (Історичний атлас..., 2010, с. 268).

У міський забудові окремо виділялись найбільші монастирі, що володіли значними земельними угіддями. Саме на монастирських землях впроваджувались більш інтенсивні форми обробітку ґрунту, інтродукували нові сорти культурних рослин. При них діяли значні протопромислові підприємства з виготовлення свічок, ікон, церковного приладдя, громадські хлібопекарні тощо. Фактично, на їх основі з'явилась на Русі фахова медична допомога, професійна освіта, бібліотечна справа.

Монастирі розміщувались у найбільших містах, тому переважна частина населення не мала змоги їх відвідати. Це обмежувало отримання освіти і нових знань спілкуванням із місцевим священиком. Сільські церкви знаходились у межах відповідного маєтку землевласника чи його тіуна (управляючого). Більшість маєтків мали виразний торговельний профіль, адже у них зберігали товари на продаж. На боярському дворі також працювали ремісники, які обслуговували підлеглу сільську округу в радіусі 10–15 км. Залежно від могутності феодала розмір такого укріпленого маєтку був різний.

Європа у XI–XII ст. переживала економічне піднесення, що, на думку Ж. Ле Гоффа, «було лише результатом демографічного зростання» (Ле Гофф, 1992, с. 211). Це мало прояв у бумі заснування міст. Так, якщо у X ст. на Русі у літописах зафіксовано лише 16 міст, то вже у XII ст. – 224 міста (Древняя Русь..., 1985, с. 34–35). При цьому у містах Західної Європи панівною стала господарська діяльність, спочатку торговельна, а пізніше реміснича, тоді як міста Русі (за виключенням окремих великих центрів) залишались насамперед адміністративно-торговельними центрами (Древняя Русь..., 1985, с. 57–61; Ле Гофф, 1992, с. 274).

3.4. Апогей телурократичної економіки-світу кочових державних утворень

Модель економічної структури господарства Русі продовжувала існувати на території сучасної України і за часів Литовської і Галицько-Волинської держав. Значною мірою їх господарський розвиток знаходився під впливом Золотої Орди та експансії німецьких військових орденів на схід.

Віддаленість українських земель від головних торговельних шляхів Європи того часу була обумовлена політикою Золотої Орди і Тевтонського ордену щодо монополії на головні морські факторії узбережжя Балтійського і Чорного морів. Саме тому боротьба з ними за вихід до моря стала необхідною умовою відновлення прямої торгівлі з провідними економічними силами Європи того часу – Ганзою¹² на півночі та Венеціанською і Генуезькою республіками на півдні¹³.

Характерною особливістю литовсько-галицького періоду було переміщення головних економічних центрів та зони інтенсивного господарського освоєння. Провідним регіоном за часів Русі було Середнє Подніпров'я, після монгольсько-татарської навали – це Середнє Подністров'я і Волинське Полісся. Це викликано тим, що влада Золотої Орди стримувала відновлення землеробства у попередніх масштабах у Центральному Лісостепу України. Цю територію вже використовували для кочування, а тому надавали дозвіл на вирощування зернових лише для потреб номадів (наприклад, у Болохівській землі) (Історичний атлас..., 2010, с. 248). У цьому регіоні, фактично до Люблінської унії (1569 р.), населення було зосереджено у нечисленних містах та на поодиноких хуторах, про що свідчить його адміністративний устрій – територію кількох колишніх удільних князівств обіймало єдине Київське воєводство (Атлас історії України, 2012, с. 51). На території сучасної України, що входила до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського у XIV ст. було лише 80 міст (розраховано за (Сас, 1989, с. 11, 21)).

У цей період починалось інтенсивне повторне землеробське освоєння Поділля, де розбудовують мережу опорних центрів колонізації – міста-фортеці (Сас, 1989, с. 23). Боротьбу Великого князівства Литовського, пізніше Польського королівства, із Золотою Ордою та державами, які постали на її уламках, можна порівняти з Реконкістою в Іспанії, що так само вели Кастильське й Арагонське королівства до утворення єдиної іспанської держави та господарської трансформації відвойованих земель на Іберійському півострові.

¹² До середини XIV ст. «торгівля зерном і навіть лісом мала для ганзейців другорядне значення, тоді як віск і хутра приносили їм великі прибутки» (Ле Гофф, 1992, с. 237).

¹³ «З часів фінікійців море є геополітично важливим з огляду на його місце у світовій торгівлі. Отже саме геоекономічний чинник лежить в основі геополітичної важливості морів» (Chauprade, Thual, 1999, p. 539).

Основні військово-політичні зусилля Великого князівства Литовського у XIV ст. були спрямовані на здобуття й утвердження на узбережжі Чорного моря з метою відновлення традиційної торгівлі з Візантійською імперією (Атлас історії України, 2012, с. 46–47). Апофеозом цієї політики став вихід на берег Чорного моря після перемоги у битві на Синіх Водах (1363 р.) і розбудова мережі торговельних факторій. Економічний занепад Візантійської імперії суттєво зменшив попит на традиційні товари, що раніше постачали з території сучасної України. Край боротьби за вихід до Чорного моря поклато падіння Візантійської імперії (1453 р.) та ліквідація генуезьких торговельних факторій у Криму (1475 р.) (Шабульдо, 1987).

Це зумовило зосередження зусиль об'єднаної польсько-литовської держави на просування у бік Балтійського моря. Після тривалої боротьби з Тевтонським орденом, Річ Посполита отримала важливі порти на його східному узбережжі – Данциг і Ригу¹⁴, що дозволило спрямувати її експортоорєнтоване товарне виробництво на збут продукції річками басейнів Вісли і Західної Двіни у напрямку до цих портів (Сас, 1989, с. 89).

Неможливо було збільшити поставки окремих видів традиційних товарів, на які зберігався стабільний попит на зовнішніх ринках (наприклад, хутра – через природні обмеження популяції тварин та зведення лісів і осушення річкових долин). Зростання сільського населення було причиною розширення площ сільськогосподарських угідь за рахунок боліт і лісів, що призвело до зменшення ареалу природного проживання диких тварин. Саме тому, наприклад, у Східній Галичині вже у XVI ст. бобри стали настільки рідкісними, що їх хутро перестали продавати за кордон як за часів існування Русі (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 73).

У XVI ст. у господарському плані можна було виділити такі природно-економічні регіони на території сучасної України: староосвоєні землеробсько-лісові регіони (частково Карпатська і Кримська гірські країни та більша частина зони мішаних і широколистяних лісів); відновлення землеробства як домінуючого виду господарської діяльності (Західний Лісостеп України); відгінного скотарства з невеликими осередками землеробства (Центральний Лісостеп і Степ України). Найбільш розвинутими у сільськогосподарському плані у цей час були Закарпаття, Волинь і Східна Галичина.

Включення до складу Польського королівства значної частини Центрального Лісостепу України (1569 р.) поставило питання про його господарське освоєння та організацію ефективної системи оборони краю від нападів кочівників. Від 1590 р. польський король отримав право роздавати «пустки, що лежать за Білою Церквою» на власний розсуд (Україна..., 1994, с. 110). Найбільш вдалою виявилась система займанщини і слобод, що передбачали повну відсутність оподаткування на певний термін (зазвичай 10–15 років) в обмін на сільськогосподарське освоєння певної ділянки.

¹⁴ «Розташування Польщі позад міста, яке її експлуатувало (Данцига – І. Г.), розташування, аналогічне тому, яке з цих самих причин склалося позад Риги» (Бродель, 1998, с. 224).

Таким чином було відновлено землеробство на значній частині території Центрального Лісостепу України. Нові великі земельні володіння мали виразну експортну орієнтацію у збуті збіжжя чи худоби. Наймогутніші князі («королевичі»), сформували великі землеволодіння (наприклад, князь Я. Вишневецький володів більшою частиною території сучасної Полтавської області, де мешкало майже 230 тис. селян) (Атлас історії України, 2012, с. 52–53; Україна..., 1994, с. 110). Значні за розмірами землеволодіння також мали великі монастирі та окремі церковні ієрархи.

У XVI ст. на території сучасної України лідером за кількістю міст, у тому числі новостворених, була Східна Галичина. Тут було 123 нових міста, більшість з них належала магнатам Речі Посполитої. Частина міст у цей час отримала Магдебурзьке право¹⁵, що свідчило про їх доволі успішний економічний розвиток (Атлас історії України, 2012, с. 52). Найбільшим господарським центром України у цей період був Львів – другий після Кракова за важливістю економічний центр Польського королівства. У ньому зосереджувалась найбільша у тогочасній Україні кількість ремісників, що виробляли значну частину продукції на збут не лише у межах Речі Посполитої, а й за кордон.

За часів Польського королівства економіка західних регіонів України була включена у міжнародні господарські зв'язки європейської економіки-світу. Отримавши у результаті перемоги у Грюнвальдській битві (1410 р.) вихід до Балтійського моря, ця держава змогла спрямувати значні, як для свого часу, обсяги поставок збіжжя, деревини, поташу, попелу з Волині і Східної Галичини до країн Західної Європи. У XVI ст. з України більшість цієї продукції на експорт вивозили річками басейнів Вісли і Західного Бугу до Данцига і Торна¹⁶ (сучасне м. Торунь у Польщі), де її продавали іноземним купцям (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 94).

Важливі центри європейської морської торгівлі в Англії, Голландії, Данії у рамках балтійської торгівлі у той час збільшували обсяги закупок строевого лісу (переважно дуба) для розбудови своїх морських флотів. Це призвело до змін у лісовому господарстві Речі Посполитої. Від кінця XV ст. строевий і будівельний ліс, клепка, попел, поташ, смола і дьоготь стають важливими статтями її експорту. Тому значні лісові масиви Волині та Східної Галичині використовували особливо інтенсивно, через збільшення поставок вказаних товарів (Генсірук, Бондар, 1973, с. 27). Для вивозу на експорт до Данцига використовували кояги (плоскодонні дерев'яні річкові судна), вантажопідйомністю 7,5–17,5 т (розраховано за (Сас, 1989, с. 89)). Головним центром їх виробництва був Устилуг. Від XIII ст. активізувалась вирубка лісів у районі сучасного Солотвино через початок видобування солі німецькими колоністами (Генсірук, 1964, с. 27). Фільварки на Поліссі та

¹⁵ Першим на території сучасної України його польська влада надала Львову у 1356 р.

¹⁶ У Галицько-Волинській державі купці з цього міста мали привілей на безмитну торгівлю, що свідчить про їх виняткове значення для князівської казни (Україна..., 1994, с. 81).

у передгір'ях Карпат переважно заготовляли товарну деревину. Важливим видом діяльності у них було виготовлення на продаж поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля, виплавляння болотяних руд і виготовлення селітри¹⁷.

Зростання попиту на поташ і попіл, що йшли на експорт до Фландрії і Голландії для виготовлення мануфактурних виробів (скла, мила, фарб, вибілювання сукна, тканин, шкір) зумовило поширення поташного виробництва на Київське, Подільське, Чернігівське воєводства. Так, якщо перші писемні згадки про це виробництво стосуються Східної Галичини (XV ст.), то вже у 60-х рр. XVI ст. основні його обсяги постачали буди у лісових масивах міжріччя Стиру і Случі, а у кінці цього сторіччя вже на Житомирському Поліссі. У середині XVII ст. воно охоплює всі українські землі у складі Речі Посполитої та інтенсивно розвивається на території сучасного Перечинського району Закарпатської області (Генсірук, Бондар, 1973, с. 39–40).

Для виробництва поташу найпридатнішими є твердолистяні породи деревини, що ростуть у Лісостепу України. Апогей поташного виробництва припадає на XVIII ст., коли за кілька десятків років було зведено суцільні масиви мішаних лісів не лише на півдні Лісостепу, а й на Поліссі. Це призвело до кардинальних змін у видовий структурі лісових площ, різкого їх зменшення, а це мало суттєві негативні наслідки – зменшення врожаїв й обміління річок Лісостепу та поширення заболоченості на Поліссі (Генсірук, Бондар, 1973, с. 40–41).

Від XIII ст. можна говорити про поступальний розвиток добувної промисловості на теренах сучасної України. Саме тоді німецькі колоністи створюють на території Закарпаття перші копальні з видобутку кам'яної солі¹⁸ у межах сучасного Солотвино (Тячівський район Закарпатської області) та зафіксовано значний її видобуток у районі сучасного Борислава у Східній Галичині (Генсірук, 1971, с. 6). Київське і Чернігівське воєводства за часів Речі Посполитої значну частину солі завозили з соляних промислів Перекопських озер. Від 1619 р. починають виварювати сіль в околицях Бахмута, від 1653 р. – в острозі Тор (нині м. Слов'янськ) на дровах, що заготовляли у лісах вздовж р. Сіверський Донець (Голубуцький, 1978, с. 71).

Зростаючий попит країн Західної Європи на збіжжя можливо було задовольнити, в умовах незмінних аграрних технологій традиційного суспільства, лише за рахунок розширення посівних площ. В Європі Нового часу це було можливим на схід від лінії Любек–Відень–Трієст. Зважаючи на те, що значна частина Центральної Європи у той час була під владою Оттоманської імперії та не постачала аграрну продукцію до Західної Європи, єдиним райо-

¹⁷ Виробництво селітри за часів Речі Посполитої було державною монополією та її експорт було заборонено. На території сучасної України відомо у той час 19 селітряних буртів (Україна..., 1994, с. 170).

¹⁸ У Західній Європі тоді ж створюють перші такі копальні у Галле (Саксонія) (Ле Гофф, 1992, с. 204).

ном, де могло бути велике збільшення поставок збіжжя була Річ Посполита¹⁹.

Лісові дернові й опідзолені ґрунти, поширені у самій Польщі, давали значно менший вихід аграрної продукції, ніж чорноземи Центрального Лісостепу України. Тому у цьому регіоні між XVI і XVII ст. тривала інтенсивна сільськогосподарська колонізація. Староосвоєні земельні угіддя Волині й Східної Галичини до середини XVII ст. залишались головними районами-продуцентами товарної експортної продукції Речі Посполитої. Якщо збіжжя і ліс сплавливали річками до міст-портів на Балтиці (Генсірук, Бондар, 1973, с. 39), то велику рогату худобу гуртами гнали до Сілезії і Богемії.

На землях Центральної і частини Східної України, що входила до складу Речі Посполитої часів її розквіту, найбільш поширеним типом маєтку стає фільварок – товарне сільськогосподарське підприємство, орієнтоване на експорт вирощеної продукції. Відсутність достатнього внутрішнього попиту на їхню продукцію у тогочасній Україні й Польщі та прилеглих до них зі сходу країн, зумовлювала вивіз її морем до країн Західної Європи. Саме заради збільшення прибутків великих землевласників у Речі Посполитій фактично було створено умови, за яких перехід від ремесел до мануфактурного виробництва у містах був майже не можливим. Це не дозволяло їх розвивати, а отже – стримувало ємність внутрішнього ринку збуту сільськогосподарської продукції.

На відміну від традиційного феодального маєтку, фільварок мав виразну орієнтацію на зовнішній збут своєї товарної продукції – збіжжя і худоби. У ньому не намагались розвивати всі рентабельні за відповідних природних умов види діяльності, а навпаки – зосереджували зусилля на використанні у максимально прибутковому виробництві сільськогосподарської продукції на найкращих землях, що належали панові. Товарність фільварків була досить високою, тому окремі магнати постачали на ринок зерна значні його партії. Так, наприклад, у маєтках Я. В. Острозького на Волині зберігали майже 800 тис. т різних видів зернових (1614 р.) (розраховано за (Бойко, 1963, с. 169)).

Головними товарними культурами фільварків в Україні того часу були жито й ячмінь, допоміжне значення мали пшениця й овес. Це зумовлено тим, що фільваркова система була поширена переважно на Волині й Східній Галичині, де агрокліматичні умови більш сприятливі для вирощування жита, ніж пшениці. Іншим важливим чинником розширення ареалу вирощення цього виду збіжжя було переважання його у традиційній структурі харчування населенням країн-імпортерів у регіоні Балтійського і Північного морів. Важливе значення ячменю зумовлено тим, що його використовували

¹⁹ Магнати і шляхта «у відповідь на розширення на Заході ємності хлібного ринку... запровадили при сприянні апарату держави засновану на панщині покріпачених селян помісну систему господарювання, спрямовану на виробництво у великих обсягах зерна, призначеного для вивозу на західноєвропейські ринки» (Барг, 1991, с. 15).

для виробництва пива та відгодівлі худоби. Овес йшов виключно на відгодівлю коней, що були основою кавалерії, – головного ударного війська Нового часу.

Потреба у гарантованому виробництві збіжжя – основної товарної продукції фільварків Речі Посполитої у XVI ст. – зумовлює переважання трипільної сівозміни, в якій велике значення мало використання сортового посівного матеріалу, дотримання агротехніки та широке застосування органічних добрив (гною, торфу, попелу).

Тому, структура посівів королівських фільварків у Руському воєводстві (XVI ст.) була такою: жито – 35, ячмінь – 15, овес – 10, пшениця – 10% (Історія української культури, 2002). Такий фільварок давав на рік не менше однієї тисячі тонн товарного збіжжя на продаж. На Лівобережжі, де значення кінного війська у структурі споживання збіжжя було значно вищим, частка вівса у структурі посівів також була більшою. Наприклад, на хуторі Я. Марковича біля Глухова частка вівса була тотожною з часткою жита – 20%, так само однакові були пропорції пшениці й ячменю – по 10% (Історія української культури, 2002). Кінь був не лише основою війська, а й головною тягловою худобою на Лівобережжі.

У XVI ст. виникають на території сучасної України перші кінні заводи. Значна частина збіжжя та іншої товарної продукції фільварків, що залишилась після продажу на зовнішніх ринках, перероблялась у численних панських гуральнях, саловарнях, сироварнях, олійницях, броварнях. Бортництво, мисливство, рибальство і рибництво теж були доволі поширеними, але другорядними видами економічної діяльності на території української частини Речі Посполитої.

У XV ст. починається сільськогосподарське освоєння української частини Карпат – виникає відгінне вівчарство, що було орієнтоване на виробництво бризни, сиру, вовни. Від XVI ст. місцеві пастухи мали власну автономну організацію та фіксовані поставки натурою цієї продукції державі в обмін на право випасу овець у королівських лісах. Лише в одній Самбірській королівській економії у 1565 р. вже було понад 16 тис. голів овець (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 129). У цей період починають відгодовувати велику рогату худобу на Поділлі й Східній Галичині для її збуту у Сілезію і Померанію. Саме те, що худобу можна переганяти на великі відстані дозволило налагодити експортну торгівлю нею, адже тоді ще не існувало технологій охолодження чи замороження м'яса на тривалий час для його перевезення.

Поширення городництва у XV ст. було зумовлено як попитом на відповідну продукцію з боку окремих категорій мешканців міст, так і потребою селян у забезпеченні себе харчами, через зменшення значення більш поширених раніше зборів грибів і ягід у громадських лісах, що у цей період уже переважно належать панам, які встановили плату за збирання. У XV ст. у Східній Галичині вперше на території сучасної України починають вирощувати квасолю та значно розширюють посадки капусти. У XVI в. запроваджують

посіви крес-салату, петрушки, пастернаку, кмину, селери, майорану, шпинату, що були завезені з Італії (Історія української культури, 2002).

Навколо найбільших міст та при великих монастирях у XVII ст. розбивають перші товарні виноградники, в яких виробляють вино (наприклад, в околицях м. Броди). Славився акліматизованими сортами волоського горіха і винограду Києво-Печерський монастир (Історія української культури, 2002).

Для найбільш ефективного ведення фільваркового господарства необхідно було мати значну кількість дешевої робочої сили. Вони нагадували асьєнди іспанських колоній Південної Америки, де працювали тубільці. До підкорення цих земель вони мали особисту економічну свободу, а після встановлення колоніальної влади, стали кріпаками, приписаними до відповідного маєтку (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 702–703; Géographie universelle, vol. 3, p. 73–74). Найбільші фільварки були справжніми латифундіями, до складу яких входило не лише товарне виробництво продукції сільського господарства, а й підприємства з первинної її переробки (наприклад, гуральня). Центром такої латифундії був добре укріплений замок, при якому було містечко, де виробляли найпростіший сільськогосподарський реманент. Він був реальним центром влади на цій території, що у багатьох випадках включала до свого складу не лише власний маєток, а також землі, орендовані чи отримані від держави магнатом як рангові володіння. Вони мали власні збройні загони та поліцію, що жорстко придушувала будь який спротив. Фактично магнати, а не королівська влада були реальними володарями значної частини України, що входила до складу Речі Посполитої.

Виробляючи більшу частину експортної продукції Речі Посполитої, магнати зосереджували у своїх руках основні її багатства, а це дозволяло їм визначати напрями її економічного і політичного розвитку. З метою збільшення власних прибутків вони були зацікавлені у включенні до складу цієї держави якнайбільшої частини Лісостепу, що став у XVI ст. основним продукцентом збіжжя і худоби на експорт. З цією метою проводять не одну війну з Московським царством і Кримським ханством.

Найбільше латифундій було у Центральному Лісостепу України, де відповідно до постанови сейму Речі Посполитої (1590 р.) роздали великі земельні маєтності провідним магнатським родинами. Так, у Київському воєводстві $\frac{2}{3}$ площі і $\frac{3}{4}$ усіх селянських дворів належало 27 магнатам (1640 р.) (Шевченко, 1959, с. 33). Центрами найбільших латифундій були приватні міста Біла Церква, Лубни, Ромни тощо. Відбувався процес повільного зосередження земельної власності у руках магнатів і на Західній Україні, де впровадження фільварків диктувало потребу у концентрації земельних володінь. Своєрідним інваріантом останніх були церковно-монастирські маєтки. Їх кількість весь час зростала за рахунок пожертв. У цілому на українських землях у складі Речі Посполитої тоді було понад сто магнатських великих латифундій і тисячі шляхетських фільварків. Козацьке землеволодіння офіційно становило не більше п'яти відсотків, хоча саме це постійне

населення відновило сільськогосподарське освоєння Центрального Лісостепу України.

На українських землях Речі Посполитої тривало зменшення чисельності королівських селян і зростала тривалість панщини. Часово-просторове поширення останньої відбувалось у напрямку від Підляшшя і Східної Галичини вздовж річок басейну Вісли, Західного Бугу і Прип'яті. Отже, це економічне явище було тісно пов'язано зі зусиллями шляхти отримати максимально можливу кількість аграрної продукції зі своїх фільварків, необхідну для збуту на зовнішніх ринках. Це було можливе лише за умови виконання селянами обов'язкових робіт у маєтку. Юридично панщина була встановлена на українських землях в Угорському королівстві у 1514 р., Речі Посполитій – 1520 р., Молдавському князівстві – 1646 р.

Селяни у правовому та економічному плані фактично стали рабами²⁰. Вони масового тікали від своїх панів на схід, де створювали нові села на займанщині. Значного поширення набув також організований рух переселенців, який організувала шляхта з метою заселення та введення у сільськогосподарський обіг своїх нових володінь на сході Речі Посполитої. Мав місце і масовий добровільний рух покозачених селян, які бажали залишитись вільними власниками дрібних землеволодінь. Таким чином, виникають перші козацькі хутори і слободи у XV ст. на межі Центрального Лісостепу з Північним Степом України на краю території Речі Посполитої, де державна влада була символічною і зосереджувалась у незначних прикордонних залагах.

Річ Посполита намагалась певним чином впорядкувати цей народний рух за волею і землею. Від 1572 р. було створено реєстрове козацтво. Спочатку кожен козак отримував у своє володіння майже 2,3 га землі за несення кінної військової служби. Він мав їх обробляти, не сплачуючи і не виконуючи жодних інших повинностей. Через постійне зростання чисельності (переважно за рахунок колишніх кріпаків), небажання реєстрових козаків воювати із Запорізькою Січчю, козацькі повстання, Уряд Речі Посполитої після кожного придушення повстання намагався обмежити їх вольності й права та перевести значну частину до стану посполитих, які сплачували основні податки та виконували більшість повинностей у цій державі найбільших вольностей шляхетських в Європі Нового часу.

Козацтво в економічному плані є аналогом фермерства у США. Воно так само просувало сільськогосподарський фронтір у Степу у напрямку до моря. Подібність рис господарювання, а також виразний індивідуалізм козацтва і північноамериканського фермерства часів аграрного освоєння степових територій у Північній Америці та Північній Євразії є очевидною (Бродель,

²⁰ Від 1573 р. у Польському королівстві та від 1588 р. у Великому князівстві Литовському селян остаточно позбавили права переходу до іншого господаря, майнових і судових прав (Україна..., 1994, с. 117).

1995, т. 1, с. 227). В обох випадках саме вони перетворили степи у житниці своїх континентів.

Головним видом товарного сільського господарства у прикордонному регіоні була відгодівля худоби на продаж. Великі гурти м'ясних порід биків і овець від XV ст. постачали з територій, які у той час повторно заселялись (особливо – Брацлавське воєводство). Зокрема, широко поширилось під час заселення Лівобережжя і Слобожанщини розведення овець. При організації відгінного скотарства, вони спирались на досвід селян Східної Галичини. Дуже низька густота населення Слобожанщини у XVII ст. дозволила цьому регіону стати одним із лідерів за рівнем розвитку вівчарства в Україні. Водночас, це призвело до сутичок із татарами через володіння пасовищами. Вони так само вирощували переважно дрібну рогату худобу у Степу України. Так, лише у 1680 р. на Слобожанщині було захоплено татарами більше 17 тис. голів овець і кіз (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 129).

Наслідком фактично двохсотлітнього освоєння козаками Центрального Лісостепу України стало створення густої мережі хуторів і містечок (майже 100 містечок було лише у межах Брацлавського воєводства), що розміщувались за моделлю центральних місць Кристаллера.

Вторинний сектор економіки розвивався переважно у містах. Вони на території сучасної України у XIV–XVII ст. в основному виконували адміністративно-торговельну функцію. У цей період відбувається розквіт міських цехів, що поділялись за виробничою спеціалізацією. Уперше в Україні у документах згадують цехи у Львові (1381 р.). У XIV–XV ст. у цьому провідному центрі ремісництва їх кількість постійно зростала, що свідчить про подальше поглиблення поділу праці. Окремі цехи були провідними виробниками всієї Речі Посполитої (наприклад, мечники) (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 104). Фільваркова модель розвитку експортоорієнтованої економіки не сприяла подальшому розвитку міст. Більшу частину товарної продукції сільського господарства і пов'язаних із ним видів господарської діяльності було вигідніше збувати на зовнішньому, ніж на внутрішньому ринку.

У XIV ст. відроджується чорна металургія на основі виплавляння криці з болотяної залізної руди у селах долини р. Тиса. Це призвело до вирубки значних ділянок широколистяних лісів Закарпаття. Дерево йшло на дрова для різноманітних видів гірництва, для виготовлення елементів кріплення стін копалень та тари, спорудження технічних будівель (Генсірук, 1971, с. 6). Свій внесок у винищення широколистяних лісів Волині і Східної Галичини внесли і рудні, в яких із болотяних залізних руд виплавляли залізо для вироблення різноманітних металевих виробів на продаж. Після вичерпання місцевих покладів залізних руд і лісових ресурсів у XVII ст. основним виробником сиродутого заліза і криці стали рудні у Київському і Чернігівському воєводствах (Генсірук, Бондар, 1973, с. 45). Вони переважно входили до складу певного маєтку. Для свого часу це було товарне спеціалізоване виробництво, що вимагало технічних знань і навичок. Якщо у XVI ст. відомі лише 70 таких рудень, то вже на початку XVII ст. їхня кількість зростає до

120. Пересічно одна рудня давала на рік майже 8 т сиродутого заліза (Стрішенець, 1975, с. 103–105). Потреба у зброї для тривалих війн та поширення залізного сільськогосподарського реманенту вимагали нарощення обсягів подальшого виробництва заліза в Україні. Тому, наприклад, у с. Солтисове (нині с. Човниця Ківерцького району Волинської області) у середині XVI ст. 40 селянських господарств займались виробництвом заліза і виробів із нього не лише для потреб місцевих селян, а й постачали свої вироби до Луцького замку (Стрішенець, 2000, с. 136).

Найбільшим центром виробництва зброї на території сучасної України був Львів, де розміщувався головний королівський арсенал. У XV ст. остаточно перейшли до цілісного лиття великих металевих виробів, таких як дзвони і гармати. Першим в Україні у 1468 р. у Львові постало спеціалізоване виробництво гармат (людвисарня). Звідси їх постачали по всім українським землям у складі Речі Посполитої. У цей період отримало розвиток ювелірне мистецтво. Значну частину відповідних виробів експортували до інших країн Східної Європи (Сас, 1989, с. 71–73).

Міжнародна торгівля безумовно сприяла розвитку ремесел в Україні, збільшенню обсягів виробництва товарної стандартної продукції. Навіть у найбільшому за людністю місті України – Львові на початку XVII ст. мешкало лише 2838 ремісників, що становило не більше 17,0% всього його населення. Тому ремісники були підпорядковані іншим соціально-економічним групами міської спільноти і не могли спрямовувати розвиток навіть власного міста. Лише у Центральній Україні козаки боронили права і вольності міщан, особисто чи групами записуючись до православних братств. Водночас у містах постійно жило доволі мало козаків. Так, наприклад, у Полтаві їх було за реєстром (1649 р.) всього 556 осіб – найбільший показник серед усіх міст, що були під владою Б. Хмельницького (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 138).

У XIV ст. відновлюють будівництво значних оборонних споруд (наприклад, великі замки Києва, Львова, Луцька). Особливе значення набуває створення кам'яних арочних мостів через річки на стратегічних битих шляхах (наприклад, міст через р. Південний Буг поруч зі сучасним смт Саврань Одеської області, було збудовано в 1420 р.) (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 104). Через широке поширення вогнепальної зброї на території сучасної України у XV ст. змінюється архітектура замків. Їх починають будувати переважно з каменю у формі замку-палацу (Сас, 1989, с. 49–52).

Важливі технологічні зміни у XIV–XVI ст. зумовили поширення окремих видів протопромислових виробництв у сільську місцевість. Мала місце дифузія технологічних інновацій, що була зумовлена масштабами зростання імпорту товарів з більш розвинутих країн Західної Європи. У XVI ст. шляхта Речі Посполитої домоглась права на створення власного ремісничого виробництва у маєтках, що не регламентувалось цеховим правом. Це суттєво вплинуло на економічний і соціальний розвиток міст, які отримали серйозного конкурента у збуті власної продукції у межах держави. Водночас, шляхта

встановила заборону міським купцям вести торгівлю збіжжям та іншими головними експортними товарами, залишивши цей привілей виключно для себе.

На початку XIV ст. в Україні з'являються перші водяні млини²¹, які лише у XVI ст. набули широкого поширення²². Тоді в одному Руському воєводстві у 1569 р. було зафіксовано 2000 млинів (Україна..., 1994, с. 167). З їх появою відбулись суттєві зміни у борошномельній діяльності, у розвитку якої були зацікавлені власники найбільших фільварків – головних продуцентів товарного збіжжя в Україні. У складі кожного з них діяв господарський млин, на якому мали молоти зерно місцеві селяни, сплачуючи за цю послугу частиною виготовленого борошна.

У 1520 р. зафіксовано перші відомості про вітряки, які були поширені у той час лише на Волині²³. Вони були альтернативою водяним млинам і з часом набули широкого поширення у східних і південних регіонах України, де створення традиційного млина було неможливим. Так, наприклад, наприкінці XVIII ст. лише в одному Чернігівському повіті нараховувалось 326 вітряків (Шафонский, 1851, с. 81). Це сприяло розвитку борошномельного виробництва, яке остаточно виокремилась як вид обробної промисловості.

Суттєвою технологічною новацією була поява у XV ст. перших тартаків – водяних млинів, що пиляли деревину²⁴. Це дозволило певним чином механізувати працю у деревообробній промисловості, що вплинуло на інтенсивність вирубки лісів.

У XVI ст. починається масове виробництво скла (гутництво) на території сучасної України одночасно з Італією, де його було відроджено у Венеції у XIII ст. (Ле Гофф, 1992, с. 205). Воно відразу стає предметом експорту, особливо до Московського царства. Скляні гуті на Поліссі, Поділлі, Лівобережжі, Східній Галичині розвивались там, де поєднувалась поширення мішаних лісів зі скляними пісками (Генсірук, Бондар, 1973, с. 44-45).

У XVI ст. було засновано десять папірень на Східній Галичині. Перша з них почала функціонувати у 1522 р. у містечку Янів (нині смт Івано-Франкове Яворівського району Львівської області)²⁵ (Стрішенець, 1980, с. 66-67). Це було доволі складне, як для свого часу виробництво, в якому виробничі операції виконували різні за спеціальністю робітники. У 1573 р. було засновано першу кириличну друкарню у Львові²⁶ (Україна..., 1994, с. 169).

²¹ В Європі перші такі млини зафіксовано у Каталонії ще у 1104 р. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 45).

²² У Західній Європі вони набули широкого поширення вже у XIII ст. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 45).

²³ В Європі перші вітряки набули поширення в Англії у XII ст. (Ле Гофф, 1992, с. 185).

²⁴ В Європі перші гідравлічні пили набули поширення у Франції у XIII ст. (Ле Гофф, 1992, с. 200).

²⁵ Перша в Європі папірня була створена у 1189 р. у Монпельє (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 45).

²⁶ Перша в Європі друкарня була створена у 1450 р. у Майнці (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 45).

Продовжувало розвиватись традиційне гончарство, яке в окремих сільських населених пунктах Західної України набуло ознак товарності. Наприклад, у XVI ст. у с. Потеличі (Жовківський район Львівської області) одночасно працювали 50 гончарів (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 137).

Формування доволі значних німецьких колоній у містах Західної України призвело до широкого поширення виробництва пива. Найбільш відомим у XVI ст. центром броварства була Жовква. Місцеву продукцію за часів Речі Посполитої постачали до різних міст Східної Галичини. Це вимагало вирощування хмелю у значних обсягах. Найбільші хмільники були у панських фільварках, хоча в окремих місцевостях Східної Галичини селяни вирощували його як окремий вид кріпацької повинності.

З кінця XV ст. почали виробляти горілку на гуральнях за західноєвропейськими зразками. Перші писемні відомості про цю галузь переробної промисловості України пов'язані з підприємствами у м. Сокаль й у с. Грабівці (Борщівський район Тернопільської області). У XVI ст. окремі з них були доволі великими як для свого часу, підприємствами. Так, наприклад, гуральня у маєтку біля містечка Іванків (нині смт Іванків Іванківського району Київської області) виробляла за сезон не менше 3,7 т горілки (1646 р.) (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 136). Гуральництво виникло через зосередження значних обсягів збіжжя у фільварках, яке не завжди можна було продати зі зиском, та через кепський стан гужових шляхів сполучення на території сучасної України у Ранньомодерний час. Тоді почали його переганяти на спирт і виробляти горілку, що частково йшла на експорт. Також орендарі маєтків примусово змушували місцевих селян купувати її у власних шинках.

Від XIV ст. відновлюється інтенсивна караванна міжнародна торгівля сухоходом. Київ і Львів були основними місцями зупинок караванів в Україні, що сприяло розвитку східного напрямку міжнародної торгівлі Речі Посполитої. Потребами східної торгівлі (зокрема з татарами) було зумовлено карбування на території сучасної України великих золотих монет (португалів) вагою 35 гр та використання в обігу іспанських золотих монет (філіппків) (Сас, 1989, с. 128). Головними грошима залишались срібні монети польського, богемського, німецького походження.

Великого значення набули ярмарки. Станом на 1665 р. відомо понад 40 ярмарків на території сучасної України. Найбільші з них вже були спеціалізованими, через регулярний збут значних партій товарів за кордон. Так, на Луцькому ярмарку продавали оптові партії збіжжя, а на Львівському – гурти худоби, які закуповували для перепродажу на іноземних ринках (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 152).

Про значення окремих українських міст у міжнародній торгівлі свідчить утворення у них значних, як для свого часу, стабільних торговельних колоній, вихідцями з країн-контрагентів. Відомі німецькі, грецькі, вірменські, італійські колонії. Найбільше їх було у Львові – головному господарському і торговельному центрі України часів розквіту Речі Посполитої. Цьому сприяло отримання у 1408 р. львівськими купцями права виключної торгівлі

з Молдавським князівством, а у 1460 р. – монополії на оптову торгівлю східними товарами у цій державі.

Генуезці формують у цей час доволі розгалужену мережу своїх торговельних факторій у містах на березі Чорного моря (Капітанство Готія). Через захоплення Кафи турками (1475 р.), потік італійських товарів караванними шляхами в Україну припинився, натомість по ним почали надходити різноманітні товари з Леванту в обмін на вітчизняну ремісничу продукцію.

Господарське освоєння Лівобережжя і Слобожанщини зумовило активізацію торговельних зв'язків з Московським царством (Кулаковський, 1983). Більш високий рівень розвитку ремесел і наявність добре налагоджених торговельних зв'язків з країнами Заходу і Сходу Європи та з Оттоманською імперією українських міст у складі Речі Посполитої за умови близькості мови і віри сприяли зростанню торгівлі з цією державою. У кінці XVI ст. на найбільш важливі для Московського царства товари, що їх привозили українські купці, скасували мита та влаштували спеціальні торговельні двори у прикордонних містах: Белгород, Брянськ, Курськ, Севськ та у самій Москві (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 116).

З метою збуту великих партій товарів на іноземних ринках створюють торговельні товариства, що мають власних агентів на місцях, які закуповують товари у кредит. Нестача обігових коштів та нерозвиненість фінансового інструментарію (у цей період існували лише прості векселі та заставні документи під нерухоме майно і наявні товари) за умови необхідності обміну грошей різних держав та транзиту товарів через їхню територію, зумовлювало високі ризики, а це призводило до великих кредитних ставок (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 110).

3.5. Перша глобальна таласократична економіка-світ доіндустріального типу

Уже у перший рік Національної революції 1648–1676 рр. більше, ніж у два рази впали обсяги експорту збіжжя з Речі Посполитої через Данциг. Це, в умовах фрітрейдерської зовнішньоторговельної політики та постійного річного дефіциту у зовнішній торгівлі на суму у 10 млн польських злотих, призвело до затяжної економічної кризи у цій державі²⁷ (Україна..., 1994, с. 187). Саме за рахунок експорту зернових з території сучасної України, що перебувала в її складі, Річ Посполита відіграла важливе значення у між-

²⁷ В Європі в цілому «багато ... країн були у XVII сторіччі охоплені масовими рухами, в основі яких була глибока криза існуючих у них суспільно-політичних систем. І хоч за своїм соціально-історичним характером... ці рухи дуже і дуже відрізнялись – від соціальної революції 40-х років XVII сторіччя в Англії до селянської війни на Україні під проводом Богдана Хмельницького, від Фронди у Франції до повстань у Неаполі, Барселоні і Лісабоні, проте всі вони складали ланки одного ланцюга соціальних потрясінь. Сама синхронність цих проявів кризових суспільно-політичних ситуацій свідчила про універсалізм глибинних протиріч, процесів, що не знали національних кордонів» (Барг, 1991, с. 9).

народній торгівлі, весь час нарощуючи обсяги поставок, які сягнули напередодні Національної революції 1648–1676 рр. пересічно майже 169,2 тис. т на рік²⁸ (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 149)).

Московське царство, шляхом надання різних пільг, переорієнтувало головні обсяги поставок експортних товарів з Гетьманщини на свій внутрішній ринок. Так, царський уряд у 1649 р. надав дозвіл її купцям на безмитну торгівлю у своїх прикордонних містах. Тому в 1693/1694 комерційному році на неї припадало вже 13,5% усього імпорту цієї держави (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 151). Переважно це були оптові поставки товарів, закуплених на численних ярмарках Гетьманщини.

У результаті Національної революції 1648–1676 рр. на території, підконтрольній гетьману, відбулись суттєві зміни у господарюванні. Остаточо утвердилась система дрібної приватної власності на землю. Виключення становили монастирські землі та рангові маєтки. Частка перших постійно зростала через пожертви земельних наділів приватними особами і самими гетьманами. Так, лише Б. Хмельницький передав їм 80 земельних володінь (Романовский, 1963, с. 188). Тільки після секуляризації у Гетьманщині (1786 р.) і на Слобожанщині (1788 р.) Православна Церква перестала володіти великими земельними маєтками у Підросійській Україні²⁹. Навпаки, рангові маєтності поступово стали приватною власністю представників влади.

До остаточного скасування автономії Гетьманщини (1764 р.) і Слобожанщини (1765 р.) в їхніх межах не було фільварків і латифундій. Концентрація земельних володінь у приватній власності не виходила за межі окремого полку. Більшість сільськогосподарських земель належала козакам і селянам на правах приватної власності (Смолка, 1997). Це сприяло інтенсивнішому землеробству, поширенню технічних культур, що давали більше товарної продукції, ніж традиційне вирощення зернових культур мало змінене у технологічному плані. Запровадження податків і зборів грошима вимагало від козаків і селян виробництва значної кількості товарної продукції.

Від XVII ст. набуває поширення на території сучасної України тютюн, який у значних обсягах вивозили до Росії. Першу тютюнову фабрику з плантаціями тютюну (50 га) у 1717 р. було засновано в Охтирці. Вона функціонувала до 1766 р. Від тоді площа під ним у Гетьманщині весь час зростала – з 0,05 (1717 р.) до 22,0 тис. га (1860 р.). У XVIII ст. він став однією з важливих технічних експортних культур України, що збували по всій Російській імперії. Найкращим був тютюн, вирощений у районі Ромен (Історія української культури, 2002).

²⁸ Це були доволі значні для XVII ст. обсяги експорту, адже для потреб Лондона, де у 1650 р. мешкало 200 тис. осіб, на рік завозили 90,5 тис. т збіжжя (розраховано за (Барг, 1991, с. 13, 57)).

²⁹ Цей термін для частини території сучасної України, яка знаходилась у відповідний час під владою Російської імперії є традиційним для наукової школи української політичної еміграції (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1036).

У XVIII ст. більшу частину вирощених конопель і льону збували за межі Гетьманщини. З них виготовляли різні види тканин і канати у Російській імперії, а також експортували до країн Балтійського моря. Тоді формується доволі значний район спеціалізованого вирощення конопель на території сучасної України – від Полтави до Лубен.

У другій половині XVIII ст. починають масово вирощувати картоплю на Правобережжі і Закарпатті (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1063)³⁰. Спочатку як кормову культуру, а від XIX ст. вона стає другим, після зернових, продуктом харчування селян, та технічною культурою, яку переробляли на спирт. У Закарпатті у цей час з'являються перші посадки кукурудзи³¹ (Історія української культури, 2002).

Тривали війни на території сучасної України призвели до різкого скорочення населення та занепаду сільського господарства у районах бойових дій. Значна частина простого люду гинула чи ставали бранцями, яких продавали на невільницьких ринках. Війни спричиняли постійні реквізиції харчів, робочої худоби та свавілля вояків. Унеможлиблювалась традиційна міжнародна торгівля та занепадало товарне виробництво у великих маєтках, які були позбавлені необхідних робочих рук.

Шляхта спочатку не намагалась відродити у Центральному Лісостепу України фільваркову систему, встановивши для селян, яких заохочували відновлювати занепаде місцеве сільське господарство, режим слобод, вільний від виконання численних кріпацьких повинностей. Лише після встановлення більш менш сталого політичного ладу почалось повільне повернення до фільваркової моделі. При цьому, на базі трипільної системи відновили дещо змінену традиційну структуру посівів у Київському і Подільському воєводствах (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 268-278).

Основою господарства Східної Галичини на початку XIX ст. були товарне рослинництво і нетоварне скотарство. У структурі посівної площі першість обіймав овес – 34, далі було жито – 24, ячмінь – 16, гречка – 12, пшениця – 9% (Україна..., 1994, с. 149). Значного поширення набули льон-довгунець і коноплі. Велика густина населення у передгірській частині Східної Галичини спричинила зникнення високотоварного місцевого скотарства, що було орієнтовано на збут худоби і шкір до країн Центральної Європи. Навпаки, товарне скотарство знову стало однією з основних галузей спеціалізації Поділля, звідки битими шляхами гнали худобу на продаж до цих країн.

Після включення Правобережної України до складу Російської імперії (1793 р.), яка мала власні чорноморські порти, у цьому історичному регіоні зросла частка пшениці у структурі посівів. Якщо у 1786 р. її було продано че-

³⁰ Вперше масове поширення картоплі в Європі мало місце в Англії й Ірландії у XVII ст. (Шоно, 2008, с. 76).

³¹ Кукурудза стала масовою продовольчою культурою Європи саме в XVIII ст. (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 184).

рез ці порти трохи більше 9,0 тис. т, то вже у 1793 р. – 21,2 тис. т (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 204)). Кепський стан доріг дуже ускладнював збут значної частини вирощеного збіжжя, тому тривав розвиток гуральництва і броварства. Так, якщо у 1801 р. у Підросійській Україні виробляли майже 73,8 млн л горілки, то вже у 1844 р. – 196,8 млн л (розраховано за (Генсірук, Бондар, 1973, с. 48)). Для її виробництва спалювали у великих обсягах дрова, що зумовлювало інтенсивне скорочення лісовкритих площ. Значну частину горілки і пива продовжували збували у міста та до російських губернь, а відходи їх виробництва використовували для відгодівлі худоби. Тому розвивалось тваринництво.

У Лісостепу України у XVIII ст. створюють перші в Україні спеціалізовані товарні фруктові сади при найбільших дворянських маєтках і монастирях. Тоді ж в окремих фільварках було розбито перші парники. Пізніше їх заводять селяни. У цей період створено сортове садівництво як окрему галузь сільського господарства. Для налагодження товарного виробництва іноземні садівники закладають перші регулярні сортові сади у маєтках найбільших панів (наприклад, гетьманський сад у Глухові) та у власності держави (казенний фруктовий сад у Києві від початку XVIII ст.). З них на продаж заготовляють прищепи, які продають місцевому населенню. Починається велике товарне виробництво окремих видів плодів на вивіз (наприклад, слив у районі містечка Опішні (нині однойменне смт Зіньківського району Полтавської області)) (Історія української культури, 2002).

Триває сільськогосподарська колонізація земель Запорізької Січі. У 1755 р. на її території вже постійно мешкало щонайменше 200 тис. осіб. Переважною формою освоєння земель було заснування зимівників і слобод, в яких за звичай займались відгінним скотарством. Більшість вирощеної дрібної і великої худоби, а також продуктів їхньої переробки продавали в обмін на ремісничу продукцію. Вирощували і збіжжя на основі перелогової системи землеробства для задоволення власних потреб. Також займались рибним промислом.

Війни, що їх вела Оттоманська імперія мали руйнівний вплив на стан господарства Буковини і Закарпаття. Так, лише в одній Мукачівській латифундії протягом другої половини XVII ст. у 6,5 раза скоротилось поголів'я великої рогатої худоби та майже у 4,0 рази – коней (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 160). Утвердження турецької гегемонії активізувало господарську діяльність у Криму і на причорноморському узбережжі. Переважно турки укріплювали фортеці по периметру своїх кордонів, прокладали до них биті шляхи. Почалось господарське освоєння території між Дністром і Дунаєм українськими селянами-втікачами з Речі Посполитої (Бачинський, 1971).

У XVIII ст. територія сучасної України остаточно була поділена між Австрійською і Російськими імперіями³². Їх вища державна адміністрація, натх-

³² Лише сучасний Герцаївський район Чернівецької області входив до складу князівства Валахія, пізніше – Румунського королівства.

нена ідеями Просвітництва, намагається «раціонально» організувати господарську діяльність. Найбільш масштабними проектами в обох імперіях були спроби господарського освоєння новоприєднаних земель через створення в Австрійській імперії Воєнного кордону та у Російській імперії – Нової Сербії і Слов'яносербії, які заселяли озброєними вихідцями з підвладних туркам Балкан (переважно сербами), що створювали великі напіввійськові сільськогосподарські поселення фермерського типу. Також центральна влада в обох імперіях значну увагу приділяла утвердженню свого панування на морі. В обох випадках спостерігався виразний дуалізм – порто-франко – найбільший торговельний порт (Трієст – в Австрійській імперії й Одеса – у Російській імперії) і військовий закритий порт (Пула – в Австрійській імперії й Севастополь – у Російській імперії).

Абсолютистська монархія мала на меті впровадження єдиних грошей в обіг, випуск яких мала контролювати держава. Тому, вже Петро I в 1704 р. «привів російський срібний карбованець до вагової норми міжнародної торговельної монети – талера» та остаточно запровадив мідні гроші – копійки, заборонивши в обігу на території Російської держави іноземні гроші як законні платіжні засоби (Всемирная..., 2013, т. 4, с. 45). В Австрійській імперії від 1741 р. випускали срібні талери Марії Терезії (вони від 1780 р. стали світовими грошима) і від 1753 р. – флорини.

Постійний дефіцит державного бюджету в обох імперіях зумовлював велику емісію паперових грошей³³. Важливе значення мала грошова реформа у Російській імперії 1839 р., за якою вперше було встановлено фіксований курс обміну – 3,5 крб асигнаціями за 1 крб сріблом. Від 1769 р. їх обмін провадили контори Асигнаційного банку. Перші були відкриті у 1781 р. у Києві, Ніжині, Харкові, у 1782 р. – Херсоні. Збільшення обсягу випуску цих паперових грошей зумовило зниження їхньої вартості. Державний банк Російської імперії мав у Підросійській Україні свої контори у Києві, Одесі, Харкові.

Основним питанням господарського розвитку імперії залишалось забезпечення власного війська, за рахунок виробництва на новостворених державних заводах і мануфактурах³⁴. Впроваджували протекціонізм, встановлювали державну монополію, премії, субсидії з державного бюджету для збільшення обсягів промислового виробництва потрібних для війська і двору товарів на власних мануфактурах. У цьому контексті слід розглядати і політику держави щодо знищення цехового устрою промислового виробництва у містах та обмеження їхньої автономії. В Австрійській імперії їх виключне право на ремісничу діяльність у містах було скасовано у 1788 р., а у Російській імперії – у 1785 р. Від тоді починається поступальний розвиток при-

³³ Перші паперові гроші у володіннях Габсбургів (банкоцеттель) були в обігу з 1762 по 1811 рр., а асигнації у Російській імперії у 1769–1843 рр.

³⁴ Частка мануфактурного виробництва у кінці XVIII ст. не перевищувала 3–5% валового внутрішнього продукту периферійних імперій Сходу Європи (Всемирная..., 2013, с. 9).

ватних мануфактур в обох державах і можна стверджувати про створення передумов для впровадження Першої індустріалізації³⁵.

В Австрійській і Російській імперіях майже синхронно виникають подібні масштабні економічні модернізаційні проекти у добувній промисловості на теренах України. Так, першу шахту (у сучасному розумінні) на державних соляних копальнях на території сучасного Солотвино була відкрита в 1778 р., а в 1796 р. – дала перше вугілля шахта при Луганському казенному чавуноливарному заводі на території сучасного Лисичанська.

Встановлення влади Російської імперії на більшій частині території сучасної України зумовило поступове відновлення кріпацтва. Уперше, від часів Національної революції 1648–1676 рр. обмежуються права селян універсалом гетьмана К. Розумовського (1760 р.), який забороняє на Гетьманщині їх вільний перехід без належного дозволу власника маєтку. Впровадження прямої царської адміністрації призвело до суттєвих змін у житті козаків, які від 1783 р.³⁶ стають податним станом (Україна..., 1994, с. 135–136). Вони у своїх правах мало відрізняються від державних селян. Селяни Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництва волею Катерини II від тоді до 1861 р. юридично стають кріпаками. Так, за рахунок народної волі, Уряд Російської імперії купував мовчазну згоду новопосталих дворян (колишньої козацької старшини) на своє правління.

Нові пани, яких у 1785 р.³⁷ остаточно зрівняно у правах з російськими дворянами, одними з перших у Російських імперії почали засновувати приватні мануфактури, спеціалізовані підприємства з розведення великої рогатої худоби і коней, утримувати товарні пасіки, гуральні, гути, рудні, буди. Цьому, безумовно, сприяли тривалі війни з Оттоманською імперією, під час яких значну частину провіанту і тяглової худоби для війська закуповували у Гетьманщині та на Слобожанщині.

Абсолютистська держава примусово запроваджувала нові види сільськогосподарських культур. Прикладом такої політики було наполегливе впровадження Урядом Російської імперії в Україні шовківництва повного циклу – від вирощення шовкопряду до випуску тканин. У 1725 р. було засновано Київський казенний завод шовкового виробництва, на якому безуспішно намагались реалізувати цю модель виробництва кілька десятків років поспіль. Так само не збільшився обсяг виробництва шовку-сирцю на шовковому заводі у Новій Водолазі (нині однойменне смт у Харківській області) заснованому у 1774 р.) до якого було приписано п'ять тисяч місцевих селян (Пономарьов, 1970). Лише у 1835 р., коли внаслідок сильних морозів загинули дві тисячі шовковиць на всіх 23 місцевих плантаціях, держава поклала край цим дорогим експериментам, адже обсяг виробництва шовку-сирцю не

³⁵ Вона розпочалась в Англії у 1740–1760 рр. (Vairoch, 1997, vol. 1, p. 222).

³⁶ У цьому ж році у Східній Галичині скасовано кріпацтво і запроваджено панщину (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1046).

³⁷ У цьому ж році в угорській частині володінь Габсбургів (у т.ч. на Закарпатті) скасовано кріпацтво і запроваджено панщину (Україна..., 1994, с. 146).

перевищував 48 кг на рік (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 198–199)).

Включення до загальноімперських і світових товарних ринків різних регіонів у межах сучасної України відбувалось нерівномірно та фрагментарно. Зазвичай, окрема найбільш розвинута галузь регіональної спеціалізації (переважно у первинному секторі економіки) через тривале збільшення зовнішнього попиту на свою продукцію, призводила до моноспеціалізації всього господарства регіону. Цей процес зумовлював негативні структурні трансформації місцевої економіки та довкілля.

Регіони тогочасної України були за рівнем розвитку господарства напівпериферією і периферією, що упродовж століть постачала традиційні незмінні сировинні товари в обмін на промислову продукцію країн Західної Європи. Саме зростаючий попит на них зумовив формування абсолютистських держав-імперій на сході Європи, які ворогували між собою у боротьбі за густонаселені регіони України, що давали значні обсяги товарної сільськогосподарської і лісової продукції, а також за європейські володіння Оттоманської імперії, які мали вихід до морів на півдні Європи.

До середини XIX ст. основою товарної економіки на території сучасної України продовжували бути поміщицькі маєтки. Вони давали більшу частину збіжжя на експорт та постачали цукор, залізо, деревину, горілку, поташ. Саме вони створили товарне городництво і садівництво, запровадили нові технології і культури у сільське господарство.

Розвиток **первинного сектора економіки** у XVIII ст. був пов'язаний насамперед із трансформацією просторової структури *добувної промисловості*. Основним протоіндустріальним районом України у Новий час стає Полісся, де природні умови несприятливі для ведення великого зернового господарства. Полісся – головний район виробництва заліза у той час у межах сучасної території України, де діяло понад 500 рудень, що функціонували на базі млинів. Саме тут виникають перші великі металургійні підприємства з домнами³⁸, в яких виплавляли чавун на деревному вугіллі. Перший такий завод в Україні постав у 1773 р. у с. Висока Піч (нині у Житомирському районі Житомирської області), який функціонував до 1891 р. Тут виплавляли у 10 разів більше, ніж на найбільший з тодішніх поліських рудень – 172,8 т чавуну і заліза на рік. На ньому працювало 90 осіб (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 213). Пізніше було відкрито такі заводи у селах Смільна (Дрогобицький район Львівської області) і Кобилецька Поляна (нині однойменне смт Рахівського району Закарпатської області) (Україна..., 1994, с. 169).

Уперше на території сучасної України у межах сучасного смт Кобилецька Поляна було збудовано велике металообробне підприємство і розпочато видобуток залізної руди на шахті (1774 р.). Перша у Східній Європі домна на кам'яному вугіллі виплавляла чавун у 1800 р. на казенному Лугансько-

³⁸ У 1340 р. у Льежі почала функціонувати перша в Європі домна (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 45).

му чавуноливарному заводі (нині на території Луганської міськради)³⁹ (Україна..., 1994, с. 238).

У 1768 р. засновано перший на Закарпатті приватний залізоплавильний завод у с. Шелестів (нині у складі смт Колчино Мукачівського району Закарпатської області), який швидко перетворився у велике металообробне підприємство, що діяло до 1945 р. Однією з найбільших у Східній Галичині була велика рудня у с. Демня (нині – Миколаївський район Львівської області), яка діяла від 1735 р. і виробляла у середньому 162 т заліза на рік. Окремі підприємства існували до сер XIX ст. Пізніше, з прокладанням залізниць стало можливо завезення більш дешевих й якісних залізних виробів з інших регіонів Європи, що зумовило закриття місцевих рудень.

У 50-х рр. XIX ст. поміщики володіли 6 доменними заводами на Поліссі, 11 руднями у Східній Галичині, 10 – у Закарпатті. Вони давали більшу частину сиродутого заліза, криці, чавуну у межах території сучасної України. Серед рудень були великі промислові підприємства (наприклад, у 40-х рр. XIX ст. 100 і більше осіб працювало на рудні й залізоплавильному заводі у с. Шелестів). У цей час казенні металургійні заводи у межах сучасних смт Корсунь (входить до складу Єнакіївської міськради Донецької області) та міст Луганськ і Керч (1845 р.) не могли функціонувати на повну потужність, постійно відчуваючи нестачу сировини і пального.

Видобуток кам'яного вугілля у Донбасі, через відсутність залізниць і великої промисловості, зростав дуже повільно. За 1796–1806 рр. було видобуто лише 40 тис. т вугілля (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 112-113), але це був початок індустріальної революції на території сучасної України. Спочатку єдиним його споживачем був Луганський казенний металургійний завод, а після розбудови пароплавного торговельного флоту – Чорноморське пароплавство. Більшість вугілля сплавляли Сіверським Донцем до Ростова-на-Дону. Обсяг його видобутку весь час зростав. Так, якщо у 1810 р. він становив 2,5 тис. т, то у 1840 р. – вже 56,6 тис. т, а у 1860 р. – 95,6 тис. т (розраховано за (Бакулев, 1955, с. 83)). Через відсутність значного внутрішнього ринку збуту кам'яного вугілля за конкуренції з валлійським вугіллям, що прибувало по морю та коштувало дешевше, розвиток галузі без державної підтримки чи залучення значних іноземних капіталів був не можливий.

Суттєві зміни відбулись у видобутку солі. Окрім відомого з часів Русі осередку виварювання солі на Східній Галичині у районі Дрогобича, почали регулярно видобувати сіль з інших її промислових покладів на території сучасної України. У 1772 р. у Східній Галичині діяло 106 соляних промислів, що пересічно виробляли 50 тис. т солі на рік. Австрійська адміністрація встановила державну монополію (1774 р.) на видобуток й оптовий збут кам'яної солі. Її почали видобували на дев'яти великих підприємствах мануфактурного типу. Найбільшою була солеварня у с. Стара Сіль (нині селище у Старосамбірському районі Львівської області) (Україна..., 1994, с. 241). Сіль зі

³⁹ Припинено використання цієї домни у 1806 р.

Східної Галичини не лише постачали на Волинь і Поділля, а й Сяном і Віслою вивозили до Польщі. Також продовжували видобуток солі на Закарпатті, де у районі сучасного Солотвино, діяли соляні копальні від XIII ст. Звідси сіль розвозили по всьому Угорському королівству. Тому її видобуток у 80-і рр. XVIII ст. становив понад 30 тис. т солі на рік (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 220). Значні прибутки держави дозволили відкривати нові шахти. Першою була відкрита така шахта у 1778 р., у 1809 р. – ще три.

У Київську і Чернігівську губернії продовжували завозити сіль чумаки з Криму (соляні промисли Перекопських озер) та з чорноморських лиманів (переважно з Хаджибейського лиману). Головним промисловим осередком з видобутку кам'яної солі в Україні у першій половині XIX ст. були соляні шахти у межах сучасного Солотвино. Соляні промисли Східної Галичини і Донеччини все ще перебували на доіндустріальній стадії. Тут випаровували сіль, яку видобували переважно з невеликих за глибиною колодязів. Більшу її частину збували у Центральному Лісостепу, але, після встановлення у кінці XIX ст. Російською імперією високого мита на сіль зі Східної Галичини та конкуренцію солі з інших регіонів Австрійської імперії, починається спад її видобутку у цьому історичному регіоні. Головною причиною закриття Бахмутських соляних промислів (1782 р.) була нестача деревини і лише початок видобутку кам'яного вугілля у Донбасі (у районі сучасного Луганська у 1798 р.) дозволив відновити їх функціонування у 70-і рр. XIX ст. (Генсірук, Бон-дар, 1973, с. 47, 59).

Переважно на Поліссі діяли панські поташні буди. Поташ продовжував бути однією з основних статей зовнішньої торгівлі у XVIII ст. не лише Речі Посполитої, а й Московського царства (пізніше Російської імперії). У 1718–1793 рр. у Російській імперії була встановлена державна монополія на торгівлю ним (Генсірук, Бондар, 1973, с. 42). У XVIII ст. саме Підросійська Україна була основним районом його виробництва у Російській імперії, постачаючи поташ на експорт спочатку через Архангельськ, а пізніше через Санкт-Петербург і Ригу. На початку XIX ст. найбільше товарного поташу – 376 т на рік виробляли у Волинській губернії, де на 19 заводах працювали 413 кріпаків (Генсірук, Бондар, 1973, с. 43). Найбільше його виробляли у Західній Україні у 40-х рр. XIX ст. (пересічно 8,5 тис. т на рік) для збуту на текстильні підприємства Західної Європи. Потреба у збереженні дубових і букових лісів, необхідних для суднобудування, зумовила суворі обмеження на обсяг виробництва поташу у Гетьманщині й Слобожанщині. Винайдення більш дешевого мінерального поташу зумовило припинення його масового виробництва з деревини на території сучасної України у середині XIX ст.

Сільське господарство – основа економіки на території сучасної України у XVIII ст. Існувала виробнича спеціалізація, зумовлена насамперед агрокліматичними умовами. У структурі посівних площ Гетьманщини і Слобожанщини найбільше вирощували озимого жита, у Степовій Україні – яру пшеницю, на Волині – озиму пшеницю, у Східній Галичині – овес. Також виділялись райони спеціалізованого товарного виробництва окремих тех-

нічних культур. Зокрема, у межах Чернігівського, Стародубського, Сумського полків вирощували коноплі, на півдні Гетьманщини та у міжріччі Дністра і Прута – тютюн (Україна..., 1994, с. 151).

Рослинництво залишалось провідним заняттям селян. Більшість вирощеного на території сучасної України зерна на початку XIX ст. споживалась місцевим населенням та розквартированими тут військами. Основним зерновим районом Західної України був басейн Дністра. У 30-і рр. XIX ст. звідси сплавливали річкою у напрямку до Одеси понад 5 тис. т збіжжя на рік (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 282)). У Закарпатті та Північній Буковині у структурі посівної площі панівними стали посадки кукурудзи. Вона була основною продовольчою культурою у цих регіонах, адже мала значно вищу врожайність, ніж зернові культури.

Розвиток аграрної сфери у Східній Галичині стимулювався австрійською владою, яка «від самого початку... намагалася втримати Зах. Укр. землі хліборобським краєм, який би постачав пром. центр. австр. краям дешевий хліб, волів, дерево і який був би місцем збуту їх пром. виробництва» (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1037). Залежність сільського господарства Східної Галичини від попиту на зовнішніх ринках зумовила розширення площ під овес і конюшину – фураж для кінного війська. Конюшина збагачувала ґрунт сполуками азоту, а це дозволяло замість трьохпільної системи землеробства перейти до безперервного використання ріллі⁴⁰. Значними були також посіви льону, конопель, посадки тютюну. Це забезпечувало збільшення виробництва технічних тканин на пошиття лантухів для фасування і зберігання солі, тютюну, збіжжя, сухофруктів. Суттєво розширились посадки картоплі, яка переважно йшла на виробництво спирту (Україна..., 1994, с. 262–263).

Залежність від зовнішніх ринків просліджується у процесі розвитку тваринництва – провідної галузі міжнародної спеціалізації західноукраїнських земель. Доки кон'юнктура на світовому ринку вовни була сприятлива, у Карпатах збільшувалось поголів'я овець, але, вже у 40-і рр. XIX ст., з появою на європейських ринках значних обсягів товарної вовни з британських домініонів у Південній півкулі, їх кількість різко скоротилась. Навпаки, постійне зростання людності у містах Східної Німеччини, Богемії, Австрії зумовлювало зростання обсягів експорту великої рогатої худоби, яку гуртами переганяли зі Східної Галичини і Закарпаття. Це було причиною того, що на території сучасних Рахівського і Тячівського районів Закарпатської області у XVIII – першій половині XIX ст. було вирубано і випалено значну частину лісових масивів у низьких горах з метою розширення саме площ пасовищ. Відсутність можливості продати власне деревину чи продукцію її перероблення у районах Закарпаття, віддалених від річок, по яким сплавливали ліс на експорт чи на соляні копальні, змушувало селян просто спалювати цінну деревину листяних порід. На сплавних річках у Карпатах створювали спеціаль-

⁴⁰ Вперше цю технологію рільництва запровадили у Фландрії у XVIII ст. (Шоню, 2008, с. 74)

ні загати, що затримували весняні води та підтримували рівень води для сплаву лісу, заготовленого влітку (Генсірук, 1964, с. 27, 29–31).

З метою збільшення обсягу поставок великої рогатої худоби до західних регіонів Австрійської імперії закупували телят на Поділлі, яких відгодовували і переганяли далі на захід. Тому упродовж всього XVIII ст. поголів'я невинно зростало, що зумовило зміни у структурі посівних площ цього регіону. Як наслідок овес став основною зерновою культурою у гірських районах, що орієнтувались на випас худоби (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 275).

Велике значення мало розведення племінних коней. У 1712 р. було створено перші зразкові кінські заводи з їх розведення у Гетьманщині (Україна..., 1994, с. 151). У 1782 р. було 199 великих поміщицьких кінних заводів, які постачали значні партії коней для діючої армії (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 170). Так само з військом пов'язаний значний розвиток гуральництва і збут продукції тваринництва (насамперед м'яса, сала і виробів з них, шкір, вовни). Значну частину продукції купували для перепродажу у Сілезії, Центральній Росії та Санкт-Петербурзі.

Маєтки поміщиків (особливо у Степу України до середини XIX ст., де не вистачало робочої сили) через нерозвинуту мережу доріг і відсутність значної мережі міських поселень, були змушені орієнтуватись у своєму товарному виробництві на вирощення тонкорунних овець. Тому на початку XIX ст. Степ України був перетворений в один великий моноспеціалізований район з вирощення мериносних овець для забезпечення поставок товарної вовни на експорт та на суконні мануфактури, що виробляли тканину для військової форми. У 40–50-і рр. XIX ст. цей регіон був головним виробником вовни у Російській імперії – від 6 до 8 млн т товарної вовни на рік. Найбільшим ярмарком з її збуту тоді був Троїцький у Харкові. Більшість проданої на ньому тонкорунної вовни закупували підприємства Москви, Воронежа, Тули (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 267).

Поштовх розвитку цієї справи у Херсонській і Катеринославській губерніях дав Уряд Російської імперії, який намагався економічно їх освоїти. Спочатку поміщикам видавали кошти на розведення овець та гарантовано скуповували вирощену вовну для державних і посесійних суконних мануфактур Підросійської України. Найбільшою у Степу була Катеринославська казенна суконна мануфактура заснована у м. Новий Кодак (нині частина м. Дніпро) у 1794 р. Вона випускала тонке шовкове і вовняне сукно. У період розквіту на цьому підприємстві працювало 2,5 тис. осіб на 136 верстатах. Через низьку продуктивність праці кріпаків його закрили у 1837 р. (Україна..., 1994, с. 173). Гарантування державою великого ринку збуту стимулювало зростання поголів'я овець у Степу України. Якщо у 1823 р. у поміщицьких господарствах цих двох губерній було майже 0,3 млн, то вже у 1848 р. – 2,0 млн, а у 1850 р. – 4,5 млн голів овець-мериносів (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 232). Такий темп зростання поголів'я зумовлений постійним збільшенням експорту вовни, адже внутрішній ринок був насичений ще на початку XIX ст.

З метою задоволення потреб у цукрі у Підросійській Україні було створено у 20–40-і рр. XIX ст. моноспеціалізований район з вирощення цукрових буряків (фабричних). Лише у період 1848–1860 рр. площі під ними зросли більше, ніж на половину і становили майже 48,1 тис. га (розраховано за (Україна..., 1994, с. 244)). На відміну від вовни, цукровий буряк – мало-транспортбельна сільськогосподарська культура, тому Уряд Російської імперії був змушений дозволити місцевим поміщикам і купцям створювати приватні підприємства цукрової промисловості. Впровадження цукрового буряка позитивно вплинуло на розвиток панських маєтків, сприявши піднесенню їх прибутковості, через перехід від трипілля до чотирипілля та використання відходів переробки цукрового (фабричного) буряка у відгодівлі худоби.

Для Російської імперії важливе значення у розбудові військового морського флоту часів парусного судноплавства відігравали ліси України. Судна до кінця XVIII ст. будували переважно з буку і дубу. У XIX ст. почали масово використовувати сосну для їх виготовлення. Тому у кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. для будівництва переважно галер у Західній Європі було майже повністю вирубано ліси з ялини, сосни, смереки у міжріччі Дністра і Вісли (Генсірук, 1964, с. 31). Лісоматеріали з Підросійської України до початку 80-х рр. XIX ст. вивозили переважно на чорноморські державні верфі⁴¹. Для будівництва великотоннажних суден, особливо для військового флоту, створювали спеціалізовані адміралтейські верфі, що потребували значних обсягів корабельного лісу. Найбільші судноверфі розміщували не у районах заготівлі деревини, а у гирлах найбільших рік на Чорноморському узбережжі (Миколаїв і Херсон) та у затоках (Одеса). Значну частину корабельного лісу з Полісся сплавляли на верфі Данцига, Кенігсберга, Риги.

Крім суднобудування ліс використовували для будівництва більшості будинків, а від часу прокладання перших залізниць – на шпали, вагони, дрва для паровозів. Майже вся промисловість використовувала деревне вугілля. Особливо збільшився обсяг вирубки лісів у Карпатах після впорядкування і розчищення русел головних сплавних річок на початку XIX ст. Від 20-х рр. XIX ст. ліс із Буковини по Черемошу, Пруту, Дністру сплавляли для експорту в Ізмаїл і Одесу.

Пріоритетними у всіх економічних намірах урядів Австрійської і Російської імперій були військово-стратегічні міркування. Абсолютистська держава запроваджувала не лише казенні мануфактури, а й заохочувала створення промислових підприємств купцям і поміщикам (посесійні мануфактури) насамперед у галузях, що забезпечували виробництво продукції для війська. У кінці XVIII ст. на території Підросійської України діяло 40 лише мануфактур (Україна..., 1994, с. 173). До 1809 р. їх кількість зросла удвічі, а обсяг виробництва зріс більше, ніж у три рази (Історія українського...,

⁴¹ Першою була заснована адміралтейська верф у Херсоні в 1779 р. (Ястребов, 1975, с. 71).

2006, т. 1, с. 330). Держава сприяла і контролювала розвиток і збут певних видів мануфактурного виробництва у приватній власності (зокрема, селітри, пороху, сукна), – запроваджуючи обов’язкові державні закупівлі, монополію на зовнішню торгівлю, надаючи пільгові кредити, зменшуючи податки тощо.

На території сучасної України перші державні мануфактури засновано під час Північної війни, коли царське військо мало величезну потребу у сукні для уніформи. У 1719 р. було створено першу Глушківську суконну мануфактуру (нині с. Піски Буринського району Сумської області), а кількома роками після Ряшківську (с. Ряшки Прилуцького району Чернігівської області), що були найважливішими виробниками сукна у Російській імперії у XVIII–XIX ст. Вони були великими на свій час підприємствами, де від самого початку працювало майже 300 осіб. Постійно зростав обсяг випуску сукна. Уже в 1797 р. ці дві мануфактури разом виробили більше $\frac{1}{5}$ всіх суконних тканин Російської імперії. На них тоді працювало відповідно 9,1 і 1,2 тис. осіб. У Підросійській Україні кінця XVIII ст. діяло вже 12 суконних мануфактур, які постачали казні 216,6 тис. м сукна (14,0% всього виробництва Російської імперії). Але цього було не достатньо для задоволення потреб у ньому імперського війська (Дерев’янкін, 1976, с. 66).

Для потреб імперського війська створено у 1764 р. першу на території сучасної України державну мануфактуру з виробництва та ремонту зброї – Арсенал у Києві (Україна..., 1994, с. 174).

Центральна влада намагалась створити у Галичині державні підприємства для забезпечення власного війська: у 1765 р. – суконну мануфактуру у Заліщиках⁴², у 1774 р. – тютюнову мануфактуру у Монастирська й у 1778 р. – у Винниках. У 1778 р. засновано два невеликі лікєро-горілчані заводи у Львові (Ковальчак, 1979, с. 60-61).

Лише через неможливість задовольнити місцеві потреби фабричними товарами, завезеними з метрополії, у периферійних регіонах абсолютистських імперій дозволяли створення приватних промислових підприємств. Так, наприклад, у Східній Галичині діяли 26 папірень (1773 р.). Вони випускали більшість паперу на території сучасної України. Поставки паперу з великих фабрик Богемії призвели до закриття більшості папірень цього регіону до початку XIX ст. (Стеблій, 1971).

Польська шляхта на території сучасної України активно створює різноманітні мануфактурні виробництва у своїх маєтках з метою посилення їхньої дохідності. Так, наприклад, у кінці 70-х рр. XVIII ст. на Поділлі найбільшою була суконна мануфактура Потоцьких у Тульчині. На ній працювало майже 70 робітників, які виробляли пересічно 355,6 м сукна на рік (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 212). Пізніше найбільшою приватною суконною мануфактурою Подільської губернії стала фабрика графа В. І. Красінського

⁴² Існувала до 1776 р.

у Дунаївцях заснована у 1829 р. У 1848 р. вона одна виробила 1706,9 тис. м сукна.

Розвиток мануфактурного виробництва тканин стимулював нарощування поголів'я овець і кіз у Гетьманщині, вовна яких була основною сировиною для виготовлення сукна у ті часи. При цьому держава встановила указами 1735 і 1738 рр. монопольні права мануфактуристів на скуповування вовни й овечих шкір. Більш того, уряд надавав їх власникам безкоштовно значні партії породистих іноземних овець для розведення у прилеглих до мануфактур маєтках. Так, наприклад, у 1739 р. було передано Ряшківський суконній мануфактурі 1069 голів овець (Дерев'янкін, 1976, с. 65).

Машинобудування на території сучасної України розвивалось спочатку як майстерні з ремонту іноземної техніки. Лише у 40-і рр. XIX ст. починають створювати великі машинобудівні підприємства заводського типу у найбільших містах: Києві, Харкові, Катеринославі, Кременчуці. Вони виготовляли обладнання і техніку для цукрової і горілчаної промисловості. На початок 1861 р. у Підросійській Україні діяло майже 20 таких підприємств. Інші підгалузі машинобудування були представлені окремими невеликими підприємствами і ремонтними майстернями. Так, наприклад, перший вітчизняний пароплав збудували у 1825 р. місцеві майстри у ремонтних майстернях при цукровому заводі у с. Мошни (Черкаський район Черкаської області).

У складувній промисловості більшість підприємств були невеликими за кількістю працюючих і обсягом випуску продукції, хоча, наприклад, на скляній гуті у містечку Сколе у 1809 р. працювало більше 140 осіб.

Підросійська Україна була основним виробником селітри в імперії (пересічно у 70-і рр. XVIII ст. 650 т на рік). У 1812 р. з 107 селітряних заводів Російської імперії 78 знаходились на території сучасної України. Переважно вони були зосереджені у Полтавській губернії, де діяло 51 таке підприємство. У 1852 р. вже функціонувало 130 таких заводів, з них на території Підросійської України 120 з них (57 з яких знаходились у цій губернії). Лише вони одні виробили 655 т селітри на рік (Генсірук, Бондар, 1973, с. 46). Завезення значно дешевшої чилійської селітри у кінці XIX ст. поклато край її виробництву у Російській імперії.

Перший на території сучасної України і найбільший у Російській імперії Глухівський пороховий завод було засновано у 1736 р. Цей факт був вагомою причиною посилення контролю над Гетьманщиною у рамках реалізації геополітики офіційного Санкт-Петербурга, адже без селітри неможливо було виготовити порох – основу вогнепальної зброї. Так, якщо у 1780 р. на Глухівському пороховому заводі було вироблено всього 16 тис. т, то вже у 1791 р. – 480 тис. т пороху. Також важливим підприємством був Шосткинський пороховий завод (засновано у 1739 р. як приватне підприємство), який від 1788 р. був у державній власності (Україна..., 1994, с. 174).

Порцеляно-фаянсова промисловість на території сучасної України започатковано у 1778 р., коли австрійська влада засновує першу фабрику у с. Глинськ (Жовківській район Львівської області) (Історія народного...,

1983, т. 1, с. 218). Відповідні підприємства від самого початку були великими підприємствами. Вітчизняне виробництво столового посуду з фаянсу було започатковано у м. Корець на фабриці князя Ю. Чарторийського (1784 р.), яка від 1790 р. випускала і порцеляновий посуд. У 1793 р. на ній працювало понад 1000 робітників, що випускали майже 20 тис. одиниць різного посуду на місяць. Ця фабрика була першим акціонерним товариством у промисловості на території сучасної України, створеним шляхом продажу акцій у 1784–1787 рр. Вона давала чималий дохід акціонерам. Після вичерпання місцевих покладів каоліну у 1831 р. її було закрито. Навпаки, заснована у 1798 р. казенна Межигірська фаянсова фабрика (поряд зі сучасним с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області) була збитковою, хоча на ній працювали приписані 228 державних селян, а випуск столового посуду тривав у 1801–1874 рр.

Цукрова промисловість від самого початку була приватною справою. Перші заводи на території сучасної України встали до ладу у 1823 р. у с. Пужники (Тлумачівський район Івано-Франківської області) й у 1824 р. у с. Трошин (Канівський район Черкаської області)⁴³ (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 278). Значний внутрішній попит на цукор зумовив різке зростання обсягів його виробництва у Підросійській Україні, де були найбільш сприятливі для вирощення цукрового буряка агрокліматичні умови у Російській імперії. У процесі розвитку цукрової промисловості у Підросійській Україні змінилась структура посівних площ. Так, лише на Лівобережній Україні посіви цукрового буряка між 1848 і 1860 рр. виростили у 1,5 раза (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 260).

Підросійська Україна швидко стала головним ареалом виробництва цукру у Східній Європі. Між 1842 і 1847 рр. кількість цукрових заводів зросла з 67 до 144 підприємств. При цьому, якщо у 1848 р. було лише 36, то у 1858 р. – вже 90 механічних парових заводів. Більше 60% цукру Російської імперії давали 56 заводів Київської губернії (Україна..., 1994, с. 237). Ситуація у Східній Галичині була протилежною. У середині 50-х рр. XIX ст. діяв лише один великий цукрово-рафінадний завод у с. Товмач (Кам'янка-Бузький район Львівської області), на якому було зайнято 400 робітників. Він виробляв у середньому 0,1 тис. т цукру-рафінаду на рік (розраховано за (Україна..., 1994, с. 240)). Для стимулювання розвитку виробництва цукру у промислово розвинутих Богемії і Моравії Уряд Австрійської імперії встановив внутрішні мита, які пізніше були замінені монопольними цінами австрійського картелю цукровиробників. Це унеможливило розвиток цього підвиду промислового виробництва у Східній Галичині.

Стрімко розвивалось у першій половині XIX ст. виробництво спирту і горілки. Більша частина товарної продукції припадало на гуральні у панських маєтках. Розширення ринку збуту виробленої продукції за рахунок значних

⁴³ У Франції перший цукровий завод з виробництва бурякового цукру почав функціонувати у 1806 р.

поставок у великі міста Центральної Росії, а також за кордон дозволило суттєво збільшити кількість винокурень та обсяг виробництва спирту. Так, якщо у 1844 р. 1542 таких підприємств у Підросійській Україні виробили 196,8 млн л, то у 1860 р. уже їх було вже 2506 і обсяг виробництва сягнув 493,2 млн л спирту. Більшість підприємств були малими і функціонували посезонно. У 1860 р. діяло лише 37 гуралень з річним обсягом виробництва понад 0,5 млн л, з яких тільки два підприємства виробляли більше 1,0 млн л спирту. Підросійська Україна залишилась провідним виробником спирту і горілки у Російській імперії і після реформ 1861 р. завдяки значному виробництву товарного зерна (Мельник, 1972а, с. 29). Від 30-х рр. XIX ст. у Східній Галичині суттєвого розвитку набула спиртова і горілчана промисловість. Більшість її товарної продукції збували переважно за кордон. Діяли 17 великих підприємств горілчаної і 2 спиртової промисловості (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 278).

Від 1848 р. у м. Городище при цукровому пісково-рафінадному заводі почав виробляти обладнання для цукрозаводів перший вітчизняний машинобудівний завод. Від тоді починається створення підприємств сільськогосподарського машинобудування та з виробництва техніки для харчової промисловості у Східній Європі.

На етапі встановлення влади абсолютистських просвітницьких монархій на території сучасної України розпочинається технічний прогрес у будівництві і розширенні мережі шляхів сполучення суходелом, що дозволяє здійснювати ефективний контроль над територією і населенням. Основою державних планів розвитку транспортної мережі в Австрійській і Російській імперіях були виразні військово-стратегічні міркування. Виникають регулярні гужові шляхи, що поділяють на класи за технічними характеристиками.

Особливого значення набували стратегічні гужові шляхи у напрямку від імперських столиць до їхніх найбільш уразливих ділянок державних кордонів та розбудова у прикордонні шляхової мережі з метою забезпечення швидкого маневрування військ. Тому транспортна мережа набула зіркоподібної структури (т.з. зірка Леграна), коли від столиці до кордонів радіально розходились головні шляхи. При цьому транспортну зручність для мешканців глибинних і периферійних районів не брали до уваги. На початку XIX ст. гужові шляхи Східної Європи перебували у незадовільному стані. У весняний і осінній періоди більшість з них були просто непрохідні (Бовуа, 1998, с. 234). Виняток становили лише стратегічних шосе Санкт-Петербург-Київ, Санкт-Петербург-Харків, Львів-Краків (Україна..., 1994, с. 284). Старі гужові шляхи стали непридатними для використання в наслідок запровадження режиму перетину кордону лише в окремих пунктах пропуску.

В епоху Просвітництва був встановлений на території сучасної України державний кордон з режимом митного і паспортного контролю. Тому прикордонні регіони змушені були переорієнтувати свої господарські зв'язки на внутрішні райони імперії. Через таку державну політику, у прикордонні

розвивались лише міста, яким було надано привілей на ведення зовнішньої торгівлі з сусідньою державою (наприклад, Броди мало статус вільного торговельного міста у 1779–1880 рр.).

Старі головні торговельні маршрути річками басейнів Вісли і Прип'яті припинили існувати, через встановлення державного кордону, що від середини XVIII ст. розмежував їх між трьома державами. Перевезення вантажів гужовими шляхами традиційними валками на великі відстані було занадто затратним⁴⁴. За першої нагоди великі вантажі перекладали на річкові баржі і плоти, якими їх доставляли до моря (наприклад, по Дністру). Спочатку пароплави використовували на Дніпрі як буксири для барж і лише у 1850 р. відкрили першу регулярну пасажирську пароплавну лінію Кременчук–Пінськ. У 1859 р. уже курсувало 17 пароплавів, серед яких лише три були пасажирськими (Мельник, 1972а, с. 57–58).

На початку XIX ст. встановлюють регулярну поштово-кур'єрську державну службу, що має станції на маршрутах слідування, в яких подорожуючі можуть зупинитись та отримати певний набір послуг. Наприклад, у 1779–1790 рр. було прокладено 750 км брукованих доріг, що поєднали Львів з усіма значними містами Східної Галичини і Буковини. На них було облаштовано державну мережу поштових станцій. У 1795 р. у Східній Галичині було 77, а на Буковині – 12 таких станцій (Україна..., 1994, с. 182). Морські і річкові порти остаточно переходять з власності міст, в яких вони знаходяться, у власність держави. Державним коштом розгортається їх планомірна розбудова.

Найбільш інтенсивно розвивалось морське судноплавство. Значний обсяг експорту аграрної продукції, насамперед збіжжя, зумовив швидкий розвиток північнопричорноморських міст у XIX ст. Серед них особливий статус «вільного міста-порту» у 1819–1859 рр. мала Одеса – головний торговельний осередок Російської імперії на півдні Східної Європи (Тимофеенко, 1984). Від 50-х рр. XIX ст. пароплави стали основою морського торговельного флоту на Чорному морі, тоді як вітрильники до початку XX ст. були домінуючим типом суден на Азовському морі.

Тісна залежність Підросійської України від центральних районів Російської імперії простежувалась у сфері торгівлі. Звідти завозили більшість промислових товарів, натомість закуповуючи у Підросійській Україні сировину. Уряд надавав фінансову підтримку промисловим підприємствам, що виробляли продукцію для забезпечення військових потреб.

Ярмарки у XVIII ст. залишились головним осередком оптової торгівлі та укладання торговельних угод на території сучасної України⁴⁵. На них встановлювали місцеві ціни на товари, включаючи імпортні. У структурі імпорту промислових товарів постійно зростала група товарів, орієнтованих на по-

⁴⁴ До прокладання перших шосе у XIX ст. у Західній Європі перевезення вантажів гужовим транспортом було у 12–18 разів дорожчим, ніж водним транспортом (Baigoch, 1997, vol. 1, p. 232).

⁴⁵ На думку Ф. Броделя: «перерахування активно діючих ярмарок XVIII сторіччя рівнозначно вказівці на маргінальні райони європейської економіки» (Бродель, 1993, с. 32).

треби панівних верств суспільства. Для покриття витрат наращували експорт сільськогосподарської продукції (Кулаковський, 1976).

Цукор переважно оптом у XIX ст. продавали на Контрактовому ярмарку Києва. Більшу його частину постачали до Центральної Росії та військовому відомству. Лідерами за обсягами закупівель були обидві столиці імперії. Прибутковою була торгівля прикарпатською сіллю, великою рогатою худобою, полотном, сукном, папером між українськими землями у складі Австрійської і Російської імперій. Основними осередками міжнародної торгівлі на території сучасної України на початку XIX ст. були Броди і Одеса, що мали статус «вільних міст». В Одесі було створено першу на території сучасної України біржу (Хромов, 2010, с. 73). У той час як зовнішньоторговельний оборот Львова за XVIII ст. скоротився у шість разів (Україна..., 1994, с. 186–187).

У XVIII ст. міста на території сучасної України не відзначались великою людністю. Лише у Києві й Львові жило приблизно 30 тис. осіб, у Харкові – майже 10 тис. і до 3 тис. – у Катеринославі й Одесі. Загальна чисельність населення у 1795 р. оцінюють у 10,4 млн осіб, стільки ж тоді жило в Іспанії (Всемирная..., 2013, т. 4, с. 19; Кабузан, 2006, с. 130, 443). Відсутність великих міст, які споживали б аграрну продукцію – одна з причин сповільненого розвитку сільського господарства і промисловості на території сучасної України у цю епоху⁴⁶. Тому збут більшої частини місцевої аграрної продукції був спрямований за кордон або ж до внутрішніх регіонів Австрійської чи Російської імперій. Перешкодою торгівлі була транспортна ізоляваність українських земель від основних виробничих центрів цих держав. Найбільш вигідним було перевезення аграрної продукції до морських портів Балтійського та Чорного морів на експорт річками.

Здійснення значних закупівель українських сировинних товарів як на експорт, так і на поставки до Центральної Росії гарантували фінансово-кредитні установи Санкт-Петербурга, Москви, Варшави, Відня. Від 1783 р. право отримання кредитів у державному Дворянському банку Російської імперії надано дворянам із губерній на території сучасної України. Цей банк існував лише три роки, занепавши через неповернення більшості позичених коштів (Україна..., 1994, с. 192). Від 1806 р. діяли підрозділи Облікової контори при Асигнаційному банку, які кредитували торговельні операції в Одесі й Феодосії. Зі створенням у 1817 р. Державного комерційного банку Російської імперії, їх було закрито. Відтоді основу фінансової системи Підросійської України становили контори цього банку в Одесі (1819 р.), Києві (1839 р.), Харкові (1843 р.), Полтаві (1852 р.). У Львові діяли від 1841 р. Галицьке земельне кредитне товариство, від 1844 р. – Галицька ощадна каса⁴⁷, від 1853 р. – філія Національного австрійського банку.

⁴⁶ Вирішальне значення потреб Лондона та високої щільності міської мережі для перетворення Англії у найбільш розвинену країну світу докладно розкрито у (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 240–244, 247–251, 266).

⁴⁷ Перша у світі ощадна каса відкрита 1765 р. у Брауншвейзі (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 368).

3.6. Глобальна таласократична економіка-світ індустріального типу

Прокладання залізниць в Україні було першою ознакою нової індустріальної доби – епохи, за якої в єдину систему поєднувались економіки різних країн. Каталізатором промислової революції було створення паровозу і пароплаву – символів невинного роз-витку технічного прогресу (Синцеров, 2010, с. 127–129). Першу на території сучасної України залізницю («Балаклавська залізниця») проклали для потреб військ антіросійської коаліції під час Кримської війни у 1855 р.⁴⁸. Наслідки її швидкого будівництва показало Уряду Російської імперії всю небезпеку осіннього і весняного бездоріжжя при обороні морського узбережжя від Балтики до Камчатки. Тоді ж виникають перші проекти широкомасштабної розбудови залізничної мережі від Москви до Севастополя й Одеси. Першими реалізували свої проекти австрійці, які також намагались контролювати зовнішню торгівлю Центральної Європи та стратегічно важливі ділянки східного кордону своєї імперії. Вони перші на території сучасної України у 1861 р. проклали залізничну лінію, що існує і досі, з'єднуючи Краків із Перемишлем (головною фортецею Галичини) та зі Львовом (адміністративним центром Королівства Галиції і Лодомерії). Це була найвіддаленіша гілка основної залізничної лінії, що з'єднувала Відень зі східними околицями імперії. Їй назустріч будували залізничну лінію з Одеси, яку 1865 р. проклали до Балти. Не реалізованим залишився проект будівництва цієї залізничної лінії (на основі європейського стандарту колії) для з'єднання з австрійською галицькою залізничною мережею (Бовуа, 1998, с. 234) і створення потужного транспортного коридору у Центральній Європі (на зразок ширококолії Варшавсько-Віденської залізниці (збудована у 1845–1867 рр.), якою вантажі з Варшави доставляли у Трієст (Варшавско-Венская..., 1891, с. 565)). Уряд Російської імперії, маючи власні геополітичні інтереси, дозволив поєднати залізничні мережі Галичини і Підросійської України, що мали до того ж відмінні стандарти колії, лише у 1871 р. Австрійці продовжили залізничну лінію від Львова не до Одеси, а через Чернівці (1866 р.) до Ясс у Румунії у напрямку до Чорного моря.

Розуміючи стратегічну важливість залізниць, уряди обох імперій, що володіли більшою частиною території сучасної України у середині XIX ст., сприяли розбудові їхньої мережі з метою забезпечення прискореного розгортання збройних сил під час війни та для розширення ринку збуту власних промислових товарів, адже «з торгово-транспортним значенням [поруч] йде завжди і політично-географічне» (Рудницький, 1997, с. 145). Уряд Австро-Угорської імперії послідовно реалізував кілька таких проектів. Було створено щільну мережу залізничних ліній у Східній Галичині, що мала виразну структуру ґратки з кількома важливими вузлами та головним центром у Львові. Ця мережа була надійно з'єднана із залізничною мережею Транс-

⁴⁸ Перша у світі залізниця була відкрита 1825 р. в Англії (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 20).

лейтанії трьома транскарпатськими лініями у межах сучасної території України (Російсько-українское..., 2011, с. 146–147).

Після прокладання залізниць Лісистими Карпатами (перша – у 1874 р.) та створення доволі розгалуженої мережі спеціальних вузькоколіїних ліній для вивезення деревини, річки втратили своє значення головних шляхів збуту товарного лісу. Так, наприклад, після прокладання залізниці по гірській частині території сучасного Рахівського району Закарпатської області, активізували вирубку ялинкових лісів, які раніше майже не використовували для заготівлі товарної деревини через значну віддаленість від сплавних річок (Генсірук, 1964, с. 29).

Більшу частину лісоматеріалів відтоді до початку Першої світової війни стали постачати на експорт⁴⁹ і незначну кількість частину, як і раніше, використовували на місці – на соляних шахтах у межах сучасного смт Солотвино та для сухої перегонки деревини у межах сучасного смт Великий Бичків (Рахівський район Закарпатської області). У 70-х рр. XIX ст. на цьому заводі щорічно переробляли 150 тис. м³ букової деревини (Генсірук, Бондар, 1973, с. 50). У результаті суцільної вирубки і відсутності робіт з відновлення деревостану цінних порід деревини⁵⁰ високопродуктивні діброви природним шляхом змінились малоцінними осичняками у Прикарпатті та антропогенізованими полонинами у Закарпатті (Генсірук, 1964, с. 32–33).

Уже на етапі формування залізничної мережі в Україні виразно проявився її периферійний статус. Спочатку залізницями були зв'язані між собою обидві столиці Австро-Угорської і Російської імперій, а лінії у периферійні регіони від них було прокладено пізніше. Економічні інтереси периферійних регіонів не брали до уваги при плануванні розбудови залізничних мереж та прокладання стикових ліній. Залізничні сітки обох імперій на території сучасної України на початку XX ст. мали між собою лише три стикові лінії, тоді як через сучасний російсько-український державний сухопутний кордон їх прокладено двадцять. Так Україна отримала залізничну мережу, що виразно орієнтувалась на Москву. Найбільш щільною залізнична сітка була на діаметрально протилежних регіонах сучасної України – у Донбасі й Східній Галичині. Рогалужена мережа залізниць з центром у Львові різко контрастувала з дуже розрідженою мережею на прилеглий до неї території сусіднього Південно-Західного краю. Тоді між Києвом і Львовом не було прямого регулярного пасажирського залізничного сполучення. Різний стандарт ширини колії обох імперій ускладнював організацію прямого маршруту. Від 1871 р. пасажирів пересідали на інший поїзд у Підволочиську (Австро-Угорська

⁴⁹ Залежно від кон'юнктури світового ринку активізували вирубки різних типів деревини. Наприклад, у 50–70 рр. XIX ст. з Прикарпаття переважно ввозили дубову деревину до Франції для виробництва меблів, у 80–90 рр. XIX ст. – ялинову і смерекову деревину до Великої Британії, Німеччини, Франції для виробництва музичних інструментів (Генсірук, 1964, с. 31–32).

⁵⁰ У 1840 р. вперше на території сучасної України висіяли ялину у районі с. Тур'ї Ремети (нині Перечинський район Закарпатської області) (Генсірук, 1964, с. 35).

імперія). Найбільші залізничні вузли (за кількістю ліній) на території сучасної України початку ХХ ст. були сформовані у діаметрально протилежних її центрах – у Харкові й Львові (Російсько-українское..., 2011, с. 146–147).

Залізничний бум в Австро-Угорській і Російській імперіях у другій половині ХІХ ст. став каталізатором економічного розвитку українських земель: а) зріс попит на ділову деревину, з якої виготовляли залізничні вагони, шпали, брус, телеграфні стовпи, а також заготовляли дрова для паровозів; б) зменшились витрати на транспортування товарів у часі та за вартістю, що призвело до реструктуризації господарства; в) розширився ринок збуту місцевих товарів, насамперед збіжжя⁵¹; г) площі посівів зернових культур стали переважати у структурі сільськогосподарських культур (часто за рахунок випалу чи вирубання лісових масивів). Широкомасштабний вихід українських товарів на світовий ринок збільшив пропозицію на ньому та знизив міжнародні ціни на ці товарні позиції. Відповідно закупівельні ціни на українських землях зросли до рівноваження з оптовими цінами світового ринку, що забезпечувала прибутковість зовнішньої торгівлі.

Деревину у значній кількості експортували чи вивозили до інших регіонів Австро-Угорської і Російської імперій. Територія сучасної України тоді була головним районом лісозаготівлі в обох імперіях, що вказує на її підпорядковане положення. Так, на початку ХХ ст. відпуск ділового лісу у Полтавській губернії у 50 разів був більшим, ніж в Архангельській, хоча перша була лісодефіцитним, а друга – лісонадлишковим регіоном Російської імперії (Генсірук, Бондар, 1973, с. 67). Прокладення залізниць у Східній Галичині і Північній Буковині зумовило різке збільшення площ вирубки найбільш цінних твердолистих лісів. Різко зріс експорт дубової деревини до країн Західної Європи, в яких цінні промислові ліси було винищено на два століття раніше. Як наслідок, у кінці 70-х рр. ХІХ ст. значну частину дібров замінили осичняки, придатні лише на дрова.

Розвиток залізничного транспорту у Степу України створив сприятливі передумови для швидких економічних перетворень місцевого сільського господарства. Необхідність вивозу збіжжя спонукала розбудову залізничних ліній, які майже паралельно перетинали Степ, з'єднуючи між собою головні райони товарного вирощення зернових з причорноморськими портами. Від залізничних станцій радіально відходили ґрунтові дороги, якими доставляли збіжжя для відправки у морські порти. Лише в окремих районах Степу України, віддалених від залізниць, збереглося вівчарство.

За період 60–80-х рр. ХІХ ст. було розорано більшу частину площ цілини, які сформували найбільший регіон виробництва товарного зерна у Російській імперії, орієнтований на іноземні ринки збуту. Зростання попиту на

⁵¹ «У Росії зі зростанням протяжності залізниць була тісно пов'язана динаміка хлібного експорту, а “малюнок” залізничної мережі, сформований до початку ХХ ст., свідчив про особливу роль зовнішньої торгівлі в економіці, що була продиктована необхідністю погашення величезних зовнішніх боргів вивозом товарів. В інтересах експорту залізниці було протягнуто у двох головних напрямках – до Балтійського і Чорного морів» (Синцеров, 2010, с. 130).

збіжжя у розвинених країнах Європи визначало розміри та структуру посівних площ у Степу України. У 90-і рр. XIX ст., коли на цей (найбільший у світі ринок зерна) почали надходити масові поставки дешевшої м'якої пшениці з Австралії, Аргентини, Канади, США, тоді у Степу України розширили посіви ячменю і твердих сортів пшениці. Постійно зростаючий іноземний попит на збіжжя перетворив на початку XX ст. Степу України у головну житницю Європи.

Макроекономічний аналіз економіки України. Прокладення залізниць зумовило високий довготривалий попит на кам'яне вугілля як паливо для паровозів і металевий прокат, для розбудови технічної мережі та комплектування рухомого складу. Це стало підґрунтям для загального піднесення промисловості (Кульчицький, 1967, с. 110). Для подальшого розвитку Уряд Російської імперії залучав іноземних інвесторів. Так урядовці намагались не тільки розбудувати потужну індустрію, а й сформувати сприятливу громадську думку у країнах-позичальниках для гарантування залучення значних державних запозичень, спрямованих на переозброєння армії і флоту.

У 70–90-і рр. XIX ст. на базі залучених іноземних капіталів було створено найсучаснішу високорозвинену важку промисловість на Донбасі та у Промисловому Подніпров'ї (Пажитова, 1967, с. 37–38). Це були найвищі у світі темпи приросту виробництва продукції у натуральному і грошовому вимірах. Цей рівень залишився абсолютним рекордом приросту виробництва для України за всю її історію. Варто відзначити, що ці підприємства забезпечили роботою збанкрутілих селян, які ставали робітниками, шахтарями, рудокопами. Така стабілізація гарантувала соціальний спокій у суспільстві та створила передумови у сільському господарстві для переходу на виробництво спеціалізованої товарної продукції на територіях прилеглих до осередків індустріалізації. Швидкі темпи розвитку господарства підтримував високий попит на збіжжя на ринках країн Західної Європи, де діяв режим вільної торгівлі.

Підросійська Україна у 70–90-і рр. XIX ст. перетворилась на європейську країну з сучасними промисловістю і сільським господарством, які динамічно розвивались. У цей період завершено формування спеціалізації її регіонів, утверджено провідні економічні центри. Іноземний капітал створював, а зовнішній попит надавав поштовх розвитку великої промисловості (Эвентов, 1931, с. 45–92). Від 1910 р. знову збільшились обсяги промислового виробництва завдяки позитивній динаміці макроекономічних показників розвитку світового господарства. У 1913 р. Підросійська Україна – найбільш розвинутою частина Східної Європи, де частка промисловості та сільського господарства була майже однаковою у валовому виробництві товарної продукції (Попов, 1958, с. 3). Так у 1886–1895 рр. шість українських губерній надавали коштів до Державного бюджету Російської імперії більше, ніж всі інші губернії європейської частини, але у вигляді видатків поверталась менше 50% зібраних коштів (розраховано за (Миронов, 2003, т. 1, с. 33)). Ці дані суперечать твердженню Б. М. Миронова про те, що «Російська імперія

ніколи не була колоніальною країною в європейському сенсі цього слова» (Миронов, 2003, т. 1, с. 62). Українські землі, контрольовані різними державами, все тісніше економічно взаємодіяли між собою, а це створювало загрозу висування політичних вимог щодо територіальної цілісності цих імперій. Панування іноземного капіталу у головних галузях промисловості надавало можливість залучення значних обсягів коштів на значно вигідніших умовах, ніж у межах імперій.

Організаційно-управлінська структура господарства на території сучасної України кінця XIX – початку XX ст. складалась з державного і недержавного секторів економіки. Переважали селянські приватні господарства та дрібні промислові підприємства. Проте не вони, а великі акціонерні товариства, засновані переважно на кошти іноземних інвесторів, визначали господарський розвиток. Для провідних галузей промисловості тогочасної України характерним була розвинена організаційна і виробнича інтеграція (Евентов, 1931, с. 46). Держава регулювала напрями розвитку економіки встановленням нових законодавчих норм, наданням субсидій, гарантованими обсягами державних закупівель за фіксованими цінами певних стратегічних товарів, запровадженням високих мит на аналогічну імпорту продукцію. Державна політика підтримувала інтереси панівних кіл Австро-Угорської і Російської імперій, маючи на меті забезпечення активного розвитку столичних регіонів.

Важливе військово-стратегічне положення території сучасної України на периферії Австро-Угорської і Російської імперій зумовило постійний державний контроль. Відкриття і залучення у промислове використання великих запасів залізної і марганцевої руд, кам'яного вугілля, нафти, кам'яної солі на українських землях мали вирішальне значення у реалізації геоекономічної стратегії⁵² обох імперій⁵³.

Виробництво на території сучасної України значної кількості продовольства для продажу ззовні становило основу платіжного балансу двох найбільших імперій сходу Європи. Тому встановлення жорсткого контролю за організаційно-управлінською структурою її господарства було однією з важливих задач урядів.

Після запровадження політики протекціонізму спрямування фінансових потоків і поступова концентрація акціонерних капіталів у столичні фінансові установи стала виразною тенденцією розвитку господарства на території сучасної України. Цей дисбаланс зумовив певні трансформації його територіально-галузевої структури. Сформувались перші монополії у формі

⁵² Геоекономіку ми розуміємо як «геополітичне прочитання економіки» (Géoeconomie, 2003, p. 396).

⁵³ Тому за часів їхнього існування в Україні «успішно розвивались лише ті галузі, які за природними умовами і особливостями виробничої техніки неможливо було територіально відірвати від районів їхнього розвитку – гірничодобувна, металургія..., цукрова» (Попов, 1958, с. 4).

синдикатів і трестів, що намагались поділити між собою ринки та запровадити єдині ціни на збут своєї промислової продукції.

Територіально-галузева структура господарства на території сучасної України від 70-х рр. XIX ст. ускладнилась з появою нових видів промислових підприємств, посилення процесів спеціалізації, комбінування, кооперації у промисловому виробництві, змін у структурі сільськогосподарського виробництва. Провідними центрами управління та осередками промислового виробництва і торгівлі сільськогосподарськими товарами були Катеринослав, Київ, Львів, Одеса, Харків, Юзівка. У цих провідних економічних центрах зосередились основні виробничі потужності передових галузей машинобудування, що визначали технічний прогрес. Також постали значні осередки промислового виробництва на базі добувної промисловості та чорної металургії: Борислав, Горлівка, Кривий Ріг та ін. Сформувались спеціалізовані центри машинобудування: Бердянськ, Єлисаветград, Кременчук та ін. Розбудова великих промислових заводів була тісно пов'язана з введенням у дію нових залізничних ліній, якими вивозили продукцію для продажу.

Первинний сектор економіки. У *сільському господарстві* на території сучасної України виробнича спеціалізація у різних природних зонах відповідала оптимальним умовам вирощення основних видів товарної аграрної продукції. Найбільші зміни відбулись у Степу, де з'явилися товарні сільськогосподарські підприємства зернового спрямування, які давали більшість товарного збіжжя Російської імперії.

Рільництво. Територія сучасної України у ці роки стали одним з основних ареалів виробництва та експорту збіжжя у світі. Більшість товарного зерна виробляли товарні сільськогосподарські підприємства – великі панські та купецькі економії – комплексні господарства з сучасними як для свого часу агротехнологіями (Бовуа, 1998, с. 237-238). У Степу України площа орних земель між 1860 і 1887 рр. збільшилась більше ніж у 2,2 раза, що дозволило щорічно нарощувати обсяги продажу збіжжя за кордон⁵⁴. Запровадження сільськогосподарської техніки і правильних сівозмін, у поєднанні з високою родючістю причорноморських чорноземів, призвели до збільшення валового збору зернових у Степу України між 1883 і 1902 рр. в 1,8 раза. Зростала врожайність у всіх українських землях. Між 60–90-и рр. XIX ст. на Правобережжі вона збільшилась на 60,0%, на Лівобережжі – на 92,0%, у Степу України – на 72,0% (розраховано за (Бовуа, 1998, с. 238)).

Вирощення технічних культур стало галуззю товарної спеціалізації окремих регіонів. Так, у Східній Галичині картоплю вирощували переважно для перегонки на спирт, а у Подільській і Київській губерніях – цукрові буряки для виробництва цукру. Посівна площа під останніми на території су-

⁵⁴ Таке швидке розорювання Степу України пояснюється конкуренцією з боку Австралії й Аргентини на ринку вовни, шкір, м'яса Європи. Завдячуючи початку курсування першого судна-рефрижератора у 1877 р. Аргентина збільшила експорт м'яса з 34 (1877 р.) до 437 тис. т (1913 р.) (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 487), а в Австралії поголів'я овець з 1850 по 1891 рр. зросло більше, ніж у десять разів (розраховано за (Bairoch, 1997, vol. 1, p. 476)).

часної України між 60-и і 90-и рр. XIX ст. збільшилась у 4,8 раза, а їх збір – у 8,5 раза. У 80-і рр. XIX ст. у Степу починають масово вирощувати соняшник для виробництва олії. Для Полісся традиційним було вирощення льону-довгунця, більшу частину необробленої костриці з якого вивозили до Центральної Росії для виробництва лляних тканин. На півдні Київської губернії і на заході Волинської від 70-х рр. XIX ст. чеські колоністи заклали плантації хмелю для великих броварень у тому числі для продужу за кордон. У Кам'янець-Подільському, Миргородському, Роменському повітах та на Покутті вирощували більшу частину товарного тютюну і махорки на території сучасної України. Баштанні культури на продаж сіяли у дельті Дніпра та у районах, прилеглих до великих міст Причорномор'я.

Садівництво і виноградарство залишались усталеними товарними галузями у регіонах з найбільш сприятливими природними умовами – Передгірському Криму, на Поділлі і низовинному Закарпатті. Сформувались високо-товарне садівництво в окремих районах Східної Галичини. Наприклад, абрикоси вирощували у Заліщицькій окрузі безпосередньо на експорт до розвинутих країн Європи (Історія українського..., 2006, т. 1, с. 439). Яблука (особливо з Поділля і Криму) постачали переважно до обох столиць Російської імперії, туди ж вивозили огірки з Ніжина та вино з Південного берега Криму і з району Одеси. Було закладено промислові виноградники на французьким зразком та створено перші агропромислові комплекси (АПК) повного циклу на базі плантацій винограду і винопереробних підприємств у маєтках Масандра (від 1897 р.), Новий світ (від 1887 р.) та ін.

Тваринництво. Поява залізничного транспорту у Західній Україні зумовила збільшення на $\frac{2}{5}$ посівних площ вівса у Карпатах, що йшов на відгодівлю худоби (особливо овець) яку збували гуртовими партіями на м'ясо у західні регіони Австро-Угорської імперії. З цих самих причин у Східній Галичині збільшувалось поголів'я свиней. На Буковині продовжували відгодовувати велику рогату худобу, яку молодняком закуповували у Бессарабії і на Поділлі для наступного перепродажу у західні регіони Австро-Угорської імперії. Птицю (особливо качок і гусей) відгодовували переважно у межах сучасної Херсонської області, потім вивозили, так само як яйця, пух і перо до країн Західної Європи, насамперед до Німеччини.

У другій половині XIX ст. найбільш кардинальні зміни у первинному секторі економіки на території сучасної України відбулись у **добувній промисловості**. Розпочали активний видобуток залізних (Кривий Ріг) і марганцевих (Нікополь) руд, було сформовано велику кам'яновугільну промисловість Донбасу – передумови для розвитку сучасної чорної металургії. Це стало можливим після побудови Катерининської залізниці (рух відкрито у 1884 р.), по якій перевозили залізну руду і кам'яне вугілля.

Залізорудна промисловість на території сучасної України від 1885 р. цілковито опиралась на найбільші в Європі поклади магнітних залізників Криворізького басейну. Обсяг видобутої товарної залізної руди між 1880 і 1900 р. зріс з 1,4 до 11,9 млн т – період найбільшого розвитку залізорудної

промисловості України (розраховано за (Орловський, 1971, с. 36)). У 1899 р. десять найбільших шахт видобули 79,0% товарної залізної руди (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 344)), при цьому 48,9% давали підприємства, що входили до складу 22 виробничих холдингів чорної металургії (Орловський, 1974, с. 61). У 1913 р. Підросійська Україна займала шосте місце у світі за обсягом видобутої залізної руди (Шраг, Яновський, 1929, с. 32).

У кам'яновугільній промисловості Донбасу лідерами з виробництва товарної продукції також були великі шахти⁵⁵. У 1900 р. на 24 великі шахти припадало 70,1% всього вуглевидобутку регіону. Видобуток кам'яного вугілля постійно зростав. Так, якщо у 60-і рр. він збільшився у 2,5, то у 70-і рр. – у 5,7; у 80-і рр. – у 1,8; у 90-і рр. XIX ст. – у 3,4 раза (розраховано за (Бакулев, 1955, с. 116)). У 1900 р. більше 90 % вугілля давали 24 великі шахти з річним обсягом виробництва понад 0,5 млн т (Україна..., 1994, с. 246). У 1913 р. обсяг видобутого вугілля становив уже 25,3 млн т (5-е місце у світі) (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1086). При цьому у 1900 р. 57% вугілля Донбасу споживали залізничні й металургійні заводи (розраховано за (Бакулев, 1955, с. 13; Кульчицький, 1967, с. 110)). Також діяли невеликі вугільні шахти з видобутку бурого вугілля у Східній Галичині й в Закарпатті, тоді як у Підросійській Україні їх було закрито через неконкурентоспроможність з кам'яним вугіллям Донбасу (Пробст, 1947, с. 51).

Нафтодобувна промисловість у Східній Галичині⁵⁶ розвивалась швидкими темпами за рахунок переважно іноземних інвестицій (Злупко, 1967, с. 138, 140). Запровадження сучасного, як на свій час, обладнання на Бориславських промислах дозволило швидко збільшити обсяг видобутку нафти. За 70-і рр. він подвоївся, у 80-і рр. зріс у 2,3 раза, а за 90-і рр. XIX ст. збільшився у 3,5 раза (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 371)).

У 70–80-і рр. XIX ст. постали великі підприємства з видобутку кам'яної солі у межах сучасних міст Слов'янськ, Соледар, Солотвино. У Російській імперії у 1861 р. було скасовано державну монополію на видобуток солі, що сприяло залученню приватного капіталу у цю галузь. До початку ери залізниць у Степу України більшість солі вивозили чумаки. Головним осередком випарування солі тоді були Перекопські озера у Криму. У 1881 р. було закладено першу приватну шахту на території сучасної України з видобутку кам'яної солі біля с. Брянцівка (нині – м. Соледар). До 1885 р. тут ввели в експлуатацію ще п'ять шахт. У 1910 р. вже діяли 9 шахт, що видобули 443 тис. т кам'яної солі. Це був головний центр видобування кам'яної солі всієї Російській імперії. Тоді ж постало великотоварне виробництво солі у Слов'янську. Якщо у 1858 р. тут діяли 9 соляних заводів, що виварювали

⁵⁵ Зайнято 1000 і більше робітників.

⁵⁶ Вперше регулярно почали видобувати нафту в 1792 р. у межах с. Нагуєвичі (Дрогобицький район Львівської області) – 6,9 т на рік (Лозиняк, 2013, с. 153).

майже 6,4 тис. т солі на рік, то у 1913 р. – вже 33 солеварні з річним обсягом виробництва у 1,4 млн. т.

На державних соляних шахтах у межах сучасного Солотвино також постійно зростає видобуток. Так, якщо у 1860 р. він становив 0,2 тис. т, то в 1900 р. – уже 0,5 тис. т. Іноземний попит на місцеву сіль стимулював зростання її видобутку. Її постачали до Сербії (від 1887 р.), Болгарії (від 1889 р.) та інших країн Центральної Європи. До побудови залізниць, сіль сплавляли по Тисі й Дунаю на плотах, а далі розвозили гужовим транспортом від річкових портів і пристаней. Зростало швидкими темпами виробництва солі у Східній Галичині, яка давала майже $\frac{2}{3}$ всього їх виробництва в Австро-Угорській імперії – з 145 (1900 р.) до 1800 тис. т (1908 р.) (Україна..., 1994, с. 252).

Це був час найвищого піднесення у розвитку добувної промисловості на території сучасної України за всю історію. Більшість капіталів, вкладених у ці галузі, мали іноземне походження. Національний капітал не відволікали на створення цих фондоемних виробництв. Важливе значення мало формування залізничних мереж, щоб підвищити рівень транспортної доступності для прискорення розвитку добувної промисловості. Територія сучасної України на очах одного покоління з типового периферійного аграрного регіону Європи перетворилась на одного з промислових лідерів.

Вторинний сектор економіки на території сучасної України розвивався переважно на базі іноземного капіталу, залученого до створення великих промислових підприємств переробної промисловості. Мануфактурні суконні підприємства, які функціонували за державної підтримки, перестали існувати після скасування обмеження на ввезення іноземних тканин. Так, з 52 суконних поміщицьких мануфактур, що діяли у 50-і рр. XIX ст., у 1879 р. залишилось лише два таких діючих підприємства на території сучасної України. Також остаточно припинили своє існування панські металургійні заводи на Поліссі.

Чорна металургія, що сформувалась у Степу України за умов великого попиту на металеві вироби (насамперед для розбудови залізниць і виробництва сільськогосподарських знарядь праці), швидко розвивалась на базі залізної руди Кривого Рогу та кам'яного вугілля Донбасу. Колишні казенні металургійні заводи було закрито з причини їхньої збитковості. Водночас, іноземні інвестори за період 70–90-х рр. XIX ст. створили великі сучасні центри чорної металургії Донбасу, а також у Катеринославі, Кривому Розі, Маріуполі. Уже на початку XX ст. у Степу України діяли 17 великих металургійних заводів з 29 сучасними доменними печами (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 328).

Обсяг виробництва чавуну зростає швидкими темпами: у 4,3 раза – у 70-і рр., у 10,3 раза – у 80-і рр., у 6,8 раза – у 90-і рр. XIX ст. Останнє десятиріччя XIX ст. – період найбільшого зростання обсягів виробництва продукції чорної металургії на території сучасної України. Між 1890 і 1900 рр. обсяг виробництва прокату зріс з 1,4 до 11,8 млн т (Бакулев, 1953, с. 100).

Обсяг виробництва заліза був значно меншим. У 1913 р. загальний випуск сталі на території сучасної України становив лише 2,4 млн т, що було трохи більше рівня, досягнутого Англією у 1850 р. (2,2 млн т) (Народне..., 1935, с. 102; Baird, 1997, vol. 1, p. 297). Такий значний приріст продукції відбувся завдяки великим гарантованим замовленням залізничних рейок – у цей час йшла активна розбудова залізничної мережі. Тому Степ України став лідером з виробництва чавуну і прокату у Російській імперії. Було досягнуто дуже високого рівня виробничої концентрації виробництва. Уже 1899 р. п'ять провідних металургійних заводів виробляли 69,0% чавуну на території сучасної України (Бакулев, 1953, с. 120). Навпаки на частині території сучасної України, що входила до Австро-Угорської імперії, серед залізообробних підприємств найбільшим залишився Шелестівський металообробний завод із шахтою з видобування болотяних залізних руд.

Інтенсивний розвиток машинобудування був необхідний для експлуатації великої залізничної мережі і виробництва сільськогосподарської техніки. У Підросійській Україні у кінці XIX – на початку XX ст. було створено великі промислові підприємства паровозобудування (Луганськ і Харків), вагонобудування (Кременчук і Київ), сільськогосподарського машинобудування (Бердянськ, Єлисаветград, Олександрівськ, Харків, Одеса). Вони були лідерами у всій Російській імперії (Уперенко, 1976, с. 46). Особливо швидкими темпами зростало виробництво сільськогосподарських машин і реманенту. У 90-і рр. XIX ст. діяло 70 різних підприємств цієї галузі машинобудування, серед яких були такі гіганти як завод у Бердянську – найбільший в Європі виробник жниварок. Підприємства Підросійської України у 1913 р. випускали 55% всіх сільськогосподарських машин імперії (Вірник, 1967, с. 10). Від 1895 р. у Миколаєві функціонують два великих суднобудівних заводи. На початку XX ст. створено заводи з виробництва обладнання для нафтодобувної промисловості у Львові та найбільші у той час на території сучасної України паровозо- і вагоноремонтні майстерні у Стрию.

Хімічна промисловість постає на території сучасної України відразу як великі промислові підприємства. Так, наприклад, у Великому Бичкові (Рахівський район Закарпатської області) у 1868 р. було створено найбільший лісохімічний завод, який започаткував цей напрям хімічної промисловості. Діяв великий нафтопереробний завод у Дрогобичі, лакофарбовий у Львові тощо. Обсяг виробництва хімічної продукції та її асортимент постійно зростає. Розпочато промислову переробку природного газу у Львові й Дрогобичі та у 1913 р. став до ладу завод з виробництва бензину з попутних газів у Бориславі (Розвиток..., 1960, с. 117). У 1901 р. чотири найбільші коксохімічні заводи⁵⁷ з 22 діючих на території сучасної України дали 41,0% всього коксу (Плакіда, 1978, с. 50).

⁵⁷ Перший у Російській імперії коксохімічний завод став до ладу 1889 р. на території сучасного м. Торець Донецької області (Плакіда, 1983, с. 43).

Деревообробна промисловість у кінці XIX ст. також зазнала суттєвих змін. Замість дрібних лісопилень з'явилися високотехнологічні підприємства. Вони виробляли не лише напівфабрикати, а й готові вироби – меблі, паркет, різні столярні вироби. У 1869 р. в Ужгороді почав діяти перший на Закарпатті сучасний лісопильний завод, а у 1886 р. – найбільша на території сучасної України за обсягом виробництва і кількістю зайнятих меблева фабрика.

У 70-і рр. XIX ст. виникають і великі підприємства легкої промисловості фабрично-заводського типу (наприклад, Бердичівський шкіряний завод функціонує від 1875 р.). Для потреб забезпечення зберігання і фасування збіжжя та інших експортних товарів у 1887 р. в Одесі засновано найбільшу у Російській імперії конопле-джутову фабрику, що шила лантухи для фасування експортних товарів. Значним підприємством для свого часу була Бродівська льонопрядильна фабрика (1869 р.), на якій працювало 270 робітників, тоді як льон з Підросійської України у необробленому вигляді вивозили на великі фабрики Центральної Росії. Водночас більшість підприємств цієї галузі на території сучасної України все ще залишались дрібними і середніми, через конкуренцію з боку великих фабрик Центральної Росії, Польщі, Богемії.

Підросійська Україна і надалі залишалась головним районом розвитку цукрової промисловості у Східній Європі. Виробництво цукру від 70-х рр. XIX ст. постійно зростало значною мірою через нарощування його експорту⁵⁸. Так, за це десятиріччя виробництво товарного цукру зросло більше ніж у 2,2 раза, за 80-і рр. XIX ст. ще у 1,7 раза, і у 1900-1913 рр. більше ніж у 1,5 раза (розраховано за (Бобович, 1967, с. 92; Історія народного.., 1983, т. 1, с. 338)). Відбулось технічне переоснащення підприємств, більшість з яких стали центрами технічного прогресу у прилеглих сільськогосподарських районах. З метою розширення збуту і зниження вартості цукру було створено мережу вузькоколіїних залізничних ліній від найбільших заводів до головних магістральних залізниць Підросійської України.

Збільшення обсягів товарного виробництва збіжжя вплинуло на розвиток борошномельно-круп'яної, горілчаної, спиртової промисловості. Для нарощення виробництва була проведена модернізація технічного обладнання на найбільших підприємствах цих галузей на території сучасної України (Бовуа, 1998, с. 241). Так, наприклад, виробництво спирту у Підросійській Україні зросло між 1863 і 1900 рр. у 2,5 раза (Історія народного.., 1983, т. 1, с. 340). У цей період створюють перші промислові підприємства з виробництва рослинної олії, цигарок, крохмалю, кондитерських виробів, сірників тощо.

Інші галузі промислового виробництва у той час на території сучасної України не мали великого значення.

Третинний сектор у кінці XIX ст. розвивався дуже високими темпами. Особливо значних трансформацій зазнали транспортні мережі. Виник

⁵⁸ Найбільше постачали цукру-піску до Фінляндії – 36,3 % від загального обсягу його виробництва у 1908 р. (розраховано за (Бобович, 1967, с. 92, 94, 99)).

і перетворився у головний за обсягом перевезень залізничний транспорт, прокладають перші автодороги з твердим покриттям, створюють міський громадський транспорт, розвиваються морські й річкові перевезення.

Залізничний транспорт. Фактично за період 70–90-х рр. XIX ст. було прокладено половину сумарної довжини всіх залізничних ліній на території сучасної України. Так сформувались два райони, що виразно виділялись найбільшою їх щільністю – Донбас і Східна Галичина. Вони за цим показником (понад 60 км/1000 км²) відповідали рівню розвинених країн Європи. Геополітика імперій, до складу яких входила територія сучасної України у ті роки, наклала свій відбиток на структуру залізничної мережі та напрямки їх головних ліній. Більшість ліній виходили зі столиць імперій у формі зірки, промені якої тягнулись до їх державних кордонів. Так, спочатку Москва була з'єднана з Харковом (1866 р.), а потім – з Києвом (1870 р.). При цьому були лише три стикові лінії між залізничними мережами Австро-Угорської і Російської імперій на території сучасної України. Різна ширина колії та стандарти вагонів і паровозів не дозволяли збільшувати обсяги перевезень між ними.

У 70-х рр. XIX ст. було створено головні лінії сучасної залізничної мережі України довжиною більше 4,3 тис. км⁵⁹ (Україна..., 1994, с. 246). Така масштабна розбудова дозволила урізноманітнити видову структуру вантажів і зумовила кардинальні зміни в обсягах перевезень, дозволивши значно збільшити експорт. Залізничний транспорт від тоді стає провідним у загальному вантажообігу України. З розбудовою залізниць остаточно зник чумацький промисел. Було розпочато процес землеробського освоєння Степу, створено умови для розбудови кам'яновугільної промисловості Донбасу. Відкриття Курсько-Харківсько-Азовської залізниці (1869 р.) дозволило до 1879 р. у більше ніж 20 разів підвищити обсяги видобутку товарного вугілля у цьому кам'яновугільному басейні (Грицай, 1927, с. 13).

У 80-і рр. XIX ст. переважно розвивали залізничні лінії у чотирикутнику великої промисловості Харків–Кривий Ріг–Запоріжжя–Донецьк. Від 1884 р. найбільший у Східній Європі вантажопотік залізничним транспортом припадає на перевезення кам'яного вугілля і залізної руди Кривбас–Донбас. Інтенсивний розвиток залізничної мережі сприяв становленню сучасної чорної металургії та спеціалізованого залізничного машинобудування в Україні.

У 90-і рр. XIX ст. створюють мережу залізничних ліній для вивезення цукрового буряку і цукру з Центрального Лісостепу України⁶⁰ та розбудовують залізничну мережу Донбасу. У 1900 р. залізнична мережа у межах сучасної України досягла 8,4 тис. км, при цьому більше $\frac{3}{4}$ їх довжини знаходилось у державній власності (Кульчицький, 1967, с. 105). Обсяги перевезень ванта-

⁵⁹ Це трохи більше від довжини залізниць у Великій Британії у 1845 р. – 4,1 тис. км (Baigoch, 1997, vol. 1, p. 355).

⁶⁰ Виробництво цукру-піску зросло в Україні з 5,4 (1864 р.) до 245,7 тис. т (1881 р.), адже «спорудження залізниць зробило великий вплив на здешевлення виробництва, зменшивши вартість довозу сировини й палива, і поширило ринки збуту цукру» (Грицай, 1927, с. 15).

жив і пасажирів залізницею постійно зростали. Так, між 1870 і 1895 р. ці показники у підросійській її частині зросли у 11,7 і 5,8 раза (Гуржій, 1968, с. 173). Перевозили переважно масові насипні вантажі: кам'яне вугілля, залізну і марганцеву руди, збіжжя, цукровий буряк. Головний вектор пасажиропотоку був орієнтований на Москву, який влітку доповнювався напрямком на причорноморські міста України.

Сформувались виразні регіональні особливості за структурою перевезень. Наприклад, у вантажообігу донецьких залізниць переважало вугілля, а південних – зерно. Саме розвиток залізничного транспорту був тим каталізатором, що призвів до важливих змін у структурі всього матеріального виробництва на території сучасної України. Залізниця споживала до 40,0% її кам'яного вугілля у 90-і рр. XIX ст. (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 348).

Річковий транспорт було повністю переорієнтовано на використання пароплавів. Судноплавними ріками України перевозили вантажі до головних залізничних станцій і портів. Обсяги вантажів постійно зростали. Так, у басейні Дніпра цей показник зріс між 1859 і 1895 р. у 10,9 раза (розраховано за (Історія народного..., 1983, т. 1, с. 349)). Також значні вантажопотоки були спрямовані з середньої течії Дністра і Південного Бугу до причорноморських портів (Бовуа, 1998, с. 234).

Морський транспорт у кінці XIX ст. був основним у перевезенні товарів зовнішньої торгівлі, що робило його визначальним чинником економічного розвитку значної частини сучасної території України. На азовсько-чорноморські порти припадало від 70-х рр. XIX ст. більше половини всього експорту товарів Російської імперії (Україна..., 1994, с. 247). Було створено найбільший у Східній Європі складський комплекс з перевалки і зберігання зернових вантажів в Одеському морському торговельному порту. Через Одесу вивозили «40% товарного зерна Російської імперії» (Одесская..., 1991, с. 19). Помітно збільшили обсяги перероблених вантажів морські порти Бердянська, Маріуполя, Миколаєва, Херсона.

У кінці XIX ст. повільно розбудовували мережу гужових шляхів із твердим покриттям. Уряди Австро-Угорської і Російської імперій були зацікавлені в створенні лише окремих стратегічних шосе на сучасній території України. Водночас місцеві органи влади не мали достатньо коштів для розбудови таких доріг. Ці обставини впливали на розміщення промислового виробництва та утруднювали можливість торгівлі. Фактично весною і восени (під час дощів) більша частина території сучасної України не мала транспортного сполучення.

У кінці XIX ст. у розвитку роздрібної та оптової торгівлі, що були тісно між собою пов'язані, почався етап виразної спеціалізації. Так, Контрактовий ярмарок у Києві був основним ринком цукру Російської імперії. На його основі виникає Київська біржа, що спеціалізувалась на продажу оптових партій цукру. Другою за обсягами торгів на території сучасної України була Одеська біржа, на який переважно збували збіжжя на експорт. У 1902 р. було створено Харківську кам'яновугільну і залізоторговельну біржу. Ви-

никли перші фірмові магазини спеціалізованої техніки і ремонтні майстерні зі сервісного обслуговування (наприклад, фірми «Зінгер») (Кругляк, 1980; Маслов, 1998).

Стрімко розвивалась у кінці XIX ст. – на початку XX ст. банківська діяльність основою якої були Київська, Одеська і Харківська контори Державного банку Російської імперії. Серед комерційних фінансових установ на території сучасної України домінували філії столичних банків (135 філій у 1916 р. (Боровой, 1967, с. 24)). Лідером за кількістю філій був Петербурзький міжнародний комерційний банк – 35 філій у містах Підросійської України (Історія народного., 1983, т. 1, с. 359). У 1868 р. було створено перший на території сучасної України Київський приватний комерційний банк (Боровой, 1967, с. 22). У 90-і рр. XIX ст. у Східній Галичині виникають перші українські (за походженням капіталу) кооперативні банки⁶¹, що обслуговують переважно потреби місцевих ґазд.

Основу розвитку фінансово-кредитної системи на території сучасної України у кінці XIX – на початку XX ст. становив золотий стандарт в обігу грошей. Австро-Угорська імперія запровадила випуск золотої крони від 1892 р., а Російська імперія випустила золотий карбованець у 1897 р. Саме тоді офіційно запровадили золотий стандарт у фінансових системах та встановили вільний обмін кредитних білетів державних банків на монетарне золото. З початком Першої світової війни було припинено такий обмін та скасовано залежність випуску паперових грошей від нього.

⁶¹ Першим було засновано у 1895 р. Товариство взаємного кредиту «Дністер» (Злупко, 1967, с. 140).

РОЗДІЛ 4

Етап паперових грошей

Паперові гроші на території сучасної України стають засобом розрахунку з веденням в обіг асигнації¹ у Російській імперії (1769 р.). Остаточна епоха паперових грошей настає за часів СРСР, в якому на початку 30-і рр. ХХ ст. було припинено випуск срібного червонця². Таким чином, є всі підстави вважати радянський період історії України епохою паперових грошей.

Фактично, паперові гроші – атрибут індустріальної епохи у розвитку світової економіки. Необхідність сплати значних одноразових сум суб'єктами господарювання, функціонування фондових бірж, на яких котувались цінні папери, зумовило перевищення грошової маси в обігу щодо наявної маси монетного золота і срібла. Водночас, на першому етапі індустріалізації відбулось встановлення золотого стандарту, що було зумовлено вирішальним значенням міжнародної торгівлі у формуванні промисловості у країнах Європи.

У СРСР за часів Нової економічної політики (НЕП) зовнішня торгівля була каталізатором відновлення економіки (Хромов, 2011). Вона сприяла накопиченню іноземної валюти державою – головного джерела форсування індустріалізації у 1928–1941 рр.

За радянських часів вітчизняні географи, економісти, історики господарство Радянської України визначали як одне з передових у світі. У цих працях вказували на те, що це є результатом його існування як невід'ємної складової народногосподарського комплексу СРСР, розвиток якого визначався партійним і радянським керівництвом. Економічний розвиток частин території сучасної України, що до 1945 р. перебували у складі інших держав, представляли у світлі цілковитого занепаду, зумовленого колоніальною політикою урядів цих держав з національного гноблення українців. Представники української політичної еміграції, погоджуючись з тим, що відбулись значні зміни структури господарства Радянської України, яка «напередодні війни 1941 р. являла собою високорозвинену індустріальну країну», водно-

¹ Перші паперові гроші в Європі було запроваджено у Швеції у 1661 р. (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 332).

² У цей самий період в Європі остаточно відмовились від золотого стандарту (Bairoch, 1997, vol. 3, p. 77).

час акцентували увагу на існуючі диспропорції у розвитку галузей та її цілковиту залежність від центральних органів влади СРСР (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1039-1040).

У радянській науковій літературі щодо розвитку господарства України від 30-х рр. ХХ ст. не було критичного аналізу масштабних господарських планів, розміщення певних економічних об'єктів чи проблем, зумовлених гіпертрофованим розвитком окремих галузей. Зазвичай наводились порівняння зі станом на 1913 р., але не з показниками сучасних країн Європи, співставними за базовими географічними параметрами (площа, людність, рівень економічного розвитку). Від 1933 р. не наводили у відкритих джерелах показники товарної структури зовнішньої торгівлі УРСР, обсяги виробництва товарної продукції за окремими стратегічно важливими галузями (наприклад, кольорової металургії). У випадку, якщо у певній галузі економіки України наступав спад виробництва, то відповідні данні переставали наводити в офіційних статистичних щорічниках (наприклад, видобуток кам'яного вугілля не подавався у період між 1983 і 1991 рр.). Про певні проблеми чи недоліки у розвитку національної економіки в цілому чи окремих її галузей і центрів було можливо згадувати лише у випадку, коли відповідні проблеми були успішно подолані та збільшено виробництво відповідної продукції.

4.1. Макроекономічний аналіз економіки України за радянських часів

Господарство України розвивалось у рамках загальносоюзних планів, спрямованих на реалізацію відповідної геостратегії. Це проявлялось у певній кампанії з прискореного розвитку окремих галузей економіки, в яку вкладали значні кошти з метою стимулювання зростання обсягів виробництва. Усі такі кампанії розпочинались з виконання обов'язкової постанови вищого партійного керівництва та деталізувались у відповідних рішеннях органів управління господарством. Зосередження протягом певної п'ятирічки значних обсягів інвестицій у певну галузь дозволяло суттєво наростити обсяг виробництва продукції³.

Введення у дію великих і гігантських підприємств дозволяло за рахунок економії на масштабі виробництва досягнути кращих техніко-економічних показників роботи, ніж на аналогічних стандартних підприємствах галузі. Подолання хронічного технічного відставання від рівня розвитку виробництва і технологій у розвинутих країнах досягали шляхом закупівлі значних партій не лише окремих верстатів і технологічних ліній, а цілих заводів і фабрик. Копіювали у збільшених масштабах уже діючі передові промислові

³ Наприклад, інвестиції у хімічну промисловість УРСР у 1958–1963 рр. були у 1,5 рази більші, ніж за попередні сорок років, тому її основні фонди вирости майже втричі (Герасимчук, Кульчицький, 1965, с. 75-76).

підприємства у цих країнах, нехтуючи при цьому екологічними станом довкілля. У розвитку радянської економіки за будь-яких кампаній залишався курс домінування потреб військово-промислового комплексу (ВПК) та вирішення геостратегічних завдань.

Економіка СРСР була дефіцитною, адже основним її завданням ставили не випуск якісної дешевої продукції, а реалізація масштабних планів політичного домінування та утримання держав-сателітів, з метою досягнення якщо не переваги, то геостратегічного паритету з провідними державами світу. Реалізовували гео економічну доктрину, у рамках якої зовнішня торгівля дозволяла збільшити економічну залежність держав-сателітів від СРСР, закупити за кордоном передові технології, утримувати прорадянські сили за кордоном, а згодом – забезпечити населення імпортованими продуктами харчування і побутовими товарами.

Україна мала постійне важливе значення у всіх без виключення пріоритетних загальносоюзних програмах розвитку економіки. Серед чинників впливу: стратегічно вигідне географічне положення України на заході СРСР, зосередження на її території значних розвіданих покладів корисних копалин, високий (порівняно з іншими республіками) рівень господарського освоєння території⁴. Індустріалізація від 1928 р. була основою радянської державної політики економічного розвитку. Змінювались лише галузеві пріоритети.

Першою була розгорнута кампанія «військового комунізму», коли на частині території сучасної України, що періодично контролювалась радянською владою у 1918–1921 рр., було проведено спробу встановлення прямого товарообміну, скасування грошей як основи економіки, продрозверстку, введення примусової праці тощо (Терещенко, 1979; Тригуб, 1982). Це призвело до цілковитого занепаду господарства та вимушеного повернення до моделі ліберальної експортноорієнтованої економіки у форматі НЕП.

НЕП дозволив швидко відновити обсяги товарного виробництва в УСРР. Важливе значення мала грошова реформа та наведення ладу у державних фінансах, шляхом випуску радянського червонця, встановлення єдиного сільськогосподарського грошового податку замість натурального житнього податку (1924 р.) та скасування обов'язкового продажу аграрної продукції державі за низькими цінами. Приватні дрібні землеволодіння, малі і середні підприємства переважно харчової і легкої промисловості, які орієнтувались на попит місцевого населення відродили економіку УСРР. Відновлення великих підприємств важкої промисловості було пов'язано з реалізацією товарних залишків експортної продукції та наданням підтримки з боку союзного уряду, зацікавленого у розвитку цієї галузі УСРР⁵.

⁴ У політичному звіті ЦК ВКП(б) XVI з'їзду (1935 р.) зазначено: «наше народне господарство... спирається в основному на вугільно-металургійну базу України. Зрозуміло, що без такої бази неможлива індустріалізація країни» (цит. за (Кривенко, 1975, с. 90)).

⁵ Докладніше економічні результати впровадження НЕПу розкрито у (Bairoch, 1997, vol. 3, p. 270-274).

Завдяки бурхливому економічному розвитку часів Першої промислової революції УСРР була однією з найбільш економічно розвинених республік у складі СРСР на початку радянської індустріалізації. Пріоритетність її розвитку як основи господарського розвитку цієї держави була затверджена загальносоюзними партійними постановами.

Метою радянської індустріалізації 30-х рр. XX ст. було формування найпотужнішого у світі ВПК. Для цього створювались великі підприємства важкої і добувної промисловості. Пріоритетними економічними завданнями були впровадження колгоспно-радгоспної системи контролю над виробництвом аграрної продукції і сільським населенням та перебудова залізничної мережі для збільшення її пропускної здатності. Важка промисловість, що створювала зброю та необхідні для ведення війни товари, мала вирішальне значення. Тому, як зазначав Г. А. Гольц, «радянський авторитарний соціально-економічний організм щонайменше з кінця 20-х років стабільно виконував головну функцію – був надійно працюючим, великим (на всю країну), комплексним військовим заводом зі своєю адміністрацією і цехами головного виробництва, постачання, охорони, транспорту, енергосилового господарства, продовольчого забезпечення, науковою лабораторією» (Гольц, 2002, с. 56).

Запроваджений у 30-і рр. XX ст. радянською державою механізм накопичення коштів за рахунок нееквівалентного обміну продукції між сільським господарством і промисловістю, запровадження обов'язкових для населення облігацій і позик, накопичення значних обсягів запасів сировини, напівфабрикатів, готової продукції, дозволяв нарощувати експорт та створював можливість широкомасштабного позаекономічного її використання. Радянська економіка була матеріалоемною і могла існувати лише за умови збільшення обсягів вилучення природних ресурсів. Екстенсивна модель господарства вимагала створення сировинних баз, згодом – все більш віддалених. Насамперед розвивали добувну промисловість, яка становила сировинну основу чорної металургії – провідної ланки важкої промисловості. Тому всі офіційні статистичні щорічники СРСР обов'язково публікували обсяги виробництва кам'яного вугілля, залізної руди, чавуну, сталі.

Військова стратегія визначала необхідність створення замкнених енерго-виробничих циклів у кожному економічному районі СРСР. Для цього будували підприємства-дублери з виробництва мінерального палива і металів по всій державі. Також уникали будівництва великих промислових підприємств у прикордонні. Тому у період між Першою і Другою світовими війнами серед усіх прикордонних міст на заході СРСР, тільки у Ленінграді було проведено реконструкцію і розширення виробництва, тоді як в Одесі було здійснено лише модернізацію існуючих машинобудівних підприємств та створено нові підприємства у харчовій промисловості. Пріоритетність ВПК у господарському розвитку призвела в Україні до гіпертрофованої концентрації в обмеженій кількості населених пунктів підприємств важкої промис-

ловості та пов'язаних із ними підприємств металоємних галузей машинобудування (наприклад, у Харкові).

У 50-і рр. XX ст. у СРСР було розгорнуто дві головні економічні кампанії: освоєння цілини та підкорення космосу. Їх реалізували через зерновий напрям у розвитку сільського господарства, нарощення випуску сільсько-господарської техніки, створення підприємств ракетобудування в УРСР. У 60-і рр. XX ст. почалась кампанія з розбудови магістральних нафто- і газопроводів та створення на їхній базі підприємств різних галузей хімічної промисловості⁶, у тому числі в Україні. У ці роки будують великі ГЕС, а у 70-і рр. XX ст. – ТЕС і ТЕЦ. У 80-і рр. XX ст. у рамках загальнодержавної господарської політики в Україні реалізують програму створення цивільної атомної енергетики та проходить модернізація машинобудівних підприємств з метою утримання військового паритету з США. Була створена мережа підприємств-дублерів електронної й електротехнічної промисловості у малих і середніх містах України.

4.2. Організаційно-управлінська структура господарства України радянського періоду

В організаційно-управлінській структурі відбувалось посилення централізації у системі прийнятті економічних рішень (союзно-республіканські й республіканські органи управління економікою, компетенція яких змінювалась відповідно до рішень загальносоюзного керівництва). Виключенням був період НЕПу, коли більшу самостійність у прийнятті економічних рішень мали республіки, та період відновлення раднаргоспів (1957–1965 рр.), коли більшість господарських рішень приймали на рівні економічних адміністративних районів⁷.

В Україні ці два періоди відзначались пожвавленням господарського життя, за умов орієнтування на місцеві потреби при реалізації економічної політики держави. Накопичені у республіці кошти спрямовували на реалізацію окремих масштабних економічних проектів в азіатській частині СРСР. Республіканські баланси демонстрували, що Україна в умовах радянської системи ціноутворення надає союзному центру більше коштів, ніж отримує. На цьому тлі у кінці 20-х (т. з. «волобуєвщина») й у 60-х рр. XX ст. виник економічний різновид націонал-комунізму, який підтримував П. Ю. Шелест.

Посилення повноважень центральної влади, що мало місце у 30-і й 70-і рр. XX ст., впроваджувалось через галузеві принципи управління економікою

⁶ Наприклад, для впровадження на Лисичанському хімічному комбінаті першої у СРСР лінії з виробництва ацетилену з природного газу, а з нього – різних хімічних напівпродуктів, у 1958–1964 рр. було вкладено 107 млн крб, що більше, ніж усі капітальні вкладення у житлове будівництво Києва у 1966 р. (104 млн крб) (Герасимчук, Кульчицький, 1965, с. 77; Народне..., 1967, с. 392).

⁷ У 1957 р. раднаргоспам було підпорядковано 97 % усіх промислових підприємств УРСР проти 34 % у 1953 р. (Україна..., 1994, с. 345),

союзними наркоматами/міністерствами. Вони у своїй господарській політиці керувались не економічною доцільністю реалізації тих чи інших масштабних проектів, а потребами ВПК та створювали економічне підґрунтя реалізації геополітичної стратегії СРСР. Саме тому у 1924–1989 рр. не існувало, навіть формального республіканського органу зі зовнішньої торгівлі Радянської України. Зовнішню торгівлю монополюю здійснювали центральні загальносоюзні організації. Вони використовували іноземну валюту для закупівлі імпортованих товарів, що потім планово розподілялись союзними міністерствами.

Галузевий принцип керування економікою породжував існування паралельних господарських структур безпосередньо підпорядкованих союзному керівництву. Це знижувало ефективність використання інвестицій для розширення виробництва. У 1964 р. замість трестів почали створювати виробничі⁸ та науково-виробничі об'єднання, що мали у своєму складі численні філії виробничого і невиробничого призначення (Кожедуб, 1965, с. 53).

За часів «перебудови» радянське керівництво дозволило створення кооперативів і спільних підприємств у спочатку сфері послуг, а пізніше і на виробництві. У 1989 р. було скасовано державну монополію на зовнішньоекономічну діяльність, що спричинило різкі диспропорції на внутрішньому ринку через різницю цін на ідентичні товари у середині СРСР та за його межами.

Незалежна Україна успадкувала напівдержавну організаційну структуру управління економікою, що була остаточно ліквідована лише на початку 2000-х рр., коли у результаті приватизації було передано у приватну власність більшу частину державних підприємств та ліквідовано колгоспно-радгоспну систему.

4.3. Територіально-галузева структура економіки України у ХХ ст.

Від 1944 р. Україна існує в сучасних територіальних межах. У 1946 р. до складу СРСР *de jure* було прийнято Закарпатську Україну, яка *de facto* від 1944 р. перебувала під його контролем. До того часу галузевий та територіальний розвиток господарства на частинах території сучасної України, що перебували у складі різних держав у період між Першою і Другою світовими війнами, значно відрізнявся. Найбільші зміни у розміщенні господарства відбулись у Радянській Україні. Головною тенденцією у господарському розвитку УРСР було те, що темпи приросту промислового виробництва та обсягу капітальних інвестицій у ній були нижчими, ніж у середньому у радянській економіці. Насамперед, вводили нові виробничі потужності у галузях, пов'язаних з використанням природних ресурсів.

⁸ Перше у СРСР виробниче об'єднання було створено у Львові у 1961 р. (Украинская..., 1985, с. 456).

Виразною рисою радянської економічної політики була промислова гігантomanія. Величезні підприємства, які виробляли продукцію для всього СРСР та на експорт, часто мали нераціональні виробничі зв'язки з віддаленими регіонами держави. На прикладах найбільших у світі підприємств доводили громадянам країни Рад, що їхня економіка передова у всьому світі. Економіки Радянської України була засобом досягнення геополітичних цілей керівництва СРСР. Наприклад, один з найбільших у світі алюмінієвий завод у Запоріжжі, переробляв нефеліни Кольського півострова, які доставляли залізницею за 1100 км. Коли у Гвінеї, багатій на боксити, прийшов до влади прорадянський режим, для його підтримки було підписано угоду на їх поставку на новий глиноземний завод у Миколаєві (1980 р.). Боксити везли морським транспортом з цієї країни до першого в Україні спеціалізованого портово-промислового комплексу на базі цього заводу, а далі оксид алюмінію відправляли до Запоріжжя для виплавки первинного алюмінію (Географія Української..., 1982, с. 89-90).

У часовому аспекті розвитку радянської економічної політики в Україні виділяють такі періоди:

- 1) форсованої індустріалізації східних областей у 1928–1941 рр.;
- 2) реформ 50–60-х рр. ХХ ст., спрямованих на прискорення розвитку сільського господарства;
- 3) модернізації економіки у 70–80-х рр. ХХ ст. за рахунок закупівлі обладнання й устаткування за кордоном на кошти, отримані від продажу нафти і природного газу.

Кожен період мав певні територіально-галузеві особливості структури господарства.

У період між Першою і Другою світовими війнами індустріалізований схід Радянської України виразно контрастував зі станом більш помірних і адаптованих до реалій розвитку господарства аграрних економік західних регіонів сучасної України. Найбільш збалансовано щодо внутрішніх потреб розвивалось господарство Закарпаття у складі Чехословаччини. Бессарабія, Північна Буковина, Волинь залишались аграрними периферійними районами відповідно Румунії і Польщі (Бачинський, 1982; Ковальчак, 1982). У складі останньої певний прогрес у розвитку економіки спостерігався лише у центральних районах Галичини, де видобували корисні копалини та будували підприємства машинобудування та з перероблення сільськогосподарської продукції.

Серед головних осередків індустріалізації в Україні у період між Першою і Другою світовими війнами лише Кривий Ріг, Київ, Одеса розміщені східніше Дніпра, що можна пояснити військово-стратегічними міркуваннями. Фактично, було продовжено стратегію гіпертрофованого розвитку промисловості у чотирикутнику Харків–Кривий Ріг–Запоріжжя–Донецьк, намічену до Першої світової війни.

Від тоді за весь радянський період в Україні саме Донецька і Дніпропетровська області залишались лідерами за обсягами капіталовкладень.

Радянська інвестиційна політика була спрямована на розширення діючих підприємств та створення нових гігантів, поєднаних виробничими зв'язками з підприємствами інших регіонів СРСР, часто – у найвіддаленіших районах. Наприклад, найбільше підприємство кольорової металургії УРСР, засноване у 1928 р. – «Укрцинк» у Костянтинівці, отримувало сировину з Далекого Сходу, Кузбасу, Кавказу. Водночас, це підприємство було єдиним виробником цинку у всій Східній Європі, що обумовлювало великі масштаби виробництва (Географія Української..., 1982, с. 89). Нераціональні виробничі і збутові зв'язки зумовлювались, з одного боку, доктриною мілітаризації економіки, а з іншого, – мінімізації витрат через максимальне використання ефекту великомасштабності виробництва.

Військово-стратегічні цілі передбачали створення не одного, а двох – трьох таких великих підприємств у СРСР, з метою гарантування великого обсягу виробництва продукції в умовах ведення бойових дій на власній території. Тому більшість стратегічно важливих підприємств було зосереджено у глибинних районах. З цих позицій на території сучасної України ближньою периферією був зазначений вище чотирикутник великих промислових підприємств Харків–Кривий Ріг–Запоріжжя–Донецьк. Головним чинником розміщення нових промислових підприємств за межами цього чотирикутника форсованої індустріалізації була наявність або великих покладів мінеральної сировини, або потужних дешевих джерел електроенергії. Введення в експлуатацію найбільшої в Європі у 30-і рр. ХХ ст. Дніпровської ГЕС (1939 р.) дозволило сформувавши великий центр важкої промисловості у Запоріжжі.

У період між Першою і Другою світовими війнами в УРСР розвивалась прискореними темпами консервна промисловість, що мала забезпечити армію необхідною кількістю продуктів харчування у випадку війни. Відповідні заводи будували у районах зі сприятливими природними умовами для вирощення аграрної сировини.

Найважчим періодом для економіки України у ХХ ст. була Друга світова війна, коли було знищено значну кількість товарної продукції та основних фондів. На відміну від Першої світової війни, застосовані противниками стратегії «випаленої землі», килимового бомбардування, депортацій, масових вбивств зумовили величезні втрати матеріальних цінностей і головне – населення. В цілому Україна втратила у Другій світовій війні 40 % свого національного багатства, щонайменше кожен шостий її житель загинув та без домітки залишився кожен четвертий житель (розраховано за (Україна..., 1994, с. 333)).

Після Другої світової війни, коли СРСР отримав зону впливу в Європі і було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), з'явилися передумови для введення в експлуатацію промислових покладів корисних копалин на території Західної України. Водночас, не зважаючи на пропагандистські заяви про пріоритетний розвиток промисловості у цьому переважно аграрному регіоні УРСР, у 50-і рр. ХХ ст. обсяги капітальних інвестицій були ви-

щими за середньореспубліканський рівень лише у Львівській області (у сучасних межах). Це було зумовлено насамперед введенням в експлуатацію нових покладів нафти, природного газу, кам'яного вугілля. Слід зазначити, що у господарство Кримської області у складі УРСР вкладали більше коштів, ніж Львівської області (встановлено за (Народное..., 1986, с. 204; Народне..., 1991, с. 409)). Решта регіонів Західної України стабільно перебували на останніх позиціях за обсягами капітальних вкладень в УРСР, що вказує на реальну, всупереч пропагандистським заявам, державну економічну політику⁹. Тому регіональні диспропорції в економічному розвитку регіонів України за роки радянської влади ще більш поглибились.

У 50-і рр. XX ст. у СРСР постала проблема хронічної нестачі продуктів харчування. Для її подолання було збільшено інвестиції у сільське господарство УРСР більше ніж у два рази у 1950–1955 рр. порівняно з 1946–1950 рр. Ці кошти дуже нерівномірно розподілялись за регіонами. Найбільше було вкладено у створення зрошувального землеробства у Степу України та розширення площ під виробництво спеціалізованих технічних культур у Лісостепу. У цей період було збільшено потужності харчової промисловості (особливо у зоні Лісостепу) та створено передовий морський рибальський флот на Півдні України.

У 60-і рр. XX ст. в УРСР було створено низку нових підгалузей машинобудування. У СРСР не існувало замкнених у межах однієї союзної республіки виробничих ланцюгів у стратегічно важливих галузях машинобудування. Підприємства розміщували так, щоб виробництво кінцевої продукції було можливим лише за умови поставок важливих деталей з інших союзних республік. Виробничі зв'язки з віддаленими підприємствами були обґрунтовані геополітичними міркуваннями, адже за наявності підприємств-дублерів у виробництві проміжної продукції можна було збільшити виробництво на одному з них без втрати всього виробничого ланцюга.

У такий же спосіб створювали господарську залежність від СРСР країн-членів РЕВ в Європі. Наприклад, низка масштабних міжнародних інфраструктурних об'єктів (магістральні нафто- і газопроводи, залізничні лінії радянського стандарту, лінії високовольтної передачі електричного струму) починались або проходили територією України. За програмами участі УРСР у міжнародному соціалістичному поділі праці на її території створювали нові виробничі потужності з видобування мінеральної сировини, а в європейських країнах-членах РЕВ – з її перероблення. Наприклад, у 1970 р. було створено Дніпровський (нині Полтавський) гірничо-збагачувальний комбінат у Комсомольську, який постачав залізні окотки до металургійних заводів Словаччини й Угорщини, збудованих за сприяння СРСР. Для забезпе-

⁹ У 1958 р. вартість валової продукції сільського господарства перевищувала вартість промислової продукції у Тернопільській області більше ніж у три рази, а у Волинській і Рівненській областях – майже у два рази (Ковальчак, 1971, с. 3).

чення таких схем співпраці будували нові залізничні лінії радянського стандарту колії.

У 70–80-і рр. XX ст. в УРСР основні зусилля були спрямовані на розвиток приміських АПК, створення гігантських ферм і птахофабрик, збільшення площ під технічними культурами на осушених землях Полісся. Проведено реконструкцію переробних підприємств АПК у рамках державних програм із модернізації аграрного сектору економіки. Це стимулювало технічний прогрес у сільському господарстві, особливо у Лісостепу України, де розміщено найбільше малих і середніх міст, в яких діяли підприємства харчової промисловості.

70-і рр. XX ст. в УРСР – період пріоритетного розвитку малих і середніх міст. Головними тенденціями було розміщення переважно у таких містах нових чи перенесених з великих міст промислових підприємств переробної ланки АПК (наприклад, у Вишгороді) та підгалузей машинобудування (наприклад, у Броварах); створення у них нових великих підприємств енергетики та добувної промисловості (наприклад, у Дніпрорудному), підпорядкованих союзним міністерствам (наприклад, у Світловодську); створення промислових підприємств-дублерів (особливо у ВПК), що випускали однотипну продукцію (наприклад, у Збаражі). На базі експортних магістральних газопроводів в Україні було створено низку великих підприємств хімічної промисловості, що докорінно змінили структуру зайнятості в окремих містах (наприклад, у Черкасах). Рушійну силу розбудові малих і середніх міст додали обмеження, введені щодо промислового будівництва у всіх великих містах УРСР. Таким чином намагались переорієнтувати напрямки внутрішньої міграції населення і зупинити стрімке зростання людності найбільших міст.

У 70-і рр. XX ст. остаточно оформилась у СРСР ієрархічна територіально-адміністративна модель розміщення капітальних інвестицій, за якою міста з вищим адміністративним статусом отримували їх найбільше. Фактично на її засадах було відтворено теоретичну модель Кристаллера ієрархічного доступу до благ. Виключенням були лише міста, сформовані на основі гігантських підприємств добувної промисловості та «закриті міста», в яких розміщувались установи з розроблення і виробництва зброї масового ураження.

У всіх без виключення областях УРСР найбільші кошти спрямовували на розвиток обласних центрів. Так виникла гіпертрофія у розвитку виробництва, а згодом – поява міжрегіональних й внутрішньорегіональних диспропорцій у господарському розвитку. Найбільші у республіці обсяги інвестицій постійно отримувала столиця – Київ, не зважаючи на заборону створення тут нових промислових підприємств від 1938 р. Так, наприклад, у 1986–1990 рр. в його економіку було залучено капітальних вкладень більше, ніж у всю Харківську область (встановлено за (Народне..., 1991, с. 409)).

Розглянемо основні напрями розвитку та головні особливості кожного зі секторів господарства України у XX ст. відповідно до секторальної моделі економіки та виділимо головні територіально-галузеві зміни.

Первинний сектор економіки

До 1967 р. більшість населення України проживало у сільській місцевості, тому сільське господарство було визначальним в їхньому житті. Так, основу первинного сектору її економіки становило сільське господарство, а від 60-х рр. XIX ст. – добувна промисловість. Обидві ці складові первинного сектору визначали міжнародну спеціалізацію вітчизняної економіки, її значення в економіці держав, до складу яких входили різні її частини. Саме первинний сектор економіки був основою господарського розвитку України у складі СРСР.

Наявність на території сучасної України винятково сприятливих природних умов для ведення сільського господарства та унікального поєднання природних ресурсів для розвитку добувної промисловості перетворили її на найважливіший осередок економічного зростання Східної Європи. Ця її особливість лежала в основі інтересів сусідніх держав, що намагались контролювати якщо не всю територію України, то бодай ту її частину, в якій зосереджувались основні її природні багатства.

Спираючись на сільське господарство, було створено потужну промисловість, у тому числі багатогалузеву добувну. Значну частину продукції цього сектору економіки України упродовж всього радянського періоду вивозили за її межі. Частка УРСР була найбільшою в обсягах загальносоюзних експортних поставок аграрної (збіжжя) і добувної продукції (залізна і марганцева руда, кам'яне вугілля). За отримані кошти купували за кордоном передову техніку, машини й устаткування для розвитку промисловості усього СРСР. Завдяки поставкам з України мінеральної сировини у 60–80-і рр. XX ст. СРСР встановив економічну залежність європейських країн-членів РЕВ. Тому розвиток первинного сектора економіки УРСР потрібно аналізувати беручи до уваги особливості радянської геополітики і геоекономіки.

Сільське господарство УРСР постійно було ключовим об'єктом економічної політики СРСР. До другої половини 50-х рр. XX ст. цей вид економічної діяльності був основним джерелом накопичення державою коштів за рахунок «цінових ножиць», що виникли через «замороження» на рівні 1928 р. у СРСР закупівельних цін на всю аграрну продукцію при одночасному 20-кратному зростанні цін на промислову продукцію. За таких умов селяни не були зацікавлені у збільшенні виробництва продукції у колгоспах і радгоспах.

Від 30-х рр. XX ст. з метою максимального зосередження у руках держави аграрної продукції було створено колгоспно-радгоспну систему, яка існувала до розпаду СРСР. Головним її завданням було регулювання обсягів і структури товарної аграрної продукції і контроль над робочою силою, задіяної в її виробництво. Фактично було утретє в Україні встановлено кріпосне право, за яким селяни були приписані до місцевих сільськогосподарських підприємств і не могли вільно переміщуватись, здобувати вищу освіту чи працювати у містах.

Встановлення обов'язкової праці для селян у колгоспах і радгоспах за трудовні та натуральних податків на майже всі види аграрної продукції, виробленої на присадибних ділянках (їх розмір в УРСР був законодавчо обмежений до 0,7 га) призвели до деградації сільськогосподарського виробництва та регресу у виробництві головної сільськогосподарської продукції – збіжжя. Якщо в 1913 р. в Україні валовий збір зернових культур становив 23,2 млн т, то в 1963 р. – лише 21,9 млн т (розраховано за (Народне..., 1967, с. 230–231)).

У перші 50 років радянської влади в Україні неврожаї у поєднанні з державною системою обов'язкових закупок більшої частини сільськогосподарської продукції¹⁰ спричинили періодичні голодні роки на селі¹¹. Це, безумовно, вимагало від уряду СРСР вжиття заходів із підвищення виробництва аграрної продукції¹². Спочатку у 30-і рр. ХХ ст. надали перевагу озимій пшениці зважаючи на більшу врожайність в агрокліматичних умовах Радянської України¹³ та поліпшення обробітку ґрунту новою механізованою технікою (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1051-1052). Під гаслом колективізації та механізації сільськогосподарської діяльності у 30-і рр. ХХ ст. держава встановила свій контроль над ринком аграрної продукції. Періодично впроваджували програми активізації розвитку сільського господарства, що здійснювали у форматі чергової ідеологічної кампанії з гаслом, яке висвітлювало потрібний аспект аграрної діяльності – від колективізації (1928 р.) до Продовольчої програми СРСР (1982 р.).

Сталінський план перетворення природи (1949 р.), який передбачав створення державних лісозахисних смуг і рибних ставків у Степу і Лісостепу, впровадження субтропічних і тропічних культур у нетиповій для них природній зоні (наприклад, до 1955 р. у Закарпатській області намагались вирощувати чай), не зачіпав основ економічної державної політики у сфері сільського господарства України та не викликав значних змін у напрямках його розвитку.

М. С. Хрущов запровадив господарську політику зростання виробництва аграрної продукції шляхом реформування окремих галузей. Україна була випробувальним полігоном для цих масштабних експериментів. Спочатку Уряд СРСР підвищував державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію у 1953–1955 рр. У 1958 р. було скасовано обов'язковість нату-

¹⁰ У 1934 р. колгоспи реалізували державі $\frac{3}{4}$ всієї своєї товарної продукції (Єрмак, 1987, с. 53).

¹¹ «Досить низитися врожаєві на 15-20%, як селянство опиняється в стані цілковитого голоду» (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1045).

¹² Середня врожайність пшениці в УРСР за 1951–1955 р. була нижчою (11,6 ц/га), ніж в Англії у 1800 р. (13,5 ц/га) (Украинская ..., 1985, с. 201; Vaigoch, 1997, vol. 1, p. 232).

¹³ Її посіви в УСРР різко зросли між 1929 і 1930 рр. – з 1,5 до 4,1 млн га і далі мали тенденцію до постійного збільшення на противагу ярій пшениці, посіви якої у міжвоєнний період досягли максимуму у 1930 р. (3,3 млн га) і відтоді невпинно скорочувались весь довоєнний період (Народне ..., 1935, с. 221).

ральних поставок аграрної продукції з присадибних ділянок, що дозволило збільшити обсяг її виробництва.

Потім настав час кампанії з вирощення кукурудзи. В Україні показник максимальної площі під цією культурою упродовж XX ст. було зафіксовано у 1963 рр. – 4,5 млн га (13,1% від загальної посівної площі).

У період «застою» держава почала скорочувати кількість колгоспів (т.з. політика з «укрупнення господарств») та переводити значну їх частину у радгоспи. Кількість колгоспів в УРСР скоротилась за 1965–1985 рр. на 21,2%, тоді як радгоспів – зросла на 40,9% (розраховано за: (Народне..., 1967, с. 183; Народное..., 1987, с. 167, 177)). У 70-і рр. XX ст. створювали переважно міжгосподарські підприємства та організації АПК. Їхня кількість у ці роки зросла більше ніж у три рази (розраховано за (Народное..., 1987, с. 108)). Не зважаючи на організаційно-управлінські зміни, збільшення інвестицій у сільське господарство, зростання рівня його механізації та автомобілізації, УРСР так і не досягла за якісними параметрами (врожайність основних культур, середній приріст ваги свійської худоби і птиці, надої молока¹⁴, несучість курей) рівня розвинутих країн Європи. Причиною невдач була сама радянська модель аграрної сфери, в якій селянин не мав зацікавленості у збільшенні обсягів виробництва продукції у громадському секторі чи зменшенні витрат на її виробництво, а більше переймався можливостями її вирощення на власній присадибній ділянці. У 1970 р. вони давали 33% м'яса, 40 % молочних продуктів, 55 % яєць УРСР (Україна..., 1994, с. 357).

Після скасування обмежень для селян на вільне переміщення та навчання у вишах, значна частина молоді покинула села. Цим пояснюється різке зростання людності найбільших міст УРСР у 70–80-і рр. XX ст. Зворотним боком міграції став дефіцит кадрів на селі та значне постаріння працюючого в аграрній сфері населення. Радянська держава намагалась зупинити цей процес адміністративними заходами (обмеженнями щодо прописки у містах, запровадженням т.з. «лімітів» на позаміську робочу силу тощо) та через економічне стимулювання (збільшення заробітної платні найменш оплачуваним категоріям аграріїв, надання пільгових кредитів на зведення приватних житлових будинків на селі та фінансової підтримки молодим селянам-фахівцям із вищою освітою тощо). Різка невідповідність умов проживання та рівня послуг на селі й у місті змусила найбільш здібну сільську молодь покинути село. У 70–80-і рр. XX ст. розпочалась державна кампанія з ліквідації «неперспективних сільських населених пунктів», яка проводилась у СРСР з метою забезпечення робочою силою переробних підприємств АПК у великих селах і селищах міського типу.

¹⁴ Надої молока від однієї корови в УРСР у 1960 р. (1784 л від однієї корови) були меншими від відповідного показника Німеччини у 1910 р. (2000 л від однієї корови) (Злупко, 1967, с. 137; Народне..., 1967, с. 260).

Головний акцент у роки «застою» було зроблено на збільшенні площ осушених (за період між 1970 і 1980 р. їх площа в УРСР зросла на 37,2%) і зрошуваних земель (за цей же період – у 2,2 раза) та розвитку гігантських тваринницьких і птахівничих ферм, що ставали осередками значного забруднення довкілля (розраховано за: (Народное..., 1987, с. 138-139)). Тому у рослинництві пропорційно збільшились площі під фуражними і кормовими культурами.

Запровадження зрошувальних систем на великих площах степових земель дозволило відновити у 1961 р. товарне вирощування рису, яке тут було започатковано ще 1926 р. (Інститут рису). Від 60-х рр. ХХ ст. площі під рисом швидко зростали. У 1963 р. в УРСР ним було засіяно лише 1,8 тис. га, у 1965 р. вже 12,4 тис. га у 1975 р. – 39,0 тис. га (максимум збільшення посівних площ) (Народне..., 1967, с. 192; Народне..., 1986, с. 135).

У роки «застою» за державного сприяння зросла кількість сільськогосподарської техніки у колгоспах, через надання пільгових кредитів на її придбання та починаючи від 1964 р. періодичного списання заборгованості за ними. Тому, наприклад, кількість тракторів в УРСР між 1960 і 1970 р. зросла у 1,7 раза (розраховано за: (Народное..., 1987, с. 111)).

Швидке збільшення обсягу поставок сільському господарству мінеральних добрив створило загрозу стану довкілля та вплинуло на якість вирощеної аграрної продукції в Україні. Наприклад, у період між 1960 і 1970 рр. обсяг поставок азотних добрив зріс у 8,1; фосфатних – у 2,5, калійних – у 3,3 раза (розраховано за (Народное..., 1987, с. 165)).

Вкладення значних обсягів капітальних інвестицій дозволили за період між 1960 і 1990 р. збільшити в УРСР валове виробництво збіжжя та врожайність зернових у 2,3 раза. Водночас, СРСР не досяг рівня самозабезпечення за головними сільськогосподарськими культурами і змушений був щороку закуповувати широкий асортимент аграрної продукції за кордоном.

Краще були справи з технічними культурами. Україна у радянські часи максимально збільшила посівні площі під цукровим буряком (фабричним), льоном-довгунцем, тютюном, хмелем.

Цукровий буряк був провідною технічною культурою, адже з нього отримували цукор і виробляли спирт, а відходи виробництва використовували як корм для худоби. У кінці 50-х рр. ХХ ст. почали збільшувати площі під ним у Західній Україні, а у 80-х рр. ХХ ст. ареал посівів поширився й у степові райони. УРСР була одним зі світових лідерів за обсягами виробництва цукрового буряку. Водночас, його врожайність була значно нижчою, ніж у розвинутих країнах (наприклад, у 1990 р. врожайність цукрових буряків в Україні була у 2,4 раза меншою, ніж у Франції (розраховано за (Державна...; FAOSTAT))).

Другою за площею посівів технічною культурою УРСР був соняшник. Найбільше його вирощували у Степу, де він був провідною технічною культурою, тоді як льон-довгунець був найбільш поширений на Поліссі та у Прикарпатті.

Показники вирощування тютюну після Другої світової війни не змінювались, тоді як культивування махорки (через скорочення попиту на неї) вже під кінець 60-х рр. XX ст. фактично припинились. У 1970 р. під нею було всього 2,2 тис. га.

Інші технічні культури були мало поширені, переважно через специфічні вимоги до їхнього вирощення (наприклад, троянди на переробку на олію та ефірні масла у товарних масштабах вирощували лише у Криму).

Картоплярство та овочівництво було найбільш поширене у приміських зонах у Лісостепу та на Поліссі. Вони були основними продуктами харчування значної частини населення України. При цьому в УРСР врожайність картоплі до 70-х рр. XX ст. була нижчою, ніж у поміщицьких маєтках Східної Галичини на поч. XX ст.¹⁵. Її масово вирощували на присадибних ділянках і дачах. Також важливе значення у задоволенні потреб міського населення в овочах і зокрема картоплі мали колективні городи. Особливо велике значення вони мали у перші післявоєнні роки та наприкінці радянської влади – у період значних труднощів із забезпечення мешканців міст продуктами харчування. Так, лише за останній рік існування УРСР (1991 р.) кількість сімей, які їх мали, зросла порівняно з попереднім роком у 2,2 раза, а площа під ними – у 2,7 раза (розраховано за (Народне..., 1994, с. 189)).

Створення приміських товарних сільськогосподарських підприємств переважно в УРСР відбулось у 60–70-і рр. XX ст., коли у рамках чергової кампанії було збудовано низку великих птахопромислових комплексів (наприклад, перше в Україні (1964 р.) виробництво бройлерів у радгоспі «Червоний» (с. Мирне Сімферопольського району АР Крим) (Агропромисловий..., 1980, с. 149)) та тепличних господарств (наприклад, Уманський тепличний комбінат функціонує від 1974 р.).

Значні втрати врожаїв картоплі, плодів, овочів, ягід за умов малорозвинутої за радянських часів мережі спеціальних складів і сховищ та переробної ланки були постійними. Населення купувало плоди і ягоди у сезон їх досягання та готували з них у домашніх умовах консерви. Більшу частину врожаю фруктів і ягід, попри розширення площ під ними у радгоспах і колгоспах, все ж таки давали присадибні ділянки селян, колективні сади, городи.

У другій половині 80-х рр. XX ст. радянська влада масово виділяла мешканцям великих міст України дачні ділянки для колективного ведення садівництва з метою задоволення їх потреб у фруктах і ягодах. Так, у період між 1985 і 1990 р. кількість сімей, що їх мали в УРСР зросла у 3,6 раза, а площа під ними – майже у 4,0 рази. У 1990 р. навіть було прийнято спеціальну спільну постанову Ради міністрів УРСР і ЦК КПУ про розвиток колективного садівництва і виноградарства на двадцять наступних років.

¹⁵ В УРСР у 1967 р. цей показник становив 96 ц/га, а у Східній Галичині у 1900 р. 108 ц/га (Злупко, 1967, с. 137; Народне..., 1967, с. 204).

Виноградарство було товарною галуззю лише у Степу, на Південному березі Криму й у низовинній частині Закарпатської області. Пік занепаду припав на період антиалкогольної кампанії (1985–1987 рр.), у рамках якої було вирубано площі під цінними сортами винограду винного спрямування. Переважно вирощували столовий виноград, акліматизовані і районовані сорти якого були широкого поширені по всій Україні у 60-і–80-і рр. ХХ ст. на присадибних і дачних ділянках. Товарне виробництво винограду було зосереджено переважно у великих спеціалізованих радгоспах-заводах (наприклад, радгосп-завод «Таврія» у м. Нова Каховка). Максимальний показник площ під виноградниками плодоносного віку був 0,2 млн га (1982 р.), але найбільший врожай винограду зібрано у 1969 р. – 1,3 млн т (Народне..., 1974, с. 246; Народне..., 1986, с. 142). Велика амплітуда врожайності була пов'язана з агрокліматичними умовами певного року. Розширення площ під виноградниками у степовій частині Криму чи на Поділлі не гарантувало отримання високих врожаїв.

Розвиток тваринництва за радянської влади так само спрямовувала держава у рамках відповідних кампаній. У часи воєнного комунізму була проведена перша спроба створення радгоспів тваринницької спеціалізації з метою гарантованих поставок молока до великих промислових підприємств. Вона зазнала фіаско. Більшість перших радгоспів швидко вирізали всю худобу, надану їм з колишніх панських і купецьких економій.

Наступною великою кампанією було усупільнення великої рогатої худоби у рамках створення колгоспної системи у 30-і рр. ХХ ст. У 1934 р. було розгорнуто кампанію зі створення великих колгоспних тваринницьких ферм. У відповідь селяни почали масово вирізати власну худобу, щоб її не забрали безкоштовно на ці ферми. Держава вимушено скасувала це рішення. Як наслідок, у 1941 р. в особистих господарствах населення корів було у 4,9 раза більше, ніж у колгоспах, радгоспах та інших державних господарствах разом (розраховано за (Народне..., 1968, с. 276)).

Для посилення контролю над селянством радянська влада ще раз спробувала усупільнити все поголів'я свійської худоби у кінці 40-х рр. ХХ ст. у рамках створення агромістечок. М. С. Хрущов (тоді – Перший секретар ЦК КП(б)У) висунув у 1947 р. ідею агромістечок, в яких селяни були зовсім позбавлені можливості утримувати навіть на дуже малих присадибних ділянках власну свійську худобу. Масовий спротив селян поклав край реалізації цього проекту (Україна..., 1994, с. 351). Натомість у 1953 р., за ініціативи Г.М. Маленкова, було прийнято рішення Уряду СРСР про підвищення закупівельних державних цін та скасовано обов'язкові натуральні поставки державі вирощеної тваринницької продукції.

У 50-х рр. ХХ ст. М.С. Хрущов, як голова Ради міністрів СРСР, починає нову кампанію боротьби з присадибними ділянками і запроваджує цілковиту заборону на утримання великої рогатої худоби у містах та значно обмежує утримання свійської худоби селянами. Саме тому вже у 1960 р. у колгоспах УРСР утримували більше корів, ніж в особистих господарствах насе-

лення. У 1965 р. відбулось чергове підвищення державних закупівельних цін на продукцію тваринництва, що позитивно вплинуло на обсяги її виробництва. Від тоді загальна кількість свійської худоби у колгоспах і радгоспах стабільно зростала на фоні скорочення її у селянських господарствах, досягнувши свого максимуму у 1985 р. – 26,6 млн голів великої рогатої худоби і 20,9 млн голів свиней в Україні. Після цього періоду поголів'я почало скорочуватись. У поголів'ї овець максимум був досягнутий у 1960 р. – 10,1 млн голів.

Максимум поголів'я коней в УРСР був зафіксований 1954 р. – 2,6 млн голів. Такий значний показник відповідав необхідності забезпечення тяглової силою сільського господарства та війська. Заключний етап переходу у другій половині 50-х рр. XX ст. на автотранспорт спочатку в армії, а у 60-і рр. XX ст. у сільському господарстві призвів до скорочення поголів'я коней в Україні, а також зменшення посівів вівса – основної фуражної культури. Лише за період між 1960 і 1970 р. кількість коней зменшилась в 1,5 раза.

В УРСР виробництво яєць на душу населення становило 70 % від офіційної норми споживання, а м'яса птиці – майже 50 % (1975 р.) (Агропромисловий..., 1980, с. 152). У 1978 р. було прийнято урядове рішення про переведення тваринництва СРСР на промислову основу (наприклад, на Київській птахофабриці у 80-і рр. XX ст. виробляли понад 160 млн яєць на рік). Для збільшення масштабів виробництва почали створювати великі та гігантські тваринницькі відгодівельні комплекси зі стійлового утримання великої рогатої худоби, свиней, птиці. Найбільші радгоспи у 80-і рр. XX ст. утримували понад 7 тис. голів великої рогатої худоби і понад 12 тис. голів свиней. Це негативно впливало на екологічний стан на прилеглий території.

Тоді ж почали широко застосовувати хімічні препарати, що стимулювали приріст ваги у тварин і птиці, збільшення лактації у корів та несучість курей, що погіршувало якість товарної продукції. Лише за період між 1970 і 1985 рр. обсяг поставок хімічних кормових добавок сільському господарству УРСР зріс з 16,0 до 110,5 тис. т (розраховано за (Народне..., 1986, с. 178)).

Радгоспи постійно отримували пільгове фінансування, їм відділяли техніку, зоопрепарати, направлялись кваліфіковані кадри. Усі зусилля щодо створення рентабельного тваринництва у радгоспах УРСР не дали результатів. Особисті підсобні господарства населення виробляли м'яса у 1940 р. у 15,6 раза більше, ніж у радгоспах, у 1960 р. – у 5,1 раза; у 1980 р. – майже у 2,0 рази; молока відповідно: у 14,5; у 4,8; 1,5 раза; яєць: у 105,1; 24,0 раза; на 10,3 % більше (розраховано за (Народне..., 1986, с. 151)). Особисті селянські підсобні господарства, навіть за умов депопуляції, виявились більш ефективними, ніж радгоспи.

Рибальство і рибництво. Ще однією спробою вирішення продовольчої проблеми була розбудова рибного господарства. У рамках державної політики з інтродукції від 1953 р. почали розводити у ставках, а пізніше – й у водосховищах Дніпра, білого амура і товстолобика. Значні втрати промислової річкової риби були зумовлені створенням у кінці 50-х – на початку

70-х рр. XX ст. каскаду великих водосховищ на Дніпрі, щорічним збільшенням обсягів застосування хімічних засобів захисту рослин, зростанням обсягів скидів забруднених вод у водойми України.

В УРСР було вкладено значні кошти у розбудову морського, а від 1959 р. океанічного спеціалізованого риболовецького та рибопереробного флотів, створено великі консервні заводи на берегах Чорного й Азовського морів. У результаті за період між 1955 і 1960 рр. загальний обсяг вилову риби в УРСР збільшився у два рази. Саме у цей період у раціон більшості міського населення України остаточно увійшла морська риба. До того часу лише оселедці були звичною їжею простого міського люду.

У 70-і рр. XX ст. створюють перші підприємства з розведення у пониззі Дніпра цінних сортів осетрових риб, біля берегів Криму вирощували моллюсків. У 80-і рр. XX ст. намагались також розводити рибу у мережах зрошувальних каналів рисових чак на Півдні України. Більшість товарної річкової риби давали спеціалізовані рибгоспи на базі ставків у Лісостепу України.

Розвиток бджільництва потребував збільшення площі під ефірноолійними культурами. Стабільне зростання посівів гречки і соняшника забезпечило збільшення виробництва меду в УРСР, яке досягло максимуму у 1987 р. – 48 тис. т. Більшість продукції галузі виробляли на колгоспних і радгоспних пасіках. Діяли 93 спеціалізовані бджільницькі підприємства та бджолоферми, у тому числі два бджолорозплідницькі радгоспи у Закарпатській і Херсонській областях.

Лісове господарство України розвивалось у напрямку посилення інтенсивності експлуатації існуючих лісових площ. Особливо великі площі вирубки лісу були у Карпатах¹⁶. Лише у 1956–1960 рр. щорічний відпуск деревини у цьому регіоні перевищував розрахункову лісосіку на 152 % (Генсірук, 1964, с. 136). Значну частину деревини постачали у ті роки в інші союзні республіки та на експорт. Це призвело до стрімкого погіршення екологічних умов, що змусило державу від 1963 р. значно зменшити обсяги заготівлі деревини у регіоні (Генсірук, 1964, с. 206). У кінці 40-і рр. XX ст. розпочали планово висаджувати лісозахисні смуги у Степу України, укріплювати лісами яружно-балкові мережі у Лісостепу та створювати на їх основі міжколгоспні ліси. Це дозволило досягти у 1958 р. найбільших показників заготівлі ділової деревини в УРСР – 12,5 млн м³.

З метою оптимізації використання наявних біологічних ресурсів лісів України від 1959 р. створювали лісгоспи і лісокомбінати, де окрім деревини також заготовляли лікарські рослини, лісові ягоди і гриби, розміщували пасіки і випасали худобу. Виробничу основу цих підприємств становили деревообробні підприємства. Наприклад, до складу Берегометського лісокомбінату (сmt Берегомет Вижницького району Чернівецької області) входили

¹⁶ Наслідком надмірної вирубки лісів вже у 1956 р. у Карпатах у складі УРСР було 203,4 тис. га не вкритих лісом площ, тоді як під лісом – 1620,3 тис. га (Генсірук, 1964, с. 5, 134).

лісові масиви Вижницького, Сторожинецького і Кіцманського районів. Тут виробляли меблі, пиломатеріали, деревостружкові плити та ін.

У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. почали впроваджувати широкомасштабну програму лісовідновлення, що дозволило збільшити лісовкриту площу в УРСР між 1963 і 1973 рр. на 1,2 млн га, тоді як між 1973 і 1983 рр. вона зросла лише на 0,1 млн га (розраховано за (Народне..., 1986, с. 234)). Водночас між 1960 і 1970 рр. обсяг виробництва ділової деревини в УРСР скоротився з 10,1 до 7,0 млн м³ (Пироженко, 1995, с. 35, 56). У період між 1970 і 1990 рр. посадки лісу скоротились з 99,6 до 35,9 тис. га (розраховано за (Народне..., 1994, с. 436; Пироженко, 1995, с. 72)). Як наслідок, у 1988 р. стиглої деревини в Україні було лише 6,5% від усього деревостою (Пироженко, 1995, с. 51).

Великої шкоди лісовому господарству завдала аварія на Чорнобильській АЕС (1986), адже було вилучено з господарської діяльності значні площі лісів на Поліссі.

Добувна промисловість УРСР була основною сировинною базою розвитку чорної металургії всього СРСР. Її винятково важливе економічне значення пояснювало постійну увагу з боку держави щодо її розвитку. Особливо активно розвивали видобування мінерального палива і руд. За роки радянської влади виникли нові галузі цього виду економічної діяльності (видобуток титанових і уранових руд), було введено у господарську розробку нові великі родовища, що суттєво змінило галузево-територіальні пропорції у розвитку всього комплексу галузей добувної промисловості України.

Видобуток мінерального палива постійно був визначальною ланкою господарства СРСР. Якщо до Другої світової війни УРСР розглядали як головну паливну базу цієї держави, то після відкриття значних покладів нафти і природного газу на сході СРСР найбільші обсяги інвестицій було спрямовано туди. Виключення становить період 40–60-х рр. XX ст., коли поклади спочатку нафти, а потім природного газу України мали вирішальне значення для забезпечення стабільного їх експорту з СРСР. Водночас, у паливному балансі УРСР домінувало кам'яне вугілля, частка якого, лише після розбудови мереж магістральних нафто- і газопроводів у 60-і й 70-і рр. XX ст., суттєво скоротилась.

Вугільна промисловість. Увесь радянський період Донбас залишався «всесоюзною кочегаркою». Його частка у загальносоюзному обсязі видобутого кам'яного вугілля постійно скорочувалась через введення у дію нових вугледобувних підприємств Казахстану і Росії з огляду на військово-стратегічні міркування¹⁷. У Донбасі обсяг видобутку вугілля зростав до 1976 р. – макси-

¹⁷ «При старій географії вугільної промисловості захоплення Донецького і Підмосковного басейнів безумовно призвело б до повного краху паливного забезпечення країни, і, як наслідок, до повного паралічу всього економічного життя країни з усім відповідними наслідками» (Пробст, 1947, с. 65).

мальне значення за весь період розвитку кам'яновугільної галузі в Україні – 218,1 млн т. За умов вичерпаності більшості вугільних пластів у Центральному і Східному Донбасі та відсутності значних капіталовкладень у розвиток цієї галузі в Україні, показник видобутку вугілля увесь час скорочувався. У Донбасі залишався стабільним видобуток лише дефіцитних сортів коксівного вугілля¹⁸.

У Донбасі докорінні зміни технологій видобутку відбулись у 30-і рр. ХХ ст., коли замість дрібних шахт було створено великі механізовані шахти¹⁹ і перші вуглезбагачувальні фабрики. Як наслідок обсяг виробництва товарного вугілля УРСР з 1928 по 1940 рр. зріс у 2,8 раза та становив 83,8 млн т²⁰ (четверте місце у світі (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1086; Украинская..., 1985, с. 178)). Для вивезення видобутого вугілля у 30-і рр. ХХ ст. було цілковито модернізовано і реконструйовано Північодонбаську залізницю, а також створено низку допоміжних ліній у напрямку на Харків і Ростов-на-Дону, що значно збільшило пропускну спроможність залізничних ліній, які виходять з Донбасу (Бернштейн-Коган, 1947, с. 87). Різке збільшення видобутку вугілля у ньому остаточно утвердило домінуюче положення Донбасу як головного постачальника палива для важкої промисловості Східної Європи. Це мало свій прояв у створенні найбільш розгалуженої мережі нових міст не лише в Україні, а у всьому СРСР (44 нових міста у Донбасі за 1927–1941 рр. (розраховано за (Константинов, 1947, с. 24-25))), що формувалась на основі великих підприємств важкої промисловості та вугільних шахт.

У другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. основні зусилля були спрямовані на відновлення довоєнних обсягів видобутку кам'яного вугілля у Донбасі, що було досягнуто у 1951 р. Більшість вугілля вивозили переважно до індустриальних осередків Росії, а також постачали на промислові підприємства у Подніпров'ї. Донбас весь час був основним постачальником палива для залізниць Східної Європи та на експорт²¹.

У рамках радянської політики індустріалізації західних областей УРСР за рахунок створення великих підприємств важкої промисловості від 1954 р. починають видобуток кам'яного вугілля у Львівсько-Волинському басейні (Зацепіліна, 1965, с. 44-47). Таким чином було заплановано докорінно змінити структуру зайнятості місцевого населення і ліквідувати приховане безробіття (Ковальчак, 1971, с. 3). Для розбудови великих промислових підприємств необхідно було мати значні електрогенеруючі потужності, тому роз-

¹⁸ УРСР добувала 50 % коксівного вугілля СРСР (Географія Української..., 1982, с. 65).

¹⁹ У 1917 р. діяли 1594, а в 1940 р. – лише 275 шахт (Географія Української..., 1982, с. 71).

²⁰ При цьому видобуток кам'яного вугілля у Донбасі був збитковим до 1936 р., коли різко було піднято ціни на всю продукцію важкої промисловості. Наприклад, у 1932 р. збитки вугільної промисловості УРСР становили 356 млн крб (Кульчицький, 1976, с. 81, 85).

²¹ У 1966 р. до союзних республік вивезли 48,4 млн т, на експорт за межі СРСР поставили 10,0 млн т кам'яного вугілля – 53,8 % всього його радянського експорту (розраховано за (Внешняя..., 1967, с. 26; Городенський, 1970, с. 34; Народне..., 1968, с. 95, 351)).

роблення покладів кам'яного вугілля у Волинській, а пізніше у Львівській областях мало забезпечувати паливом місцеві електростанції. У порівнянні з донецьким вугіллям воно має нижчу теплопровідність та вищу зольність. Не менш важливим для влади було створення у типових аграрних периферійних відсталих в економічному плані районах осередків радянського способу життя та зміна мовної й етнічної структур населення, зумовлених наданням робочих місць приїжджим з інших регіонів СРСР. Це забезпечило різке зростання обсягів видобутку кам'яного вугілля у Львівсько-Волинському басейні (у період 1958–1965 рр. він зріс у 4,3 раза) (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 125). Пізніше він стабілізувався на рівні 14–15 млн т (Географія Української..., 1982, с. 72).

У середині 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. у Донбасі, щоб збільшити обсяг видобутку кам'яного вугілля було закладено багато малих неглибоких шахт²². Тому у період 1953–1963 рр. його видобуток в Україні збільшився на 44,1% (розраховано за (Народне..., 1968, с. 95, 95). У цей період також починають роботу більшість великих вуглезбагачувальних фабрик у Донбасі.

60-і рр. ХХ ст. – період модернізації діючих шахт і збагачувальних фабрик та закладки нових вугледобувних підприємств у периферійних районах Донбасу²³. Основною метою повної механізації вуглевидобутку та перевезення товарного вугілля було зменшення його собівартості та втрат (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 115-119).

У 70-і рр. ХХ ст. починають активний видобуток кам'яного вугілля у Західному Донбасі на шахтах, створених у другій половині 60-х рр. ХХ ст. Першою була шахта «Терновська» (м. Терновка), що почала роботу у 1964 р.

У 80-і рр. ХХ ст. в УРСР було введено в експлуатацію лише шахти ім. 60-річчя СРСР (1981 р. м. Свердловськ) і «Південно-Донбаська» № 3 (1985 р. м. Вугледар). Основні зусилля було спрямовано на інтенсифікацію діючих шахт з видобування кам'яного вугілля та введення нових потужностей вуглезбагачувальних фабрик. У ці роки почали роботи з підготовки низки великих шахт до закриття, через вичерпання ресурсів вугілля у них.

Також в Україні протягом всього радянського періоду видобували буре вугілля. Основні його обсяги давали родовища Дніпровського буровугільного басейну у Кіровоградський, Черкаський і Житомирський областях. Останньою в УРСР було відкрито у 1985 р. шахту «Медвежеярська» (с. Косівка Олександрійського району Кіровоградської області). Його переважно перероблювали у паливні брикети на продаж населенню та застосовували як паливо у цукровій промисловості та для місцевих ТЕС і ТЕЦ. Незначну його кількість переробляли на гірській віск.

²² Найбільше нових шахт було введено 1957 р. – 61 шахта, з них 37 «малих» (Зацепіліна, 1965, с. 42).

²³ У 1957 р. розпочали видобуток вугілля у Західному Донбасі, а у 1964 р. почали будувати шахти у Південному Донбасі (Зацепіліна, 1965, с. 43-44).

Газодобувна промисловість в УРСР розвивали спочатку на базі родовищ, відкритих у Прикарпатті ще у другій половині XIX ст. Початком промислового видобування природного газу в Україні є введення в експлуатацію у 1921 р. Дашавського родовища у межах сучасного Стрийського району Львівської області. За польської влади природний газ використовували переважно для освітлення вулиць Львова, Стрия, Дрогобича, тому обсяг його видобутку був незначним²⁴. Частину природного газу переробляв на різні хімічні сполуки газовий завод у Львові (Історія ПАТ «Львівгаз»). Зі встановленням радянської влади всі родовища природного газу було націоналізовано та передано союзному тресту «Укргаз» у Львові (1940 р.). У перші повоєнні роки видобуток газу почав різко зростати (у 1953 р. його видобули у 4,8 раза більше, ніж у 1940 р.²⁵ (Євсейчик, 1965, с. 69)).

У 40–60-і рр. XX ст. вітчизняні родовища природного газу були основними у СРСР. На УРСР тоді припадало 100 % загальносоюзного експорту природного газу²⁶. Значно більшими були його поставки до інших союзних республік. Наприклад, у 50-і рр. XX ст. $\frac{2}{3}$ видобутого газу найбільшим у той час в Європі магістральним газопроводом подавали з Дашави для забезпечення потреб підприємств і комунального господарства Москви. У 1965 р. газопроводом Дашава–Мінськ–Вільнюс–Рига було передано 62,5% всього видобутого за рік природного газу у Східній Галичині. Пріоритетність у забезпеченні природним газом не власних міст та сіл, а столиць інших республік СРСР, вказує на цілковиту підпорядкованість економіки УРСР потребам союзного керівництва. У період між 1950 і 1960 рр. обсяг видобутку природного газу в Україні збільшився у 9,3 раза (розраховано за (Народне..., 1967, с. 101, 106)).

Від 50-і рр. XX ст., нарощуючи експорт мінеральної сировини, СРСР намагався «прив'язати» європейські країни-члени РЕВ до себе. Тому значна частина природного газу з Прикарпаття йшла на експорт до країн Центральної Європи. Туди також постачали і напівфабрикати, отримані під час його переробки. Так, наприклад, від 1957 р. Дашавський сажовий завод використовував як сировину попутний природний газ від нафтових промислів. Половину своєї продукції він постачав на експорт.

Введення в експлуатацію в 1956 р. унікального Шебелинського родовища²⁷ у Дніпро-Донецькій нафтогазоносній провінції дозволило розвивати прискореними темпами газодобувну промисловість УРСР та нарощувати експорт природного газу (Ковальов, 1970, с. 17). Від нього було прокладено

²⁴ У 1938 р. обсяг видобутку газу у Східній Галичині становив лише 68 млн м³ (Бутковський, Ямборак, Бутковська, 1975, с. 64)

²⁵ Це стало можливим за рахунок введення в експлуатацію у 1948 р. найбільшого за запасами у той час у СРСР Угерського родовища природного газу (Слівак, 1965, с. 89).

²⁶ У 1966 р. експорт природного газу з УРСР становив 0,8 млрд м³ (розраховано за (Внешняя..., 1967, с. 27; Голубушин, 1970, с. 40).

²⁷ Тут було зосереджено 460 млрд м³ природного газу – більше 24,4 % усіх його промислових запасів у СРСР у 1964 р. (розраховано за (Слівак, 1965, с. 88)).

низку магістральних газопроводів. З одного цього родовища у 60-і рр. ХХ ст. видобували природного газу більше, ніж у всій Франції. У ці роки УРСР була лідером серед країн Європи за обсягом його видобутку (Народне..., 1968, с. 55).

У Причорноморській нафтогазовій провінції видобуток природного газу розпочався із Глібівського газоконденсатного родовища (1966 р.) (Ковальов, 1970, с. 15). Від тоді у Криму і на шельфі Чорного моря було введено в експлуатацію кілька промислових родовищ і збудовано від них газопроводи до Сімферополя, Севастополя, Євпаторії, Джанкою. Максимальний обсяг видобутку природного газу у Криму було досягнуто у 1986 р. – 1,2 млрд м³, а в УРСР у 1975 р. – 68,7 млрд м³ (Історія нафтогазової...).

Не зважаючи на введення в експлуатацію у 70–80-і рр. ХХ ст. низки родовищ нафти і природного газу на шельфі Чорного моря та на Лівобережжі, Україна не мала більше можливостей для експорту власних вуглеводнів з огляду на газифікацію комунального господарства.

Нафтодобувна промисловість на території сучасної України розвивалась у Східній Галичині переважно на Бориславських промислах у першій половині ХХ ст. За часів польської влади видобуток нафти тут скоротився на половину до показника 1913 р. Більшість сирової нафти експортували. Після вичерпання перших родовищ нафти максимум з його видобування у Східній Галичині – 2,9 млн т (1909 р.), знову було досягнуто лише у 1967 р., через вихід на повну потужність видобутку нафти у Долинському родовищі, відкритому у 1955 р. (Євсейчик, 1965, с. 69). Від тоді Бориславські нафтові промисли остаточно втрачають своє значення.

Однією з причин приєднання до СРСР Східної Галичини у 1939 р. були саме нафтові промисли. В Європі у той час були розвідані також лише родовища у Плоешті (Румунія). Нафту і попутні гази використовували переважно для виготовлення паливно-мастильних матеріалів і пального (керосину і бензину²⁸), що було стратегічно важливим для нормального функціонування великої авіації і бронетанкових військ. Саме геостратегічною метою пояснюється наполегливість у пошуках нових родовищ нафти не лише у Прикарпатті, а й на решті перспективної частини території України у період між світовими війнами (Розвиток економіки..., 1960, с. 111–113).

У 1940 р. відкрито перші промислові поклади нафти у Дніпро-Донецькій нафтогазоносній провінції неподалік Ромен. З початком промислової експлуатації Качанівського (1957 р.), Глинсько-Розбишівського (1958 р.), Гнідинцівського (1959 р.), Лесяківського родовищ нафти (1962 р.) у період між 1960 і 1970 рр. збільшився обсяг її видобутку в УРСР у 6,4 раза і в Європі вона посідала за цим показником третє місце. У ці роки видобуток нафти у Чернігівській області був найдешевший у СРСР (Ковальов, 1970, с. 15). Ці родовища і нині є одними з основних вітчизняних покладів нафти.

²⁸ У 1938 р. газоліновий завод у Бориславі виробив 38 тис. т бензину (Розвиток..., 1960, с. 117), що становило більше 10% від його виробництва у Німеччині у 1935 р. (Капиталистические..., 1937, с. 175).

У 80-і рр. ХХ ст. активізували роботи з пошуку нафти на шельфі Чорного моря. Розвідані невеликі поклади нафти не дозволили налагодити її масштабний видобуток. Наявність дешевої нафти з великих родовищ РСФРР та перенесення більшості геолого-пошукових робіт в азіатську частину СРСР стримували розвиток цих робіт в УРСР. Потреби республіки у нафті задовольняли поставками мережею магістральних нафтопроводів, якими по території України вона йшла на експорт у Центральну Європу.

Видобуток торфу в УРСР не мав великого значення і розвивався переважно на Поліссі як місцевий найдешевший вид пічного пального у сільський місцевості (максимум видобутку був у 1963 р. – 5,1 млн т).

Серед металевих рудних копалин на території України у радянський час значно зросли обсяги видобування насамперед залізної і марганцевої руд. Поштовх для відновлення товарного виробництва на початку 20-х рр. ХХ ст. у гірничорудній промисловості надали грошові накопичення від експорту складських запасів до країн Європи. Експорт за межі СРСР був важливим чинником нарощування обсягів видобутку залізної руди в УРСР.

У період між Першою і Другою світовою війнами у рамках програми пріоритетного розвитку чорної металургії у СРСР було реконструйовано залізрудні шахти у Кривому Розі і кар'єри на Камиш-Бурунському родовищі (у межах сучасної Керченської міськради) та створено збагачувальні фабрики і відкрито нові шахти з видобування марганцю у межах міст Марганець й Орджонікідзе. Це дозволило збільшити у Радянській Україні за період 1928–1937 рр. обсяг видобутку товарної залізної руди у 3,6 рази і марганцевої руди – у 2,0 рази. Тому у 1940 р. УРСР за обсягом видобутої залізної руди посідала третє місце у світі (20,2 млн т) (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1087; Украинская..., 1985, с. 176). Вона була основною сировинною базою для виробництва чавуна і сталі у Східній Європі. Нарощування абсолютних обсягів виробництва чорних металів тривало до кінця радянського періоду.

Стратегічне значення гірничорудної промисловості УРСР зумовило нарощення виробництва товарної марганцевої руди. Тому за період 1946–1950 рр. було відбудовано і введено в експлуатацію 24 нові шахти з видобутку марганцю в УРСР, а у 1952 р. почали його видобуток відкритим способом в Орджонікідзе. Це дозволило збільшити у 2,8 рази обсяг виробництва марганцевої руди за період 1950–1960 рр., повністю забезпечивши сировиною не лише підприємства чорної металургії УРСР (основний регіон виробництва чавуну і сталі у Східній Європі), а й стабільно здійснювати її поставки за кордон²⁹ (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 187–188).

²⁹ У 1966 р. з УРСР на експорт за межі СРСР поставили 0,5 млн т – 43,9 % всього його радянського експорту (розраховано за (Внешняя..., 1967, с. 27; Голубушин, 1970, с. 40; Народне..., 1968, с. 99)).

Від 60-х рр. XX ст. СРСР починає здійснювати великі експортні поставки металевих руд до європейських країн-членів РЕВ³⁰, а від 80-х рр. XX ст. – залізних окотків до металургійних підприємств, збудованих за його технічного сприяння у країнах Центральної Європи. Україна була головним постачальником такої сировини, тому обсяги виробництва товарних залізної і марганцевої руд в УРСР невпинно зростали (Милов, 1969; Территориальное..., 1979, с. 31, 225).

З цією ж метою у 60-і рр. XX ст. було введено в експлуатацію нові гірничо-збагачувальні комбінати з видобутку залізної і руди у Кривому Розі. У 1961 р. почав виробляти товарну продукцію Запорізький залізорудний комбінат на базі Білозерського родовища залізних руд (Василівський район Запорізької області). У 1963 р. в Орджонікідзе було відкрито Богданівську збагачувальну фабрику і п'ять кар'єрів з видобутку марганцю, на Грушівському руднику введено у дію перший у СРСР великий флотаційний цех з вилучення з руди марганцю. У 1964 р. у цьому місті розпочалась діяльність Чкаловського гірничо-збагачувального комбінату марганцевих руд. Це дозволило збільшити обсяги видобутку залізної і марганцевої руд в УРСР між 1960 і 1970 рр. в 1,9 раза (розраховано за (Народное..., 1973, с. 99)).

У 1970 р. на базі марганцеворудних підприємств створено Марганецький й Орджонікідзевський гірничо-збагачувальні комбінати. У 1971 р. вступає до ладу перша черга Полтавського гірничо-збагачувального комбінату у Комсомольську, який розробляє родовище Кременчуцької магнітної аномалії. У 70-і рр. XX ст. у Кривому Розі проведено реконструкцію гірничо-збагачувальних комбінатів та шахт із видобутку залізної руди.

У 1981 р. було досягнуто абсолютного максимуму у виробництві товарної залізної руди (126,1 млн т), а у 1984 р. – марганцевої руди (7,2 млн т). У 1985 р. почали будівництво Криворізького заводу окислених руд (Долинська Долинського району Кіровоградської області) для перероблення бідних залізних руд. Водночас зростали обсяги виробництва залізних окотків на Полтавському гірничо-збагачувальному комбінаті, який більшу частину своєї продукції постачав до країн-членів РЕВ.

Серед руд кольорових металів в УРСР важливе значення мало видобування ільменіту на базі найбільшого в Європі Іршавського родовища (Житомирська область), яке давало $\frac{4}{5}$ всього виробництва титанового концентрату у СРСР. Від 1956 р. на ньому видобувають руду, а від 1960 р. збагачують її на фабриці до рівня концентрату. Зі зростанням попиту на титан було введено у дію у 1970 р. рудник, а роком пізніше – новий кар'єр з видобування ільменіту. Також від 1961 р. розпочав роботу Вільногірський гірничо-збагачувальний комбінат (Дніпропетровська область) з виробництва ільменітового, цирконового, рутилового концентратів. У 1980 р. завершено ре-

³⁰ У 1966 р. з УРСР до РСФРР вивезли 1,3 млн т, на експорт за межі СРСР поставили 24,8 млн т залізної руди – 95,3 % всього його радянського експорту (розраховано за (Внешняя..., 1967, с. 27; Голубушин, 1970, с. 40; Городенський, 1970, с. 34; Народное..., 1968, с. 99)).

конструкцію цього підприємства і введено технологію вилучення дорогоцінних металів з гірської породи.

В УРСР від 1927 р. на базі дореволюційних копалень діяв Микитівський ртутний комбінат (Горлівка), що видобував кіновар (до 1941 р. – єдиний виробник товарної ртуті у СРСР). У 1934 р. в його складі було збудовано збагачувальну фабрику. Від 1957 р. розпочато видобуток кіноварі відкритим способом, що дозволило швидко збільшити обсяги її виробництва та налагодити значні поставки на експорт. Наслідком було значне забруднення прилеглої території (Жеребецький, 2013).

Видобуток нерудних корисних копалин був пов'язаний з обсягом виробництва продукції у металургії та будівництвом. Тому разом з ними розвивались галузі, пов'язані з ними, а також частково і соляна промисловість, яка збувала видобуту кам'яну сіль по всій Східній Європі. Найбільше видобували нерудних матеріалів (переважно вогнетривів, формувальних пісків, вапняків, цементної сировини) на Донбасі та у Подніпров'ї. Великий обсяг глини видобували в Артемівську, цементних пісків в Амвросіївці та доломітів і флюсового вапняку у Докучаєвську (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 190–191). Також за роки радянської влади почали масово використовувати як оздоблювальний матеріал граніти і лабрадорити з родовищ Житомирської області, що так само йшли на експорт. Будівельні піски і глини видобували по всій території УРСР.

Також у значних обсягах видобували кварцові піски та каолін і фаянсові глини, на основі яких від ХІХ ст. функціонували підприємства скляної і порцеляново-фаянсової промисловості – галузей спеціалізації України. Частина каоліну і кварцових пісків також вивозили до інших республік СРСР та на експорт.

Окрему важливу складову добувної промисловості України становив видобуток гірничо-хімічної сировини. Ця галузь формувалась у три етапи. Перший етап – до Першої світової війни (висвітлено у попередньому розділі). Другий етап – період між Першою і Другою світовими війнами. У 1922 р. розпочато видобуток калійних солей на першій шахті у Стебнику та від 1934 р. функціонує бромний завод у Красноперекопську. Тривав видобуток озокериту у Бориславі. Основні виробничі потужності у цій галузі промисловості УРСР закладено протягом третього етапу (кінець 50-х – початок 70-х рр. ХХ ст.). Тоді було введено у промислову експлуатацію великі підприємства з видобування природної сірки (Новий Розділ у 1958 р.), калійних солей (Калуш у 1968 р.), виробництва соди (Красноперекопськ у 1973 р.).

Велике значення мала соляна промисловість УРСР. Вона розвивалась на базі видобування кам'яної солі переважно шахтним способом у Карло-Лібкнехтовську і Солотвино. Незначну частку загальноукраїнського видобутку давало випарування самоосадної солі з Хаджибейського лиману і Сивашу та з розсолів у Дрогобичі. Основним центром виробництва товарної солі весь час було найбільше підприємство цієї галузі в Європі – виробниче об'єднання «Артемсіль» (максимальний видобуток у 1991 р. – 7,2 млн т), де

постійно нарощували обсяги видобутку, постачаючи частину продукції не лише в інші республіки СРСР і на експорт.

Вторинний сектор економіки

У ХХ ст. в Україні набули подальшого (часом гіпертрофованого) розвитку галузі спеціалізації, що сформувались на початку цього сторіччя (наприклад, чорна металургія). Було створено нові галузі спеціалізації, що доповнювали у рамках енерго-виробничих циклів окремі види економічної діяльності (наприклад, електротехнічне машинобудування). При цьому основний акцент було спрямовано на розвиток галузей, безпосередньо пов'язаних з ВПК. Тому переважно розвивались галузі, що могли випускати як цивільну, так і військову продукцію (наприклад, підприємства тракторного машинобудування швидко переходили на випуск бронетехніки).

Одним із визначальних чинників у розміщенні підприємств різних галузей переробної промисловості в Україні були військово-стратегічні міркування. Наприклад, у Львові, що знаходився недалеко від західного (найпріоритетнішого) сегменту державного кордону СРСР, діяли підприємства автомобільної й електронної промисловості, що виробляли продукцію, яка дублювалась підприємствами, розміщеними у Центральній Росії, а у Дніпропетровську, розміщеному майже у центрі України, – унікальні підприємства ракетно-космічної галузі, які виробляли кінцеву продукцію у рамках космічної і ядерної програм СРСР (Ракетний..., 2015). Одним з чинників вибору цього міста як одного з провідних центрів цієї чи не найбільш наукоємної галузі господарства Радянської держави було його значення як важливого центру чорної металургії, зручне транспортне положення (насамперед у залізничній мережі) та наявність кваліфікованих робочих й інженерно-технічних кадрів, що працювали на великих машинобудівних підприємствах у місті ще до Другої світової війни.

Основу переробної промисловості УРСР становила найбільш розвинута найпотужніша у СРСР **металургія**. В її основі були гігантські підприємства чорної металургії. Від часів першої індустріалізації ці заводи у чотирикутнику великої промисловості Харків–Кривий Ріг–Запоріжжя–Донецьк залишались флагманами галузі, спочатку Російської імперії, а пізніше – СРСР. Унікальне поєднання великих покладів кам'яного вугілля, залізної руди, флюсових вапняків, формувальних глин і доломітів на території сучасної України дозволило сформувати найбільший за обсягами виробництва продукції чорної металургії галузевий промисловий район Східної Європи. До кінця існування СРСР нарощували виробничі потужності чорної металургії, хоча основний обсяг інвестицій у цю галузь в Україні було вкладено у період між Першою і Другою світовими війнами.

У період між Першою і Другою світовими війнами було проведено реконструкцію і розширення виробництва на всіх діючих заводах чорної металургії у Радянській Україні та створено нові великі підприємства з випуску сталі та прокату у Запоріжжі, Кривому Розі, Маріуполі. Тоді ж збудовано

Нікопольський і Харцизький трубні заводи³¹. У цілому, до 1940 р. в УРСР було введено у дію 28 доменних і 42 мартенівські печі, 12 електропечей, 6 конверторів та 32 трубопрокатні стани. Це дозволило між 1928 і 1940 рр. збільшити обсяг виробництва чавуну більше, ніж у 4,0 рази, сталі – у 3,7 рази, прокату – у 3,3 рази, сталевих труб – у 5,0 разів (розраховано за (Народне..., 1973, с. 357)). Продукцію галузі постачали на машинобудівні заводи всієї Східної Європи та частково – за кордон.

У період після Другої світової війни в УРСР після відбудови підприємства чорної металургії почали нарощувати виробничі потужності. Будували найбільші у світі прокатні стани, домни, мартенівські печі, агломераційні фабрики, виробничі потужності з виготовлення сталевих труб надвеликого діаметру тощо. Таким чином, чорна металургія, яка визначала спеціалізацію УРСР у міжнародному поділі праці, набула гіпертрофованого розвитку³². Гігантські металургійні підприємства дозволяли значно економити завдяки масштабності виробництва, а відсутність конкуренції у межах СРСР дозволяла збільшувати випуск продукції.

Навіть за радянської моделі економіки існували певні обмеження щодо надпланового випуску застарілої продукції, яка не користувалась попитом. Тому від 1971 р. перестали вводити нові виробничі потужності з виплавки чавуну в УРСР. Найбільше за післявоєнний період їх було введено у 1956–1960 рр. – 10,2 млн т/рік. Виробництво інших видів продукції чорної металургії нарощували до кінця існування СРСР. Найбільше ввели нових потужностей у 1966–1970 рр. з виробництва сталі (6,3 млн т/рік), готового прокату (5,7 млн т/рік), сталевих труб (1,4 млн т/рік). Стали до ладу кілька підприємств чорної металургії нового типу (наприклад, у 1970 р. електросталеплавильний цех заводу «Енергомашспецсталь» у Краматорську). У 80-і рр. XX ст. майже не вводили нові потужності у чорній металургії УРСР.

У післявоєнний період усі нові потужності вводили на вже діючих підприємствах чорної металургії, тому її територіально-галузева структура залишалась незмінною. Так з'явилися гігантські металургійні заводи (з річним обсягом виплавки понад 1 млн т), які від 1960 р. давали більше 96,0% всього чавуну і від 1966 р. – 95,0% всієї сталі в УРСР (розраховано за (Народне..., 1973, с. 132)). Такі гіганти чорної металургії, які лише у другій половині 60-х рр. XX ст. почали оснащувати очисними спорудами, були разом із підприємствами хімічної промисловості, найбільшими забруднювачами повітря і води в Україні, створюючи у містах, де вони функціонували (наприклад, в Алчевську) екологічні умови, непридатні для нормального життя населення.

³¹ Перший трубопрокатний завод на території сучасної України було відкрито у Катеринославі в 1889 р. (Китаніна, 1967, с. 63)

³² У 1966 р. експортні поставки УРСР чавуну становили майже 7 % (2,5 млн т – 64,4% від загального його експорту СРСР), а поставки в інші союзні республіки 13 % (4,6 млн т) від його виробництва (розраховано за (Голубушин, 1970, с. 40; Городенський, 1970, с. 34; Народне..., 1968, с. 95, 351)).

Планомірність такого розміщення забезпечувала реалізацію замкнених енерго-виробничих циклів для найповнішого використання природних ресурсів території. Так поєднували металургійне і коксохімічне виробництва у межах одного промислового майданчика (наприклад, у Макіївці), створювали цілісні комплекси від видобування залізної руди до випуску готового прокату (наприклад, найбільший у СРСР виробник чавуну – «Криворіжсталь»). На основі їхніх виробничих зв'язків з підприємствами добувального комплексу сформувались спеціалізовані металургійні райони в Україні – Промислове Подніпров'я і Центральний Донбас та великі промислові вузли поза ними у Кривому Розі, Маріуполі, Нікополі.

Максимум виробництва чавуну і сталі в УРСР припадає на 1985 р. (відповідно 47,1 і 55,0 млн т), а готового прокату – на 1990 р. (38,6 млн т). Значна частина продукції галузі була напівфабрикати. У 1990 р. найбільші обсяги сортового прокату припадали на товстолистовий (6,8 млн т) і великосортний прокат (5,3 млн т), що свідчить про технологічну відсталість чорної металургії УРСР – застосування технологій 50-х рр. ХХ ст. на основі доменних і мартенівських печей на більшості металургійних заводів і комбінатів. Не менше значення мала виробнича спеціалізація, нав'язана республіці у союзному і міжнародному поділах праці, за якою вона постачала переважно металеві заготовки і напівфабрикати. Більшість такої продукції постачали на машинобудівні і металообробні заводи Росії та за кордон. Значна частина поставок готового прокату УРСР забезпечувала потреби ВПК СРСР. Так, наприклад, для створення танкової броні діяло спеціалізоване виробництво листової сталі з домішками ванадію на металургійному комбінаті «Азовсталь» у Маріуполі.

Кольорова металургія в УРСР через брак місцевих покладів сировини була представлена виробництвом алюмінію і магнію (Запоріжжя), чистих кольорових металів (Світловодськ Луганської області) та виробництвами у Дніпропетровській області – титану (Верхньодніпровськ), рідкоземельних металів (Вільногірськ і Кам'янське) і у Донецькій області – цинку (Костянтинівка), ртуті (Горлівка), мідного прокату (Артемівськ).

Більшість цих підприємств було створено чи капітально реконструйовано у період між Першою і Другою світовими війнами, а у 50-і рр. ХХ ст. значно розширено їхні виробничі потужності через потреби ВПК СРСР у кольорових металах. Наприклад, Запорізький титаномагнієвий комбінат, на якому спочатку налагодили промислове виробництво магнію (від 1935 р.), потім – титану (від 1956 р.), германію (від 1958 р.), напівпровідникового кремнію (від 1964 р.). У післявоєнний час інформацію щодо розвитку виробничих потужностей і обсягу випуску цієї стратегічної сировини не публікували у відкритих джерелах (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 206–210).

Машинобудування і металообробка України у 1991 р. були провідними галузями промисловості за обсягами виробництва (34,3%) і середньорічною чисельністю промислово-виробничого персоналу (42,8%) (розраховано за (Народне..., 1994, с. 108, 277)). Ці галузі найвиразніше ілюстрували радян-

ську політику зі створення виробничих зв'язків промислових підприємств у рамках єдиного союзного міністерства, коли для виготовлення певного приладу чи верстату використовували складові, зроблені на територіально віддалених між собою підприємствах. Так, наприклад, Вінницький агрегатний завод постачав свої насоси 127 заводам СРСР від Хабаровська до Риги і від Самарканда до Ленінграда (Кожедуб, 1965, с. 51).

У період між Першою і Другою світовими війнами у машинобудування Радянської України було вкладено значні кошти для прискорення розвитку галузей спеціалізації, що існували від початку ХХ ст. Безумовний пріоритет надавали важкому і транспортному машинобудуванню³³ (Географія Української..., 1982, с. 91-98). Головні підприємства цих галузей розміщувались у чотирикутнику великої промисловості, що зумовлено військово-стратегічними міркуваннями керівництва СРСР³⁴. Більшість нових підприємств цих галузей випускали машини та устаткування або для добувної промисловості, або безпосередньо для ВПК (частка продукції цивільного призначення була незначною).

У післявоєнні роки в УРСР розвивались переважно галузі металоємного машинобудування, такі як залізничне³⁵ і гірничошахтне³⁶, а також випуск металорізальних верстатів, ковальсько-пресових машин, електродвигунів, турбін (Географія Української..., 1982, с. 65). Водночас за необхідності підвищення обороноздатності СРСР з впровадженням нових світових стандартів у сфері радіоелектроніки і ракетно-космічної техніки в УРСР сформувались на базі машинобудівних підприємств важливі осередки науково-технічного прогресу (наприклад, у Дніпропетровську).

В УРСР у 1960–1990 рр. кількість зайнятих у машинобудуванні зростає у 2,6 рази, тоді як у всій промисловості – лише в 1,8 рази. Збільшення цього показника у машинобудуванні пов'язано зі створенням на території України у ці роки нових його галузей, значної кількості філій, нових підприємств.

У 60–80-і рр. ХХ ст. в УРСР розгорнувся етап розміщення у малих і середніх містах виробничих філій та підприємств-дублерів різних галузей машинобудування (у тому числі у сфері ВПК). Так було створено розгалужену мережу машинобудівних підприємств з тісними виробничими зв'язками з підприємствами інших регіонів СРСР, які ще більше посилили технологічну залежність України. Наприклад, у 80-і рр. ХХ ст. до складу ВО «Електрон»

³³ У 1933 р. після перебудови Луганський паровозобудівний завод мав найбільші виробничі потужності в Європі, а загальна вартість випуску валової продукції залізничного машинобудування була більшою за вартість продукції сільського господарства УСРР (відповідно 208 і 203 млн крб) (Кононенко, 1970, с. 71).

³⁴ Наприклад, відкриття у 1934 р. першої черги найбільшого за виробничими потужностями в Європі Новокраматорського машинобудівного заводу перетворило УСРР у провідного виробника гірничо-металургійного устаткування СРСР (Тимошенко, 1970, с. 60-61).

³⁵ У 1967 р. 96 % всіх випущених у СРСР магістральних тепловозів зробили в Україні (Єременко, 1970, с. 24).

³⁶ У 1958 р. 17 таких заводів УРСР виробили 82,2% валової продукції гірничошахтного машинобудування СРСР (Толстов, 1975, с. 33).

входили 5 виробничих одиниць і 10 самостійних заводів, розташованих у населених пунктах Львівської і Закарпатської областей. Головне його підприємство (Львівський завод телевізійної техніки) спеціалізувалось на виробництві телевізійної апаратури для військового флоту, авіаційних бортових систем наведення ракетної зброї, систем самонаведення ракет і бомб, телевізійної апаратури для космонавтики.

Більшість новітніх технологій у СРСР розробляли у рамках ВПК, а у цивільну промисловість впроваджувати їх досить повільно. Так, наприклад, у 1990 р. серед усіх металорізальних верстатів, вироблених в УРСР, тільки 8,7% мали програмне управління (Народне..., 1994, с. 96, 131).

У СРСР лідерство України було безумовним з виробництва окремих важливих видів промислової продукції, насамперед, машинобудування – міжнародної спеціалізації (наприклад, гірничошахтного обладнання). Серед радянських республік велике значення мали машинобудівні підприємства УРСР з виробництва окремих видів зброї і військової техніки. Наприклад, Південний машинобудівний завод (м. Дніпропетровськ) був головним розробником технологій і виробником ракетно-космічної техніки у СРСР.

Специфікою розвитку окремих галузей машинобудування в УРСР була їхня орієнтованість на потреби ВПК. Це добре видно на прикладі автомобільної промисловості, яка спочатку виробляла лише вантажні і спеціалізовані автомобілі (від 1945 р. розпочалось масове виробництво самоскидів на Одеському автоскладальному заводі). Лише у 1960 р. розпочалось виробництво легкових автомобілів на Запорізькому автомобільному заводі. Для розвитку важкої промисловості, особливо добувної, що були галузями пріоритетного розвитку УРСР, особливого значення надавали налагодженню у Кременчуці масового виробництва великих вантажних автомобілів (1959 р.), ніж розвитку виробництва автобусів у Львові (1957 р.) (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 253-254). Показовим є приклад створення у 1945 р. на базі колишнього бронетанкового ремонтного заводу № 8 єдиного в Україні Київського мотоциклетного заводу. Спочатку він випускав копію німецького мотоцикла «Wanderer-1Sp», а від 1948 р. військовий важкий мотоцикл «М-72» (О підприємстві). Цей факт свідчить про відсутність економічної самостійності УРСР, адже у всіх європейських країнах, що мають подібні з нею базові географічні параметри (Велика Британія, Італія, Німеччина, Франція), виробництво легкових автомобілів для власного внутрішнього ринку було налагоджено ще до Другої світової війни.

В УРСР випускали найменш престижний у СРСР тип легкового автомобіля – «Запорожець» (випуск більшості радянських легкових автомобілів було зосереджено у Росії). Він швидко став «героем» численних анекдотів, через свої низькі технічні параметри та мінімальну комфортабельність. Обсяг випуску був дуже незначним за європейським масштабом. Так, наприклад, у 1990 р. в Україні було випущено 155,6 тис. легкових автомобілів, тоді як у Німеччині ще у 1928 р. виробництво становило 149,0 тис. одиниць, а у

1990 р. воно досягло 4660,7 тис. одиниць (Автомобильная..., 2010, с. 5; Капиталистические..., 1937, с. 426-427).

В Україні протягом ХХ ст. також розвивалось сільськогосподарське машинобудування, особливо тракторобудування. Тому в 1928 р. вперше у СРСР започатковано масове виробництво тракторних плугів в Одесі, а в 1930 р. розпочали випуск зернових комбайнів у Запоріжжі, а від 1931 р. почав випуск тракторів³⁷ Харківський тракторний завод – один із найбільших не лише у СРСР, а й у світі. За період 1931–1935 рр. він випустив 100 тис. тракторів (Народне..., 1935, с. 111)³⁸. Більшість тракторів гусеничного типу використовували не лише у сільському господарстві, а як тягачі для військової техніки. Це було тісно пов'язано з виробництвом бронетехніки. Тому нові потужності з випуску тракторів вводили до 1989 р.

У період після Другої світової війни налагодили велике промислове виробництво не лише тракторів, а інших видів сільськогосподарської техніки. Було модернізовано й реконструйовано старі підприємства, що існували ще з кінця ХІХ ст., створено низку нових спеціалізованих заводів (наприклад, виробництво бурякозбиральних комбайнів у Тернополі – від 1948 р., а кукурудоззбиральних комбінатів у Херсоні – від 1960 р.). Особливо високими темпами зростав випуск сільськогосподарської техніки у 60-і рр. ХХ ст., коли було освоєно нові її види. На 1966–1969 рр. в УРСР припадає найбільший обсяг ведення нових виробничих потужностей у тракторобудуванні – 35,3 тис. тракторів на рік (Народне..., 1973, с. 357).

Серед інших галузей машинобудування УРСР, що мали міжнародну спеціалізацію, слід відзначити літако- і суднобудування та електротехнічне машинобудування, тісно пов'язані між собою виробничою кооперацією. Вони були флагманами науково-технічного прогресу не лише республіки, а й СРСР. При цьому мала місце передача нових технологій з військової до цивільної сфери. Фактично, цивільні моделі суден – модифіковані зразки військових суден. Такі тісні зв'язки з ВПК були причиною відсутності відкритих статистичних відомостей про обсяги виробництва такої продукції.

У період між Першою і Другою світовими війнами в Україні було відновлено і реконструйовано підприємства літакобудування, що існували від часів Російської імперії³⁹. За НЕП ці підприємства переважно ремонтували націоналізовані літальні апарати. У 1925 р. у Києві вперше в Україні починають серійне виробництво металевих літаків для цивільної авіації. Від 1952 р. в УРСР функціонують два великі науково-виробничі комплекси літакобудування світового значення з серійного виробництва літаків типу «Антонов» – «Ан» (м. Київ) і типу «Туполєв» – «Ту» (м. Харків), з якими тісними

³⁷ Спочатку випускали трактор «СТХЗ - 15/30» на основі конструкції однойменної марки компанії «Інтернешенал Гарвестер» (США) (Трактор СХТЗ - 15/30).

³⁸ У 1935 р. найбільший у світі виробник США випустив 156,8 тис. тракторів (Капиталистические..., 1937, с. 422).

³⁹ У 1915 р. відкрили перші в Україні заводи зі складання аеропланів у Карасубазарі, Одесі, Сімферополі.

внутрішньогалузевими зв'язками були пов'язані заводи з виробництва двигунів у Запоріжжі (від 1946 р.) та їхніх виробничих підрозділів у Волочиську (від 1971 р.) й у Сніжному (від 1974 р.).

Була створена розгалужена мережа спеціалізованих ремонтних заводів (наприклад, від 1969 р. – з ремонту вертольотів у смт Дубове Тячівського району Закарпатської області). Це дозволяло мати світового рівня літакобудування та утримувати лідерські позиції в окремих його сегментах. Так, літакобудівельники України в 1955 р. запустили у серійне виробництво перший у СРСР реактивний пасажирський літак Ту-104 та створили найбільші у всьому світі вантажопідйомні літаки «Ан-124» «Руслан» (1987 р.) і «Ан-225» «Мрія» (1988 р.).

У суднобудуванні на території сучасної України у період між Першою і Другою світовими війнами розбудовували і модернізували підприємства, що діяли з часів Російської імперії у Миколаєві – головному центрі галузі того часу. На великих суднобудівних заводах виробляли переважно військові кораблі. У Києві випускали річкові судна (Ястребов, 1979). Від 1938 р. діють суднобудівний завод у Керчі з виробництва танкерів та завод у смт Приморський (у складі Феодосійської міськради), що окрім військових кораблів також у 1959–1980 рр. виробляв цивільні судна на підводних крилах, а від 1970 р. – судна на повітряних подушках. Найбільшим центром з ремонту військових кораблів за весь радянський період залишався Севастополь (Ястребов, 1976).

Від 1951 р. діють нові підприємства галузі – Миколаївський завод «Океан» (найбільший у світі за встановленими потужностями з виробництва кораблів для торговельного флоту (Черноморская верфь)) та Херсонський суднобудівний завод. Тому в УРСР запускають у серійне виробництво перші радянські траулери-рибозаводи (1956 р.), китобійну плавучу базу (1957 р.), контейнеровози (1971 р.).

У галузі електротехнічного машинобудування ще до Другої світової війни налагодили випуск електрогенеруючих агрегатів для літако- і суднобудування. Ця металоємна галузь потребувала робітників різної кваліфікації, тому вона розвивалась переважно у великих містах. Головні осередки галузі в Україні – Харків, Київ, Запоріжжя, Миколаїв.

Після Другої світової війни в УРСР починають випускати різноманітну побутову електричну, електронну, радіотехніку. Фактично ці галузі цивільного машинобудування були створені на базі військових технологій та служували «прикриттям» виробництва ними військової техніки і товарів подвійного призначення. Проте обсяг виробництва побутової електротехніки в УРСР був дуже низький – у 1954 р. випустили 31,1 тис. побутових пилососів, 1,0 тис. холодильників, 500 пральних машин (Народне..., 1967, с. 177).

Цілковито ігнорувати потреби населення у кінці 50-х рр. ХХ ст. було вже не можливо, адже у СРСР офіційно було проголошено курс на побудову комунізму, тобто мали б бути задоволені потреби кожного мешканця держави у тому числі і побутові. Тому в Україні починають масово випускати по-

бутові холодильники – у Дніпропетровську (1952 р.), Василькові (1954 р.), Донецьку (1963 р.) та телевізори – у Дніпропетровську (1957 р.), Львові (1957 р.), Харкові (1965 р.), Сімферополі (1966 р.). Оскільки цивільний випуск електротехніки не був пріоритетним для машинобудівних підприємств ВПК СРСР, виробництво побутових електротоварів в УРСР зростало досить повільно. Так, наприклад, між 1970 і 1980 рр. обсяг виробництва телевізорів зріс лише на 21,6 %, холодильників – на 31,4 %, а пральних машин – скоротився в 1,8 раза (розраховано за (Народное..., 1984, с. 5)).

Така техніка впроваджувалась у цивільне виробництво з величезним запізненням, хоча її якість була високою. Окремі моделі при належному користуванні функціонували 30–50 років. Так, наприклад, масове виробництво першого побутового кольорового телевізора в Україні розпочали на «Електроні» (Львів) у 1971 р. (Історія розвитку народної...). Лише ці єдині в СРСР телевізори у 80-і рр. XX ст. експортували до країн Західної Європи. Водночас застарілі чорно-білі телевізори масово виробляли в УРСР до самого розпаду СРСР (у 1991 р. їх було випущено 1,1 млн од.) (Народне..., 1994, с. 159).

Інші галузі машинобудування УРСР переважно мали республіканське чи місцеве значення.

За умов непропорційного розвитку галузей машинобудування в Україні за радянських часів сформувались кілька промислових центрів всесоюзного значення з виразною внутрішньогалузевою спеціалізацією. Передусім це промислові центри галузей, що існували ще до Першої світової війни, які у XX ст. значно розширили свою виробничу спеціалізацію. Лідером від того часу був Харків, а від нього у другій половині XX ст. не набагато відставав Київ. За ними йшли машинобудівні підприємства Дніпропетровська, Одеси, Львова, Запоріжжя. Значний обсяг продукції машинобудування давали підприємства Краматорська, Горлівки, Макіївки, Миколаєва, Херсона тощо.

Хімічна промисловість навпаки весь період розвитку була зосереджена у обмеженій кількості населених пунктів. Окремі важливі підприємства хімічної промисловості функціонували в Україні ще до Першої світової війни. Чинниками такої локалізації були військово-стратегічні міркування, розміри підприємств, а також розміщення покладів гірничо-хімічної сировини.

У період між Першою і Другою світовими війнами ця стратегічно важлива галузь економіки, що виробляла значну частину продукції військового і подвійного призначення, на базі місцевих покладів корисних копалин почала активно розвиватись. Було впроваджено виробниче комбінування між підприємствами коксохімічної промисловості та металургійними заводами у Донбасі, реконструйовано і створено нові великі підприємства з виробництва соди у Лисичанську і Слов'янську та низку лакофарбових заводів у Кривому Розі, Одесі, Рубіжному. На базі використання коксівних газів металургійних підприємств створено підприємства з виробництва аміаку у Дніпродзержинську і Горлівці та нові великі підприємства з вироб-

ництва фосфатних добрив у Костянтинівці і Вінниці. Збудовано нафтопереробні і нафтохімічні заводи у Бердянську, Одесі, Херсоні. Продовжували діяти нафтопереробні заводи у Східній Галичині, створені у кінці XIX – на початку XX ст. (Корецький, Паламарчук, 1967, с. 132, 137, 273–274).

У 50–60-і рр. XX ст. почався новий етап у розвитку хімічної промисловості в УРСР. Спочатку більшу частину капіталовкладень було спрямовано на збільшення обсягів виробництва мінеральних добрив (Герасимчук, Кульчицький, 1965, с. 80). Наприклад, у 1951 р. розпочато випуск азотних добрив у Сєвєродонецьку. Вирішальне значення у розвитку великої хімії мало рішення Травневого пленуму ЦК КПРС (1958 р.) про пріоритетний розвиток у СРСР виробництва хімічних добрив, синтетичних смол, пластичних мас (Герасимчук, Кульчицький, 1965, с. 75). На базі новостворених підприємств з видобутку гірничо-хімічної сировини починають діяти промислові підприємства з виробництва сірчаної кислоти у Новому Роздолі (1958 р.) й Ново-яворівську (1965 р.). Налагоджено випуск суперфосфатів у Сумах і калійних добрив у Калуші. Проте, виробництво мінеральних добрив у УРСР у 1964 р. забезпечувало трохи більше половини потреб сільського господарства (Герасимчук, Кульчицький, 1965, с. 81). У 1961 р. створюють низку великих підприємств з виробництва синтетичних тканин, волокон, гуми, шин (наприклад, перший в Україні Дніпропетровський шинний завод), у 1964 р. на Горлівському азотнотуковому заводі вперше у СРСР освоєно промислове виробництво полістиролів (Герасимчук, Кульчицький, 1965, с. 78–79). На базі магістральних нафтопроводів було створено нафтопереробні заводи у Кременчуці (1961 р.) і Лисичанську (1976 р.), реконструйовані нафтопереробні заводи у Східній Галичині. За умов великого експорту сирої нафти до європейських країн-членів РЕВ нафтопереробна промисловість України у 1967 р. забезпечувала її потреби у нафтопродуктах лише на 35% (Герасимчук, 1970, с. 13).

На базі магістральних газопроводів від 70-і рр. XX ст. постало сучасне велике виробництво азотних добрив у Рівному і Черкасах та у кінцевому пункті аміакопроводу завод з виробництва карбаміду в Южному. У цей період і до самого розпаду СРСР в УРСР переважно вводили у дію нові потужності у содовій промисловості, виробництві синтетичних смол і пластичних мас. Ці небезпечні виробництва створювали переважно у містах, в яких вже діяли великі підприємства хімічної чи галузей важкої промисловості, що суттєво погіршувало стан довкілля (Соколов, 1982).

Модернізація виробництва хімічної продукції відбувалась шляхом придбання у розвинутих країнах не лише окремих технологічних ліній чи верстатів, а цілих заводів (так, наприклад, перший в Україні шинний завод у Дніпропетровську (1961 р.) було спроектовано і повністю укомплектовано імпортом обладнанням (Максимова, 1977, с. 153)).

Не зважаючи на всі зміни у структурі та масштабах промислового виробництва протягом XX ст., високий рівень розвитку провідних галузей переробної ланки АПК – **харчова промисловість** залишалась однією з галузей між-

народної спеціалізації України, маючи вирішальне значення у сільсько-господарському виробництві Східної Європи. Підприємства харчової промисловості на Україні за радянського періоду були достатньо рівномірно розміщені по її території ще на початку ХХ ст. (Географія Української..., 1982, с. 66, 122–125).

Україна у ХХ ст. мала чи не найкращі показники врожайності більшості сільськогосподарських культур, що поєднувались з нижчою, ніж у Східній Європі їхньою середньою собівартістю. Це зумовлювало створення/модернізацію за радянської влади типових підприємств з виробництва товарної продукції у різноманітних підгалузях харчової промисловості, що дублювали випуск стандартної продукції. Проте гігантоманія не обійшла харчову промисловість УРСР. Було створено низку великих підприємств в окремих підгалузях її міжнародної спеціалізації – цукровій⁴⁰ та олійно-жировій промисловості.

Цукрова та олійно-жирова промисловість були базою переробної ланки АПК республіки. Також активно розвивались у ХХ ст. борошномельно-круп'яна і лікєро-горілчана промисловість. Усі вони спирались на місцеву потужну сировинну базу. Інші галузі харчової промисловості мали місцеве значення. Частково це пов'язано з природно-кліматичними умовами та радянською політикою підпорядкованого розвитку галузей народного споживання.

На розвиток окремих галузей харчової промисловості України у ХХ ст. великий вплив мали геоекономіка і геополітика держав, до складу яких входили її окремі частини. Радянські військово-стратегічні міркування зумовили розміщення більшості великих підприємств цієї промисловості у східній частині УРСР, припускаючи ймовірну втрату західних територій у випадку широкомасштабної війни. Наприклад, від 1929 р. найбільше підприємство цукрової промисловості СРСР – Лохвицький цукровий завод (м. Червонозаводське) мало виробничі потужності розраховані на переробку 9,3 тис. т цукрових буряків за добу (Агропромисловий..., 1980, с. 75). Такий обсяг передбачає необхідність доставки аграрної сировини з дуже широкої зони спеціалізованого сільськогосподарського виробництва, а також створення тісних виробничих зв'язків між сировинними і переробними підприємствами у рамках такого міжрайонного АПК.

Необхідність гарантованого забезпечення армії харчовою продукцією прискорила розвиток консервної промисловості УРСР у період між Першою і Другою світовими війнами. Наприклад, від 1932 р. став до ладу Херсонський консервний завод (проектна потужність 70 млн умовних банок на рік – більше ніж випускала консервна промисловість Російської імперії у 1913 р.). Також у цей період було створено низку нових підгалузей харчо-

⁴⁰ В 1966 р. УРСР забезпечувала 67,2% від експорту СРСР цукру – 0,7 млн т (11,2% від обсягу його виробництва у республіці) (розраховано за (Внешняя..., 1967, с. 35; Голубушин, 1970, с. 40; Народне..., 1968, с. 142)).

вої промисловості УРСР: маргаринову, хлібопекарську, комбікормову та модернізовано її провідні підгалузі – борошномельно-круп'яну (створено 67 механізованих хлібозаводів), м'ясопереробну (5 великих комбінатів), цукрову (3 великі заводи).

У 50-і рр. XX ст. в УРСР переважно нарощували виробничі потужності з виробництва продукції цукрової і м'ясопереробної промисловості. Тоді переорієнтувались від створення гігантських підприємств до середніх за потужністю типових виробничих ліній, які розміщували якнайближче до сировинних зон у малих містах, селищах міського типу чи селах. Це дозволило зменшити втрати сировини та збільшити загальний обсяг виробництва готової продукції. Крім того, поетапне підвищення закупівельних цін на продукцію тваринництва стимулювало виробництво продукції харчової промисловості. Тому, в УРСР між 1950 і 1960 рр. зріс випуск ковбасних виробів у 3,1; м'яса – у 2,9; цукру-піску 2,1 раза (розраховано за (Народне..., 1967, с. 159)). Це були рекордні показники темпів приросту виробництва продукції харчової промисловості у натуральному обчисленні в Україні за весь радянський період.

Від 60-х рр. XX ст. починається реструктуризація галузі з метою створення локальних і регіональних АПК. За ними було закріплено усталені сировинні зони. Найбільші обсяги введення нових виробничих потужностей у галузі припадають на першу половину 60-х рр. XX ст. Модернізація виробництва шляхом встановлення нового обладнання (у тому числі імпортного), дозволила налагодити випуск значної кількості нових видів продукції, особливо у молокопереробній промисловості. Так, за період 1961–1965 рр. було введено нових потужностей з виробництва цільномолочної продукції в 1,6 раза більше, ніж за період 1951–1960 рр. (розраховано за (Народне..., 1967, с. 411)).

У 70-і рр. XX ст. стрімке зростання населення великих міст – головних споживачів більшості продукції харчової промисловості, призвело до постійного дефіциту якісної продукції кондитерської, м'ясо- і рибопереробної промисловості. Дефіцитність товарів в УРСР була результатом існування системи планового пріоритетного забезпечення харчовою продукцією Москви і Ленінграду та «закритих» адміністративно-територіальних одиниць, а також поставок за кордон (особливо цінні види продукції). Обмеженість ресурсів високоякісної сировини (наприклад, осетрових риб) і нестача відповідних виробничих потужностей (наприклад, з виробництва тортів) не дозволяла збільшити обсяги виробництва цієї продукції.

У роки «застою» відбулись позитивні зміни у раціоні харчування населення через зростання його добробуту на фоні незмінних цін, а це призвело до хронічно незадоволеного попиту на окремі види продукції харчової промисловості. Підвищенню попиту сприяло й облаштування більшості домогосподарств побутовими холодильниками, що дозволяло споживачам створювати запас харчової продукції більший, ніж її можна було б спожити за одну добу. Особливо гострою в УРСР була проблема забезпечення

окремими видами продовольчих продуктів населення міст районного значення та сіл. Найбільш дефіцитні продукти і вироби (наприклад, цитрусові й ковбаси вищих гатунків) населення закуповувало під час поїздок до великих міст.

З метою задоволення нових потреб населення було створено/модернізовано низку великих підприємств пиво-безалкогольної промисловості у найбільших містах України, значно розширено обсяг виробництва продукції рибопереробної промисловості (в УРСР між 1970 і 1980 рр. обсяг виробництва рибних консервів зріс у 2,2 раза) та збудовано/реконструйовано підприємства олійно-жирової промисловості (наприклад, у 1974 р. введено в експлуатацію найбільший в Європі Пологівський олійно-екстракційний завод з потужністю переробки 1320 т насіння соняшника за добу) (розраховано за (Агропромисловий..., 1980, с. 75; ПОЛОГІВСЬКИЙ...)).

У 80-і рр. XX ст. для вирішення проблеми продовольчого дефіциту Уряд СРСР почав нарощувати імпорт продовольства та сировини для харчової промисловості. Зниження темпів приросту виробництва найважливіших видів сільськогосподарської продукції на фоні зростання рівня урбанізації поглибило проблему якості харчування міського населення. Модернізація окремих підприємств різних підгалузей харчової промисловості (встановлення переважно іноземного спеціалізованого обладнання, розширення виробничих потужностей ліній з випуску продукції) була недостатньою щоб задовольнити зростаючий попит навіть на види продукції щоденного раціону (наприклад, столовий майонез). Тому черги за дефіцитними продуктами у продовольчих магазинах великих міст стали звичайним явищем.

Так само бракувало у вільному продажі якісних тканин, модного готового одягу, взуття. Застаріли фасони костюмів, різноманітний брак та жакливі візерунки тканин були темою не однієї гуморески радянського періоду. Робили добре й якісно лише військову форму та кирзові чоботи.

Розвиток **легкої промисловості** в УРСР, не зважаючи на створення великих підприємств, завжди відставав від потреб навіть невибагливого радянського споживача. До широкого поширення синтетичних матеріалів і ниток, льон-довгунець був другим після бавовника головним сировинним матеріалом легкої промисловості СРСР. Льон в Україні традиційно вирощували на Поліссі й Прикарпатті, тоді як важлива сировина для виготовлення технічних натуральних тканин – коноплі набула поширення у Лівобережному Лісостепу. У 1930–1956 рр. у Степу України також вирощували бавовник, але він не дав стабільних великих врожаїв.

У період між Першою і Другою світовими війнами розвиток легкої промисловості УРСР був спрямований на впровадження серійного виробництва усіх видів масової продукції на великих (як для свого часу) підприємствах. Їх створювали переважно у провідних містах або у господарських центрах відповідних сировинних зон на базі існуючих за часів Російської імперії підприємств. Прикладом перших є Одеська фабрика технічних тканин – найбільший у Східній Європі виробник джгутів і мішків від 1887 р., а других – засно-

ваний у 1938 р. Баришівський шкірзавод. Від 1937 р. функціонує перше в Україні підприємство промисловості хімічних волокон – Київська фабрика віскозного шовку. Індустріальне виробництво продукції легкої промисловості дозволило забезпечити фабричним одягом і взуттям більшість мешканців міст УРСР, частково – селян.

У період після Другої світової війни створення нових підприємств легкої промисловості УРСР було спрямовано на збалансування структури зайнятості в окремих містах України (наприклад, у Чернігові від 1945 р. діє взуттєва фабрика, а від 1963 р. – камвольно-суконний комбінат). У 1947 р. розпочато масове регулярне виробництво натуральних шовкових тканин на базі двох шовкових комбінатів у Києві. Мала місце гігантоманія. Так, найбільш потужний на початку 50-х рр. ХХ ст. у СРСР Херсонський бавовняний комбінат (почав випуск продукції у 1952 р.), у 60-і рр. ХХ ст. виробляв 65% продукції текстильної промисловості УРСР на базі сировини з Центральної Азії.

Зміни у структурі виробленої продукції промисловості УРСР 60-х рр. ХХ ст. були пов'язані з розвитком хімії неорганічного синтезу. На основі таких технологій створено виробництво хімічного волокна на комбінатах у Черкасах і Сокалі (1961 р.), Чернігові (1962 р.), Києві (1966 р.), Житомирі (1974 р.) та штучного шовку у Черкасах (1967 р.) і Луцьку (1969 р.).

60-і рр. ХХ ст. – епоха розквіту легкої промисловості України. Було введено найбільші за радянський період обсяги нових прядильних веретен, ткацьких верстатів, потужностей з виробництва шкіряного взуття і хімічних волокон. У 1961 р. в УРСР було створено перші у СРСР виробничі об'єднання у легкій промисловості, в яких поєднувалась технологічно пов'язані між собою підприємства певної галузі. Це дозволило значно збільшити обсяг виробництва продукції. Так, наприклад, між 1960 і 1970 рр. в УРСР випуск камвольних тканин зріс у 28,0; білизняних тканин у 22,0; хімічних волокон у 12,0; взуття з верхом із штучної шкіри у 6,1; верхнього трикотажу у 4,6; тканин зі синтетичного шовку у 2,6 рази (розраховано за (Народне..., 1974, с. 172)). Тому в 1970 р. у загальній вартості виробленої продукції 54,6% давали підприємства текстильно-трикотажної промисловості (Денисенко, Лаута, 1977, с. 13). Було докорінно оновлено фасони і моделі випуску продукції легкої промисловості. Наприклад, лише в одному 1964 р. підприємства Вінницької області випустили більше 700 нових фасонів виробів (Кожедуб, 1965, с. 56). Уже у 80-і рр. ХХ ст. підприємства легкої промисловості випускали переважно застарілу продукцію, яка не користувалась попитом. Такі зміни призвели до підвищення рівня територіальної концентрації у виробництві тканин в УРСР. Наприклад, 55,7 % лляних тканин у 1970 р. випускав льонокомбінат у Рівному, хоча ще у 1960 р. у всій Рівненській області були взагалі відсутні підприємства текстильної промисловості (Дядечко, 1975, с. 16).

Лляна промисловість. Між 1913 і 1940 рр. в Україні обсяг валового збору льону-довгунця зріс у 4,5 рази (розраховано за (Народне..., 1967, с. 138, 230)). Фактично весь льон-сирець продовжували постачати на лляні комбі-

нати Росії. До початку 60-х рр. XX ст. в УРСР були відсутні великі виробники лляних тканин, хоча це не було раціонально, адже один вагон лляних тканин за вагою дорівнював двом вагонам льону-сирцю (Агропромисловий..., 1980, с. 107). У такий спосіб забезпечували випереджальний розвиток легкої промисловості у центральних регіонах Росії. Це вказує на цілковиту залежність виробництва від політики союзного профільного міністерства.

В Україні великі підприємства лляної промисловості почали функціонувати від 1961 р. у Житомирі, а від 1963 р. у Рівному – найбільший в Європі того часу за виробничими потужностями (35 млн погонних метрів тканини на рік (Ковальчак, 1971, с. 6)). Це дозволило відразу збільшити випуск лляних тканин в УРСР з 0,3 (1960 р.) до 53,9 тис. м (1970 р.) (Дядечко, 1975, с. 14).

Інші галузі промисловості УРСР (будівельних матеріалів, меблева, порцеляново-фаянсова, скляна, целюлозно-паперова, ювелірна тощо) не стали галузями її міжнародної спеціалізації. Вони не потрапили у коло особливих інтересів союзного чи республіканського керівництва і тому їхній розвиток відповідав загальному піднесенню технічного рівня промислового виробництва та підвищенню рівня купівельної спроможності населення. Окремі види товарної продукції постачали за кордон і до інших союзних республік (наприклад, спеціальні сорти паперу, типи скла, окремі марки цементу). Найбільш активно серед них розвивалась цементна промисловість і виробництво залізобетону і конструкцій з нього для внутрішніх потреб республіки (будівництва транспортних комунікацій, виробничої інфраструктури, промислових підприємств, житла).

Надмірна індустріалізація окремих регіонів України у поєднанні з гіперконцентрацією виробничих потужностей потребувала створення підприємств з **виробництва і перерозподілу електроенергії, газу, пари і води**. Найбільшу увагу за часів СРСР приділяли електроенергетиці, акцентуючи увагу на зростанні обсягів виробництва електричного струму в абсолютному обчисленні і на душу населення, обходячи питання доцільності розміщення генеруючих потужностей, їхню відповідність потребам господарства чи населення України.

Базу електроенергетики Радянської України було закладено створенням потужних електростанцій у період між Першою і Другою світовими війнами під лозунгом ГОЕЛРО: «Комунізм – це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни». Це була перша велика кампанія у цій галузі. В її рамках більше, ніж у десять разів збільшили обсяг виробництва електричного струму в УСРР між 1923 і 1935 рр. Для введення в експлуатацію генеруючих потужностей почали налагоджувати вітчизняне виробництво в електротехнічній промисловості.

У Подніпров'ї звели найбільшу у свій час в Європі й СРСР Дніпровську ГЕС у Запоріжжі (1932 р.) і на Донбасі у 1931 р. ввели на повну потужність третю у СРСР велику ТЕС – Штерівську⁴¹ у Міусінську (нині Краснолуцька

⁴¹ Закрито в 1983 р.

міськрада Луганської області). У 1926 р. від цієї електростанції до Кадіївки було прокладено першу в Україні лінію електропередачі 110 кВ. В 1934 р. довжина таких ліній становила уже 1038,8 км. Фактично весь вироблений струм забезпечував виробничі потреби великих промислових підприємств, адже, наприклад, у 1934 р. сільське господарство УСРР споживало його у 2,8 рази менше, ніж транспорт (розраховано за (Народне..., 1935, с. 85).

До 1955 р. у сільськогосподарській діяльності і для потреб сільського населення використовували виключно струм, вироблений на електростанціях міжколгоспного і місцевого значення. Тому половина колгоспів і радгоспів взагалі не мали електричного освітлення. «Лампочка Ілліча» засяяла у всіх селах Радянської України лише у кінці 60-х рр. XX ст., коли було споруджено мережі розподільчих ліній електропередач від нових великих державних ТЕС і ГЕС.

50-і рр. XX ст. – епоха активної розбудови ГЕС. У рамках цієї програми було створено великі електрогенеруючі потужності на Дніпрі – каскад з шести ГЕС і Київської ГАЕС. Останньою було запущено Канівську ГЕС в 1975 р. У 1956 р. було створено першу в Україні велику електростанцію у горах – Теремле-Ріцьку ГЕС (Хустській район Закарпатської області). Тоді ж було створено значну кількість малих і середніх ГЕС на річках Лісостепу України, більшість з них у середині 70-х рр. XX ст. було визнано нерентабельними, за умов дуже низьких цін на енергоресурси у СРСР, і демонтовано.

Побудова великих ГЕС на Дніпрі, з одного боку, дозволила забезпечити велике промислове виробництво електричним струмом у районах, в яких відсутня власна паливно-енергетична база, а, з іншого, – призвела до суттєвого погіршення екологічних умов життя населення. Також зі створенням великих водосховищ течія річки різко уповільнилась, погіршились якість води та умови існування іхтіофауни.

При створенні каскаду ГЕС на Дніпрі також враховували геостратегічну мету. По-перше, це найбільший водний рубіж на заході СРСР, форсування якого дозволяє розвивати наступ на всьому півдні Східної Європи у напрямку на Кавказ і Приволжя. По-друге, створення умов судноплавства на Дніпрі дозволяє активніше, у випадку війни, використовувати річку для перевезення спеціальних вантажів чи курсування військової річкової флотилії. По-третє, у разі наближення противника до Дніпра, як це було у 1941 р., підриг гребель великих водосховищ дозволяє затопити зручні шляхи його просування та завдасть шкоди містам, розміщеним нижче від б'єфу кожної такої пошкодженої греблі (Локалізація..., 2012, с. 12–13, 34, 41).

У 60-і–70-і рр. XX ст. зі створенням великих водосховищ на Дніпрі з'явилися умови для розбудови розгалуженої мережі каналів для зрошення південних степових регіонів та подання дніпровської питної води до Кривого Рога і Донецька. Найдовшою гідротехнічною спорудою в Україні є Північнокримський канал (1971 р.), яким надходило в АР Крим до 2014 р. ^{3/4} всієї спожитої питної води (Рощина, 2013).

Українські електростанції від 1963 р. були провідними у СРСР експортерами електричного струму, для цього побудували першу міжнародну передавальну станцію біля Мукачево, щоб зв'язати між собою національні енергосистеми сусідніх країн. З метою нарощування обсягів поставок електричного струму за кордон було збудовано також у 1969 р. найпотужніші у Західній Україні Бурштинську і Добротвірську ТЕС, а в 1978 р. введено в експлуатацію першу в Європі транснаціональну високовольтну лінію 750 кВ Донбас–Вінниця (Україна)–Альбертирша (Угорщина) (Павлов, 1969; Территориальные..., 1979, с. 183-184).

Хоча в 1966 р. обсяг виробництва електричного струму в УРСР був майже на одному рівні з Францією (відповідно 100 і 111 млрд кВт·год.), обсяги видобутих паливно-енергетичних ресурсів в Україні були більші за французькі показники: за вугіллям у 3,7; нафтою у 3,2; природним газом у 4,8 рази (розраховано за (Народне..., 1967, с. 64)). У рамках економічної політики союзного керівництва Україна експортувала за цінами нижчими за середньосвітові значні обсяги стратегічних енергетичних ресурсів та електричний струм, маючи водночас значну частину власних населених пунктів, позбавлених освітлення. Так, наприклад, у 1966 р. було електрифіковано лише 62,0% всіх дворів колгоспників (розраховано за (Народне..., 1967, с. 327)).

Розбудова у 60–70-і рр. XX ст. мережі магістральних нафто- і газопроводів, що експортували сировину через всю територію України дозволила створити ТЕС і ТЕЦ у більшості вітчизняних міст, що функціонують на мазуті та природному газі. Було введено у дію найпотужніші в Україні ТЕЦ: Київську-5 (1978 р.), Київську-6 (1981 р.), Харківську-5 (1981 р.) та ТЕС: Вуглегірську (1977 р.), Трипільську (1973 р.), Ладизинську (1972 р.). Було завершено створення Єдиної енергетичної системи Європейської частини СРСР на базі високовольтних ліній електропередач. Так, перша у світі лінія 800 кВ від Волзької ГЕС (м. Волжській Волгоградської області РСФРР) до підстанції у Первомайську (Луганська область) була введена в експлуатацію в 1964 р.

В УРСР і надалі створювали потужності для збільшення обсягів експорту електричного струму до країн Центральної Європи. З цією метою прийнято програму розбудови АЕС та мереж високовольтних ліній електропередачі від них у західному напрямку (найдовша в Європі мережа) (Богомолів, 1986, с. 131). Першою було запущено Чорнобильську АЕС (1977 р.). До кінця радянської влади встигли створити мережу з п'яти АЕС з високовольтними лініями електропередачі від них. УРСР експортувала за межі СРСР майже 15% виробленого електричного струму (Рывок..., 1997, с. 155). Таку ситуацію можна пояснити реалізацією радянської гео економічної стратегії зі створення енергетичної залежності європейських країн-членів РЕВ⁴². Під-

⁴² Л. І. Брежнев у доповіді на XXV з'їзді КПРС (1977 р.) наголосив: «Ми бачимо у зовнішньо-економічних зв'язках ефективний засіб, що сприяє вирішенню і політичних, і економічних задач», адже у них «переплітаються в одне ціле політика і економіка, дипломатія і комерція, промислове виробництво і торгівля».

твердженням цього є порівняння зі сусідньою Білоруссю, де споживання електричного струму як і в УРСР щорічно зростало. За відсутності власних значних покладів мінеральних енергетичних ресурсів у 80-і рр. XX ст. у ній не створювали і навіть не планували розміщення об'єктів атомної енергетики.

У рамках реалізації проекту атомної енергетики СРСР планували також будівництво АЕС у Закарпатській, Кримській, Черкаській областях та атомних ТЕЦ біля Одеси і Харкова, але у кінці 80-х рр. XX ст. протести громадськості змусили припинити ці роботи. Усі АЕС в Україні було розміщено з військово-стратегічних міркувань західніше Дніпра⁴³, тобто на території вірогідного театру бойових дій у випадку широкомасштабної війни з НАТО. Водночас будівництво АЕС навіть не планували на території Галичини – регіону, на лояльність населення якого комуністична влада не могла поклатись. Для знеструмлення будь якої частини захоплених противником населених пунктів не потрібно було, як у роки Другої світової війни, планувати рейди підривних загонів, достатньо зупинити АЕС. У випадку спланованого її пошкодження прилегла територія і населення зазнає радіоактивного опромінення, а це дає можливість зупинити просування ворожих військ до Дніпра – стратегічного рубежу оборони на шляху до основних промислових осередків УРСР.

АЕС розміщували у глибинних частинах території УРСР не тільки з міркувань екологічної безпеки, а також з метою створення у цих периферійних районах осередків радянського міського способу життя. Усі кваліфіковані працівники АЕС були приїжджими і спілкувались між собою російською мовою, тому ці міста були локальними центрами активної русифікації та прискорювали зміни етнічної структури периферійних районів.

Виробництво і перерозподіл природного газу, пари і води в УРСР не набуло значного розвитку. До Другої світової війни найбільш розвинутим було газопостачання у Східній Галичині на базі місцевих покладів природного газу. В УСРР газифікацію було розпочато з Харкова (від 1928 р.) (Історія розвитку..., 2011). У 1934 р. було газифіковано лише 5336 житлових помешкань. У кінці 30-х рр. XX ст. на базі відходів коксохімічної промисловості розпочато газифікацію житлового фонду Донбасу. Наприклад, у Маріуполі цей процес розпочали на базі місцевого коксового газу лише у 1939 р., коли було прокладено 6 км газових мереж до 100 квартир.

Споживання природного газу у комунальному господарстві та у житловому фонді УРСР набуває масового характеру від середини 60-х рр. XX ст., коли було збудовано магістральні газопроводи і газорозподільчу мережу. У 1949 р. подано природний газ у квартири Києва. У середині 60-х рр. XX ст. газопостачанням було охоплено лише у 10,8% міських населених пунктів (розраховано за (Народне..., 1967, с. 21, 477)). Тоді було модернізовано малі та середні (за потужністю) ТЕЦ, що діяли в окремих містах від 30-х рр. XX ст.,

⁴³ Виключенням є Запорізька АЕС, створена на східному березі цієї річки.

тому у 1970 р. природний газ подавали лише до 57% міського і 15% сільського населення УРСР (Україна..., 1994, с. 349). За період між 1960 і 1970 рр. протяжність газових мереж зростає у 3,8 рази; кількість квартир, газифікованих мережевим газом у 4,2 рази; споживання майже у 4,0 рази (розраховано за (Народне..., 1973, с. 423)). Природний газ до всіх міст України почали постачати лише в 1985 р., хоча в 1990 р. все ще не було газифіковано 12,7% міського житлового фонду (розраховано за (Народне..., 1994, с. 362)).

Газифікація сільської місцевості України була другорядним завданням – у структурі споживання переважав скраплений газ у балонах. У 70-х рр. ХХ ст. масово починають будувати мережі розподільчих газопроводів у сільській місцевості газодобувних областей, хоча у 1976 р. було газифіковано лише 399 населених пунктів у сільській місцевості УРСР. У 80-і рр. ХХ ст. газифікують приміську зону великих міст УРСР.

Впровадження централізованого гарячого водопостачання і опалення окремих будинків почали у містах України ще у 30-і рр. ХХ ст. У 70-і рр. ХХ ст. нові великі ТЕЦ, що функціонували на природному газі, забезпечили централізовану теплофікацію, гаряче водопостачання, опалення більшої частини житлової забудови великих міст УРСР. Для цього було створено розгалужену мережу інженерно-технічних комунікацій. Проте навіть у 1981 р. лише 50,1% всієї міської житлової площі республіки забезпечували гарячим водопостачанням. Коливання температури теплоносія, нерівномірність подання, обов'язковий двотижневий період відключення були звичними для пересічного мешканця навіть великого міста України.

Прокладені інженерно-технічні комунікації комунального господарства на багатьох ділянках, особливо у старих частинах міст, не витримували навантаження, що спричиняло численні аварії з втратами водних ресурсів. В окремих містах УРСР комунальне господарство не реконструювали десятиріччями. Наприклад, у центральній частині Львова використовували мережу, прокладену за польської влади і в цілому місті подавали навіть холодну воду за графіком у певні години. Мешканці набирали запас у ванни для подальшого використання у побуті. Низька вартість комунальних послуг не спонукала споживачів до економного використання ресурсів. Уся сутність радянської системи житлово-комунального обслуговування відображена у кінофільмі «Афоня» (1975 р.).

Будівництво

У Радянській Україні лише промислове будівництво розвивалось відповідно до загальносоюзних планів індустріального розвитку, а обсяг введеного в експлуатацію житла, що залежав від місцевих бюджетів чи підприємств, весь час був недостатнім для задоволення потреб населення у ньому. Багаторічна квартирна черга була для більшості міського населення сумною реальністю, адже навіть на «кооперативну квартиру», яку купували у кредит, чекали кілька років. Лише партійна номенклатура та приближена до неї верхівка творчих спілок не мали житлових проблем. Вони мешкали переважно в історичному центрі міста у нових будинках з підвищеним рівнем

комфорту чи будинках, зведених до Першої світової війни та реконструйованих до найвищих стандартів комфортабельності.

Промислове і транспортне будівництво. У період між Першою і Другою світовими війнами головним напрямом планового будівництва було спорудження військових об'єктів (наприклад, залізобетонних опорних точок ведення вогню), стратегічних транспортно-інженерних комунікацій, великих промислових підприємств. Для цього було зведено перші великі заводи з виробництва товарного бетону, цегли, залізобетонних конструкцій у найбільших містах УРСР. Також у рамках реалізації військової стратегії Чехословаччини у 20–30-і рр. XX ст. транспортні комунікації розбудовували у Закарпатті, де було створено у той час найбільш щільну мережу автошляхів з твердим покриттям у межах сучасної України.

У Радянській Україні промислові об'єкти зводили переважало за планами типових проектів, затверджених у загальносоюзних установах. При цьому існувала чітка схема розвитку будівництва: «розвиток промислових підприємств змушував розвивати вантажний транспорт, його вдосконалення дозволяло територіально розосереджувати підприємства з одночасним розширенням адміністративних меж міст, у свою чергу цей процес стимулював зростання населення міст, утворення нових житлових районів, розвиток пасажирського транспорту» (Гольц, 2002, с. 348). Таким чином у Радянській Україні тендерції у розвитку промислового і житлового будівництва були тісно взаємопов'язані між собою.

Для житлового будівництва у 30-і рр. XX ст. було розроблено і впроваджено типові проекти багатоповерхової житлової і малоповерхової садибної забудови для міст і сіл. За індивідуальними проектами зводили приватні будинки і дачі лише для вищого прошарку радянського керівництва. На відміну від цих розкішних комфортабельних багатокімнатних квартир/дачних будинків, пересічні городяни мешкали у комунальних квартирах зі спільною кухнею і санвузлом на десяток сімей.

Етап планового масового житлового будівництва в Україні розпочався у кінці 50-х рр. XX ст., коли було розгорнуто будівництво заводів із виробництва збірних конструкцій і впроваджено промислові технології дешевого типового будівництва житлових п'ятиповерхівок⁴⁴. У народі їх назвали «хрущобами» за незначні габарити квартир, наявність прохідних кімнат, мінімальних розмірів суміщений санвузол та малу кухню. Невисока собівартість дозволила збільшити обсяги введеного житла у стислі строки. Максимальну площу житла ввели у 1962 р. – 19,6 млн м², що більше за його будівництво в УРСР у 1933–1937 рр. (12,2 млн м²) (Народне..., 1968, с. 386). Першим мікрорайоном українського міста, зведеним виключно за технологією панельного домобудування, був Першотравневий масив Києва (1957–1963 рр.). У кінці

⁴⁴ Ці житлові будинки споруджували «не впритул, як за старої забудови, а на відстані 20–30 метрів один від одного... тому, ... що партія турбується про скорочення людських втрат при атомному бомбардуванні» (Кульчицький, 2016/2017, с. 223).

50-х–на початку 60-х рр. ХХ ст. було зведено більшу частину житлового фонду малих і середніх міст України. Значні зміни тоді ж відбулись у забудові великих міст – на їх периферії виникли великі житлові масиви.

Від 70-х рр. ХХ ст. показники площі введення житла в УРСР були стабільними. Замість п'ятиповерхівок почали зводити будинки виключно із залізобетону (спочатку на 9, а пізніше – 12 і 16 поверхів). Лише житло для номенклатури продовжували будувати зі застосуванням цегли і деревини за окремими типовими серіями. Площі квартир і висота стель у них були наближені до європейських стандартів, тоді як встановлена законом норма житла на одного міського мешканця вказувала на зневажливе відношення влади до населення – 5 м² на одну особу (норматив виділення землі на поховання на міському цвинтарі становив 2 м²).

Запровадження серій житлових будинків з різними будівельними стандартами підкреслювало реальну соціальну стратифікацію радянського суспільства. Для партійно-управлінської номенклатури просторі квартири з якісним оздобленням та впорядкуванням зводили у центральних районах міста. Решті населення доводилось власним коштом впорядковувати помешкання, витрачаючи чималий час і зусилля на усунення численних дефектів у наданій квартирі на периферії міста. Дуже швидко невисока якість та численні недоробки у масовому житловому будівництві стали одними з улюблених тем народного гумору.

Від кінця 50-х рр. ХХ ст. одноманітна забудова серійними будинками більшості міст СРСР без врахування проєктувальниками та архітекторами місцевих історичних, планувальних, географічних особливостей призводила до того, що всі вони були «на одне обличчя». Стандартне копіювання типової забудови московських периферійних житлових районів (таких як Черемушки) спотворило не одне українське місто. Нестандартні мікрорайони зводили лише для панівної верстви радянського суспільства. Планувальники намагались вписати такі будинки в історичну забудову чи звести новий мікрорайон з виразними внутрішніми особливостями забудови та необхідною соціальною інфраструктурою (наприклад, Царське Село у Києві).

Третинний сектор

Упродовж ХХ ст. в Україні сфера послуг розвивалась доволі нерівномірно. Окремі галузі мали повсякчас пріоритетне значення (наприклад, залізничний транспорт), а іншим (наприклад, побутові послуги), почали приділяти увагу лише наприкінці існування СРСР.

Транспорт розвивався переважно на базі залізничних перевезень. Основні вантажі у залізничних перевезеннях України протягом ХХ ст. були незмінні – залізна руда, кам'яне вугілля, збіжжя, ліс, будівельні матеріали і чорні метали. До 1986 р. в УРСР продовжували будувати нові лінії залізниць. Домінування геостратегічних і гео економічних міркувань у радянський період безпосередньо впливало на розвиток залізничного транспорту в Україні. У радянській моделі економіки залізничне сполучення було стратегічно важливим, адже воно дозволяло перевозити значні військові контингенти

та насипні вантажі важкої промисловості. Так, залізниці розвивали переважно для масового перевезення великих партій товарів, особливо у напрямках до найбільших господарських центрів СРСР та країн-членів РЕВ.

Уже у першому плані розвитку господарства СРСР – ГОЕЛРО було закладено прокладання від Москви електрифікованих супермагістралей, у тому числі по території України у напрямку на Донбас, Крим, Кавказ. Реалізувати цей план вдалось лише у 60-і рр. XX ст., коли виробництво електричного струму почало відповідати потребам залізничного транспорту.

У період між Першою і Другою світовими війнами будують нові з'єднувальні залізничні лінії (наприклад, у 1928 р. лінію Чернігів–Овруч), що забезпечували можливість маневру. У ці роки проведено модернізацію залізничних ліній, що з'єднували Донбас і Харків із Москвою і Сталінградом (Власенко, 1934). Це дозволило максимально збільшити вивіз з України до Росії вугілля, збіжжя, цукру, виробів із металу. Тоді основний вантажопотік в УРСР як і до Першої світової війни був спрямований зі заходу на схід, з найбільшим обсягом перевезень між Кривбасом і Донбасом вугілля і залізної руди. Саме на цій найбільш завантаженій залізничній лінії в Україні у 1935 р. введено в експлуатацію першу електрифіковану ділянку Довгинцеве–Запоріжжя. Тоді ж було збудовано низку нових залізничних пасажирських вокзалів (наприклад, у Києві у 1932 р.), а для збільшення обсягу перевезень посилено верхнє покриття залізничних ліній стратегічного напрямку. Основний обсяг перевезень виконували нові уніфіковані типи вагонів і паровозів (Писарев, 1933).

Усі ці роботи проводили з метою збільшення пропускної здатності магістральних ліній, що особливо важливо для переміщення бронетанкових з'єднань – основних ударних військ у Другій світовій війні, та для евакуації великих промислових підприємств і цивільного населення. Тому, відразу після включення до складу УРСР Західної України та Північної Буковини і Бессарабії у рамках політики «советізації» було проведено перешиття на стандарт широкої колії всіх головних магістральних залізничних ліній та укомплектовано їх радянським рухомим складом.

Висока пропускна здатність залізничної мережі на території УРСР дозволила у Другу світову війну ефективно провести розгортання і переміщення великих військових з'єднань під час проведення військових операцій та евакуювати більшість стратегічно важливих підприємств та їхній виробничий персонал. Так, наприклад, із Києва у 1941 р. були евакуйовані обладнання 197 великих промислових підприємств та понад 350 тис. осіб (Історія Києва, 1960, т. 2, с. 487; Київ – герой, 1961, с. 191-194).

У роки Другої світової війни спеціалізовані залізничні війська обох сторін брали активну участь у військових операціях на території сучасної України. Вони знищували рухомий склад і транспортну інфраструктуру залізниць, що уповільнювало просування військ противника. Відразу після звільнення території України радянські залізничні війська і загони цивільної залізничної служби відновлювали рух головними лініями та ремонтували

станційне господарство на них. Для забезпечення успішного ведення бойових дій у Центральній Європі було швидко відновлено рух поїздів через Карпати лінією Стрий–Мукачеве. Особливо великі обсяги робіт були проведені для облаштування західного державного кордону зі створенням кількох міжнародних пропускних станцій, що мали у своєму складі спеціалізовані депо з перестановки коліс на європейський стандарт колії. В УРСР найважливішим серед них був Чопський залізничний вузол – вихід СРСР у залізничну мережу країн Центральної Європи (Savchuk, 2014).

Повоєнне стрімке зростання обсягів зовнішньої торгівлі товарами між СРСР і країнами Центральної Європи сформувало головний напрямок перевезення вантажів залізницею УРСР з кінця 50-х рр. ХХ ст. – зі сходу на захід. Значну частку перевезень складала поставки на експорт залізної руди і концентрату з Кривого Рога на металургійні підприємства Угорщини і Словаччини. З Центрального Донбасу постачали до країн Центральної Європи кам'яне вугілля для підприємств чорної металургії і теплових електростанцій. Ці два потужні вантажопотоки сходились на станції Фастів і слідували далі до Львівського залізничного вузла, розділяючись у ньому за напрямками на Ужгородський та Чопський прикордонні залізничні вузли (Роздобутко, 1967).

Необхідність здійснення значних за обсягами міжнародних вантажоперевезень активізувала розвиток залізничної інфраструктури УРСР. Головним завданням стало переведення на електричну і тепловозну тягу. Першим було електрифіковано на Львівській залізниці перегін у горах Мукачеве–Лавочне (1956 р.). У 1960 р. переведено на тепловозну тягу і другий експортний маршрут – Львів–Самбір–Чоп. Таким чином, дві головні залізничні лінії через Карпати було одними з перших в Україні укомплектовано сучасними видами технічної інфраструктури, для забезпечення потреб у перевезеннях зростаючих потоків експортних вантажів. Це збільшило пропускну здатність західного напрямку, що підтверджувало пріоритетність цього маршруту в рамках загальносоюзної політики електрифікації залізниць (Горизонтов, 1975, с. 24, 97–103).

Головна експортна залізнична лінія СРСР – Москва–Київ–Львів–Стрий/Самбір–Ужгород/Чоп (1696 км) та приєднані до неї лінії, що йдуть з Донбасу і Промислового Подніпров'я на захід України повністю електрифікували у 60-і рр. ХХ ст. (География путей..., 1969, с. 36). Від 1966 р. її продовженням стала введена в експлуатацію для прямих поставок залізної руди з України на Східнославацький металургійний комбінат широколінійна залізнична лінія Ужгород II–Ганіске при Кошицях (88 км), яку в 1978 р. теж було переведено на електричну тягу (Зотов, 1982, с. 15).

У 60-і рр. ХХ ст. швидкими темпами збільшували довжину електрифікованих залізничних ліній на всіх регіональних залізницях України. За період 1960–1970 рр. їхня загальна довжина зросла у 3,5 раза⁴⁵. Найбільше від-

⁴⁵ Не зважаючи на такі темпи у 1970 р. загальна довжина електрифікованих залізничних ліній в УРСР становила 56,4% від відповідного показника Франції (розраховано за (Народне..., 1973, с. 71, 333)), що вказує на технічне відставання у переозброєнні залізничного транспорту.

ставання було у пасажирському залізничному сполученні. Пропаганда демонструвала лише найбільші у світі масштаби вантажних перевезень, найдовшу залізничну мережу та швидкі темпи її електрифікації у СРСР. Тоді як необхідність розвитку швидкісного пасажирського сполучення залишала поза увагою.

У 70-і рр. ХХ ст. на найважливіших для перевезення переважно експортних вантажів⁴⁶ залізничних магістралях України було реалізовано кілька масштабних інфраструктурних проектів з метою збільшення пропускної здатності. Збудовано 153 км других колій і двохпутних вставок на лініях Львів–Стрий–Чоп та Держжордон–Ужгород II–Батьово. Створено нові пункти пропуску товарів через державний кордон на вантажних станціях Батьово та Ужгород II (Волков, 1980, с. 34; Лычаков, 1985, с. 33-34; Пиршиш, 1983, с. 21).

Більшість міжнародних вантажних і пасажирських перевезень СРСР на західному напрямку проходило через Львівський залізничний вузол. Для його розвантаження у 70-і рр. ХХ ст. реконструювали залізничну лінію Здолбунів–Ковель–Ягодин/Ізов, а також проклали на території Польщі найдовшу у Центральній Європі залізницю широкої колії Володимир-Волинський–Катовіце для експорту залізної руди з Кривого Рогу на металургійний комбінат «Катовіце» та імпорту сірки з Тарнобжега і кам'яного вугілля з Верхньої Сілезії (Можаров, 1980). Побудова цих залізничних ліній широкої колії зумовлена геоекономічними і геостратегічними цілями керівництва СРСР, яке після Празької весни (1968 р.) усвідомило загрозу своїм геополітичним інтересам у Центральній Європі. Утримання прорадянських режимів у країнах цього регіону світу, стратегічно визначального для зовнішньої політики СРСР, було можливо лише за умови забезпечення надійного зв'язку між радянськими військовими угрупованнями у них та основними військовими з'єднаннями на території УРСР. Інший важіль впливу – невпине нарощування обсягів поставок товарів до цих країн з метою їх економічної залежності від СРСР. Припинення цих масових поставок загрожувало зниженням рівня життя населення цих країн. Існування двох таких глибоких залізничних виходів у Центральну Європу дозволяло СРСР реалізовувати свої інтереси.

Трубопровідний транспорт УРСР забезпечував реалізацію геоекономічних і геополітичних цілей керівництва СРСР і тому лише на початку 70-х рр. ХХ ст. магістральні газопроводи на її території були з'єднані в єдину мережу з метою перекачування природного газу у різних напрямках для забезпечення потреб промисловості і населення. Так само геополітичний і геоекономічний аспекти були причиною прокладення у 60–70-і рр. ХХ ст. по території України міжнародних магістральних газо- і нафтопроводів до країн Європи, якими постачали з СРСР природний газ і нафту. У 1922 р. збудовано перший в Україні газопровід Дашава–Стрий (14 км). Перший міжнародний газопровід в Україні було введено ще у 1945 р. від Дашави до м. Сталева

⁴⁶ За вагою імпорتنі вантажі були в десять разів легші за експортні.

Воля (Польща). Найпотужнішим у свій час в Європі був магістральний газопровід Дашава–Київ–Москва, відкритий у 1951 р.⁴⁷. У 1962 р. було запущено першу чергу магістрального трансєвропейського нафтопроводу «Дружба» для експорту нафти, а у 1967 г. введено в експлуатацію магістральний газопровід «Братерство» для експорту природного газу з Долини до Чехословаччини й Австрії.

До середини 70-х рр. ХХ ст. експорт природного газу з СРСР до країн-членів РЕВ здійснювала тільки УРСР. Лише після виснаження покладів Шебелинського родовища розпочали поставки з Росії. У період після Другої світової війни з Галичини частину видобутої нафти постачали на експорт. Лише після вичерпання місцевих родовищ експортні поставки переважно стала забезпечувати Росія, з якої по магістральним нафтопроводам, що перетинали всю Україну зі сходу на захід, її транспортували до країн Центральної Європи.

У 60–80-і рр. ХХ ст. територією України пролягли головні магістральні трансконтинентальні нафто- і газопроводи «Союз», «Дружба», Уренгой–Помари–Ужгород якими експортують і сьогодні природний газ і нафту з родовищ Росії. Таким чином на території України сформувалась найбільш розгалужена мережа магістральних нафто- і газопроводів в Європі з виразним експортним призначенням. Природний газ в Україні до кінця 70-х рр. ХХ ст. використовували переважно для виробничих потреб, і лише пізніше розпочали масову газифікацію житлового фонду міст.

У 80-і рр. ХХ ст. розпочали експлуатацію продуктопроводів переважно локального значення та кількох магістральних: нафтопродуктопроводу Кременчук–Лубни–Київ, аміакопроводу Тольятті–Горлівка/Одеса, етиленопроводу Калуш–Ленінварош (нині Тисауйварош в Угорщині). Усі вони були створені з метою збільшення обсягів експорту з СРСР цих продуктів переробки нафти і природного газу (Территориальные..., 1979, с. 178, 185–186).

Переважно для обслуговування зовнішньої торгівлі розвивався в УРСР морський транспорт. Він опирався на торговельні порти, що існували ще за часів Російської імперії та торговельний флот Чорноморського пароплавства, створений за роки радянської влади. Лише у 60-х рр. ХХ ст. почали створювати нові морські торговельні порти в районі Одеси (у межах сучасного Чорноморська і Южного). Від 1978 р. вперше в Україні було запроваджено регулярне міжнародне паромне сполучення Іллічівськ–Варна (Болгарія). Значний обсяг вантажів припадав на Дунайське пароплавство, кораблі якого перевозили переважно залізну руду і кам'яне вугілля на експорт. Від 30-х рр. ХХ ст. значні регулярні перевезення залізної руди морськими кораблями були на маршруті Керч–Жданов. До розбудови на території України мережі магістральних нафтопроводів значні обсяги сирової азербайджанської нафти завозили морем з Батумі до Бердянська, Одеси, Херсона.

⁴⁷ По ньому до Москви у 1951 р. поставили 1 млрд м³ газу, тоді як всьому населенню УРСР – лише 0,8 млн м³ (Народне господарство..., 1967, с. 425; Слівак, 1965, с. 93).

Великі зміни у ХХ ст. відбулись на річковому транспорті. Після будівництва каскаду водосховищ, на Дніпрі стало можливим регулярне судноплавство від гирла до північного кордону України⁴⁸. Водночас річковий флот до 1958 р. фактично не оновлювали, адже по Дніпру до того часу курсували 22 судна, збудовані ще за часів царизму (Тітьонко, 1965, с. 150). Значні обсяги масових насипних вантажів перевозили в обох напрямках. За обсягами перевезень виділялись спеціалізовані маршрути доставки залізної руди: експортного спрямування – від Дніпрорудного до Бреста і далі залізницею на підприємства чорної металургії у Східній Німеччині і Польщі; внутрішнього спрямування – між Комсомольськом і Дніпродзержинськом. Водночас, з розвитком інших видів транспорту (насамперед залізничного і трубопровідного), значення річкових перевезень в УРСР від 60-х рр. ХХ ст. знижувалось через неможливість збільшення обсягів перевезень у зв'язку з технічними обмеженнями шлюзів водосховищ та незначними глибинами осадки суден по руслу Дніпра у межах України. У 1991 р. частка річкових перевезень у відправленні вантажів і пасажирів становила 1,0% (розраховано за (Народне..., 1994, с. 231, 235)).

Географічне положення України як західного форпосту СРСР сприяло розвитку авіації. Її територія була важливим плацдармом розвитку міжнародних пасажирських перевезень у напрямку Африки, Європи та Близького Сходу. Розгалужену мережу літовищ та спеціальної технічної інфраструктури будували для потреб, насамперед, військової авіації.

Цивільна авіація в Україні постала із започаткуванням перших регулярних поштових перевезень за маршрутом Київ–Львів–Відень (1918 р.). Перша поштово-пасажирська лінія Москва–Орел–Харків була відкрита 1921 р. Перші регулярні пасажирські авіарейси з'єднали Львів із Данцигом через Варшаву (1922 р.) та Харків із Києвом через Полтаву і з Одесою через Кіровоград (1924 р.). Російський вектор був панівним. У 1925 р. почали функціонувати лінії Харків–Курськ–Орел–Москва і Харків–Артемівськ–Ростов-на-Дону, а у 1926 р. Харків–Армавір–Мінеральні Води. Авіація того часу могла здійснювати рейси без пересадки на відстань до 500 км. Тому більшість транзитних міжнародних авіарейсів між Центральною і Східною Європою та Близьким Сходом мали обов'язкові зупинки у проміжних аеропортах України.

Радянська стратегія зосередження міжнародних авіаційних сполучень в аеропортах Москви і Ленінграда обмежувала можливості його розвитку у містах України. Від 1933 р. Управління цивільного повітряного флоту УСРР не здійснювало міжнародних регулярних авіарейсів. У 1938 р. Львів мав міжнародне сполучення з 10 закордонними містами від Гельсінкі до Тель-Авіва, тоді як Київ був лише проміжним аеропортом на маршруті Москва–Прага (Социалистическое..., 1936, с. 110; Baratta, 1942, р. 15).

⁴⁸ Введення в експлуатацію судноплавного шлюзу на Каховській ГЕС (1956 р.) створило можливість проходження суден з осадкою 3,6 м від Херсона до Дніпропетровська, а після запуску шлюзу Дніпродзержинської ГЕС (1964 р.) – до Канева (Тітьонко, 1965, с. 149).

У 30-і рр. ХХ ст. розвивали переважно внутрішньореспубліканське авіаційне сполучення. Було збудовано аеровокзали у Харкові (1930 р.), Одесі (1931 р.), Києві (1933 р.). Діяли на регулярній основі сім республіканських авіаліній, що з'єднували Харків із Дніпропетровськом, Запоріжжям, Києвом, Луганськом, Маріуполем, Одесою, Севастополем, Херсоном та 13 внутрішньообласних авіаліній (1934 р.). Становлення регулярних авіарейсів та відповідної технічної інфраструктури забезпечило зростання обсягів перевезень пасажирів і вантажів. Між 1933 і 1940 рр. обсяг перевезень у Радянській Україні на внутрішньореспубліканських регулярних авіарейсах зріс з 11,6 до 35,0 тис. пасажирів, а вантажів – від 0,6 до 1,8 тис. т (Коба, 1985, с. 23). У 1935–1938 рр. діяла найдовша у СРСР пасажирська гідроавіалінія Одеса–Батумі із зупинками у найбільших морських портах узбережжя Чорного моря та в 1940 р. започатковано регулярну авіалінію Київ–Львів.

Більшість міжнародних авіарейсів СРСР у напрямках на Центральну Європу і Близький Схід мали обов'язкові зупинки на території України. З появою у середині 50-х рр. ХХ ст. магістральних турбореактивних пасажирських літаків, що могли без посадки долати відстань до 1000 км, більшість аеропортів УРСР перестали приймати міжнародні рейси, натомість з'явилися далекі внутрішньосоюзні маршрути, що пов'язували їх з містами на Далекому Сході і Кавказі, у Сибіру і Центральній Азії. Міжнародними аеропортами УРСР на початку 60-х рр. ХХ ст. були «Бориспіль», Одеський, Львівський. Тоді ж починають розвивати мережу внутрішньоукраїнських авіарейсів. Київ з'єднали регулярними пасажирськими авіарейсами з усіма обласними центрами УРСР. Великим аеропортом союзного значення став Сімферополь, який влітку мав більш інтенсивне авіасполучення, ніж столиця України. Після переходу на нові типи літаків різко збільшився обсяг перевезень пасажирів в УРСР. Між 1955 і 1960 рр. цей показник зріс у 6,5 раза, а між 1960 і 1970 рр. – у 5,3 раза (розраховано за (Народне..., 1973, с. 345)). Таке зростання забезпечила державна політика зі зниження тарифів на пасажирські авіаперевезення у межах СРСР та численні пільги окремим групам пасажирів (Коба, 1980, 1985).

Від 70-х рр. ХХ ст. почали розвивати місцеву авіацію для сполучення окремих важливих районних центрів з містами обласного значення і до розпаду СРСР УРСР мала найрозгалуженішу мережу таких авіарейсів. Щільна мережа міст з цивільними літовищами дозволила з'єднувати Київ не лише з усіма обласними центрами, а й з більшістю великих міст України. Тоді прокладають перші регулярні міжнародні авіарейси до Києва з Берліна і з Софії до Сімферополя для відпочиваючих у Криму.

Автомобільний транспорт в УРСР розвивався переважно завдяки вантажним перевезенням підприємствам й організаціям, що постійно збільшувались. Лише наприкінці існування радянської влади в окремих регіонах СРСР легковий автомобіль став приватним засобом пересування. Слід зазначити, що «масова автомобілізація і дороги ... сприяли демократизації суспільства,

особливо стимулюючи самоорганізацію громадян у всіх сферах діяльності» (Гольц, 2002, с. 449).

У період між Першою і Другою світовими війнами приватні легкові автомобілі були ознакою належності до панівної верстви у всіх державах, що володіли тоді частинами території сучасної України. Їх імпортували у дуже незначній кількості. У СРСР було взято на облік (1924 р.) не лише всі автомобілі, а й мотоцикли і велосипеди, які за необхідності власники мали безкоштовно передати армії. Так, наприклад, парк у сільській місцевості УСРР у 1934 р. складав всього 8043 вантажних і 956 легкових автомобілів. На всі колгоспи республіки припадав лише один легковий та 54 вантажні автомобілі (Народне..., 1935, с. 161). Необхідність моторизації війська потребувала переважного зосередження автомобілів цивільних підприємств у районах, близьких до тилових баз і головних центрів військової промисловості СРСР.

Використання транспортних засобів у Радянській Україні ускладнювала слаборозвинута мережа автомобільних доріг із твердим покриттям. У 1940 р. було всього 29,3 тис. км таких доріг, що помітно контрастувало з розгалуженою мережею сучасних автомобільних шосе у Західній Україні, Північній Буковині, Закарпатті. Ця ситуація пояснюється особливостями моторизації збройних сил відповідних держав. У СРСР надавали перевагу гусеничному транспорту, що мав високий ступінь прохідності та міг пересуватись у умовах цілковитого бездоріжжя. У державах, що межували з ним на заході, основу бронетанкових з'єднань становила колісна техніка, яка потребувала відповідних автодоріг та мала значно більшу швидкість пересування, ніж радянська гусенична, але програвала в обсягах перевезень зброї та особового складу одиницею вантажного автотранспорту. Тому у СРСР у період між Першою і Другою світовими війнами лише у напрямку на західний кордон будували стратегічні шосе (Гольц, 2002, с. 450).

До 50-і рр. ХХ ст. у країні були відсутні пункти технічного обслуговування приватних автомобілів, бракувало гаражів і стоянок. До запуску у виробництво першого радянського масового автомобіля для приватного користування – «Запорожця» у 1960 р., більшість легкових автомобілів були у власності установ і організацій, представників еліти.

У СРСР у 60-х рр. ХХ ст. за досвідом США налагодили масовий випуск легкових автомобілів для населення та почали розбудовувати мережу станцій технічного обслуговування, виділяти місця для зведення гаражних кооперативів у містах, створювати мережі мотелів й автокемпінгів. До середини 70-х рр. ХХ ст. легкові автомобілі були у приватній власності незначної частини населення. Його наявність була соціальним маркером заможності родини. Зі створенням у Росії гігантських автоскладальних заводів, цілковито придбаних в Італії, значно збільшилась кількість приватних автомобілів у СРСР. Тоді ж було створено мережі автозаправок із фінським устаткуванням і фірмових станцій технічного обслуговування на західний зразок. Тому вже у 80-і рр. ХХ ст. лише придбання автомобіля західного виробництва чи «Волги» слугувало індикатором успішності та достатку його власни-

ка. У цілому рівень автомобілізації населення в УРСР був значно нижчий, ніж у розвинутих країнах. У 1991 р. він становив 69 автомобілів на 1000 осіб населення – на рівні, якого досягла Бельгія у 1960 р. (Bairoch, 1997, vol. 3, p. 147). Цей показник вказував на значне відставання у рівні та якості життя населення Радянської України від провідних європейських держав.

Радянська держава у 70–80-і рр. XX ст. основні зусилля спрямувала на розвиток міського⁴⁹ і міжміського громадського автобусного сполучення. У великих містах УРСР більшу частину автопарку становили автобуси «Ікарус» (Угорщина), а у малих містах – переважно «Львівського автобусного заводу». Останні були менш комфортабельні, але мали більшу прохідність і тому їх використовували на маршрутах у сільській місцевості, де стан автошляхів був не найкращий. У більшості міст діяли державні таксомоторні маршрути. Нестача громадського транспорту, переповненість автобусів у години «пік», здирництво таксистів були предметом численних сатиричних публікацій.

Основна частина автодоріг з твердим покриттям була зосереджена на Донбасі та у Галичині, а також у передмістях великих міст України. Окремі периферійні райони у Степу і на Поліссі протягом всього радянського періоду мали лише сезонне сполучення ґрунтовими дорогами з найвіддаленішими селами і хуторами. У належному стані утримували автомобільні шляхи загальнодержавного значення, інші автомобільні дороги мали численні дефекти полотна, що значно уповільнювало швидкість руху та впливало на якість перевезення вантажів і пасажирів. Для вирішення проблем транзиту автотранспорту, навколо великих міст УРСР у кінці 70-х рр. XX ст. створюють перші об'їзні дороги.

Таке суттєве відставання у розвитку автомобільного транспорту СРСР зумовлено тим, що цей напрям не був пріоритетним. Основну ударну силу радянського війська становила гусенична техніка – танки і броньовані машини піхоти, що а priori були всюдихідними і не потребували швидкісних автомобільних шляхів з якісним покриттям. Так само для евакуації населення та перевезення військовослужбовців потрібні автобуси і криті вантажні автомобілі, а не приватні легкові автомобілі. Тому єдиний в УРСР автобан збудували на ділянці Київ – аеропорт «Бориспіль» (1980 р.) у рамках підготовки до проведення Олімпіади-80 у СРСР.

Від 1949 р. почали будівництво метрополітену у столиці УРСР. Від 1960 р. він починає функціонувати у Києві⁵⁰ та від 1975 р. – у Харкові. Станції метрополітену у випадку війни мали б слугувати бомбосховищами та бути надійним перевізником при евакуації населення. Тому перша лінія столичного метрополітену з'єднувала головний залізничний вокзал – станцію Київ-

⁴⁹ Перший міський регулярний автобусний маршрут у світі було відкрито у 1904 р. у Лондоні (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 67).

⁵⁰ Перша електрифікована лінія метрополітену була відкрита 1890 р. у Лондоні (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 67).

пасажирський з виходом на Набережне шосе неподалік від причалу річкового транспорту. Показово, що станція метрополітену «Арсенальна» (1960 р.) є найглибшою у світі (105,5 м вглиб від поверхні). Вона розташована найближче до місця зосередження будівель вищих органів влади УРСР. Зі зростанням кількості нових станцій і ліній зростав обсяг перевезення пасажирів метрополітеном. У 80-і рр. XX ст. він став основним видом міського пасажирського громадського транспорту у Києві й Харкові. Водночас, уже тоді у години «пік» станції у центрах міст були переповнені людьми. Для вирішення цієї проблеми створювали підземні переходи та виходи зі станцій на різних рівнях (наприклад, станція «Хрещатик» має три виходи на поверхню).

Інші види міського пасажирського транспорту (тролейбусний і трамвайний) у 60–80-і рр. XX ст. не мали таких суттєвих змін в обсягах перевезень пасажирів та розвитку мереж, як метрополітен. Спочатку пріоритет надавали трамваям, а потім – троллейбусам.

Перші трамвайні лінії на території сучасної України були зведені ще до Першої світової війни⁵¹. У міжвоєнний період їх розбудовували у головних промислових центрах для перевезення робітників з житлових до промислових кварталів (наприклад, у Кадіївці 1935 р.). Уже у 1940 р. трамваї курсували у 26 містах України. У міжвоєнний період найдовшою була трамвайна мережа у Львові, а у повоєнний період лідером став Київ. Так само, першу у СРСР лінію швидкісного трамваю впровадили у столиці УРСР, з'єднавши головний залізничний вокзал з житловим масивом Борщагівка (1978 р.) та у 1986 р. – у Кривому Розі.

Перші троллейбусні маршрути в Україні було впроваджено до Другої світової війни у Києві (1935 р.) і Харкові (1939 р.). Найбільше їх розвивали у другій половині XX ст. У 1960 р. троллейбуси курсували у 13, а у 1991 р. – у 46 містах УРСР. Від 1959 р. запущено єдиний у СРСР міжміський троллейбусний маршрут Сімферополь–Алушта. У 1961 р. його продовжено до Ялти.

Сфера приватних послуг протягом всього радянського періоду була «ахіллесовою п'ятою» третинного сектору. Найбільше сатиричних тем було саме щодо незадовільного обслуговування населення у системах роздрібної торгівлі та закладів громадського харчування. У розвиток цього сектора держава почала вкладати значні кошти лише у кінці 50-х рр.⁵² XX ст., коли офіційно було проголошено про початок будівництва комунізму у СРСР (у 1956 і 1959 рр. прийнято окремі постанови ЦК КПРС про розвиток закладів громадського харчування). У ці роки виникають перші універсальні магазини самообслуговування та формується розгалужена мережа їдалень зі самообслуговуванням⁵³. Влада оголошує їх «першими паростками» комунізму,

⁵¹ 1895 р. у Києві вперше у Східній Європі було розпочато рух електричного трамваю (Бова, 1998, с. 236).

⁵² Лише в 1957 р. «УРСР досягла довоєнного рівня розвитку загальної мережі ... їдалень, ресторанів і чайних» (Кочерга, Махнюк, 1974, с. 33).

⁵³ В 1959 р. на самообслуговування переведено майже 90 % їдалень, чайних, кафе, закуочних (Кочерга, Махнюк, 1974, с. 33).

хоча у розвинутих країнах світу ці моделі обслуговування населення було впроваджено ще у 30-і рр. ХХ ст. Розміщення зазначених закладів відбувалось за дуже жорсткими нормативами, коли рішення про побудову магазину⁵⁴ чи ремонтної майстерні залежало від людності відповідного міського кварталу.

Радянські планувальники соціальної сфери сільську місцевість повністю ігнорували до середини 60-х рр. ХХ ст. Лише з появою концепції «неперспективних сіл» були змушені визнати за селянином право на доступність до відповідних закладів побуту. Тоді почали їх створювати у селах, де розміщувались центральні садиби колгоспів чи радгоспів, у селищах міського типу.

Суттєве покращення у сферах торгівлі та громадського харчування у СРСР відбулось у середині 70-х–на початку 80-х рр. ХХ ст., коли значну кількість іноземної валюти, отриманої за всезростаючі експортні поставки мінерального палива, було виділено на придбання у розвинутих країнах великих партій товарів широкого вжитку для задоволення внутрішнього попиту. Тоді ж відкрили низку спеціалізованих магазинів товарів зі країн-членів РЕВ у найбільших містах УРСР (наприклад, магазин «Болгарська троянда» у Києві). Це все було ознаками прояву «голландської хвороби», яка дозволяла без ідеологічних змін задовольнити попит населення на різноманітні товари та зберегти авторитет правлячому режиму.

Якісний рівень сфери послуг населенню підвищувався лише в останні роки існування радянської влади, коли було дозволено створювати кооперативи з надання таких послуг, що майже задовольнили попит на них.

Значно кращими був стан надання послуг населенню у сферах освіти, культури, науки та охорони здоров'я. За радянської влади базою у цих видах послуг був виразний ідеологічно-пропагандистський елемент. У період між Першою і Другою світовими війнами остаточно ліквідували останні немарксистські наукові школи. Таких вчених було вислано з СРСР, ізольовано або ув'язнено. Запроваджено тотальний державний контроль над розвитком освіти, науки і культури керованим відповідним відділом ЦК КПРС.

Освіта, зокрема неповна середня, була загальнодоступна та обов'язкова у Радянській Україні вже в 1919 р.⁵⁵ Цього потребував рівень розвитку економіки. За умов технічного прогресу для промисловості потрібні робітники, які мали б елементарні знання з арифметики і могли прочитати та зрозуміти інструкції виробничого процесу, а для війська – солдати, які могли користуватись сучасною зброєю. Наріжним каменем радянської моделі освіти була ідеологічна підготовка молоді, її виховання на прикладах пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Не зважаючи на проголошену безкоштовну середню освіту підручники і посібники до середини 70-х рр. ХХ ст. населення повинно було купувати. Також слід було

⁵⁴ В УРСР 1970 р. було лише 700 магазинів кулінарії (Кочерга, Махнюк, 1974, с. 36).

⁵⁵ Першою країною світу, де загальна початкова освіта стала обов'язковою була Франція у 1791 р. (Bairoch, 1997, vol. 2, p. 48).

обов'язково придбати шкільну форму стандартного зразка. Тому зібрати учня до школи для пересічної сільської родини з 3–5 дітьми у 50–70-і рр. ХХ ст. було не так уже дешево. При цьому не можна було одягнути дитину у шкільну форму іншої союзної республіки чи піти до школи без неї. Її не можна було шити на замовлення чи обирати тканину іншої фактури. Моделі шкільних форм у СРСР не змінювали десятиріччями, тому у кінці 80-х рр. ХХ ст. щоб змусити підлітка її вдягнути потрібно було докласти багато зусиль класному керівникові та батькам.

Допуск до вищої освіти до 70-х рр. ХХ ст. був ускладнений не лише класовими обмеженнями, а й доволі значною платою за навчання. До кінця існування СРСР навчання на окремих факультетах було неможливе без направлення з місця роботи, в окремих випадках – отримання дозволу райкому (наприклад, на історичному факультеті) чи направлення військомату. Тому, фактично, діти простих робітників і селян були позбавлені можливості отримати вищу освіту, без того, щоб закінчивши середню школу чи технікум спочатку відпрацювати на підприємстві, яке могло б направити (у разі потреби у кадрах) на навчання до вишу.

Тому до 1962/63 навчального року в УРСР кількість студентів була менша 500 тис. осіб, тоді як у середніх спеціальних учбових закладах цей показник було досягнуто вже у 1933/34 навчальному році (567 тис. осіб) (Народне..., 1967, с. 555). Більшість сільських дітей до 1972/73 навчального року взагалі не закінчували повної середньої школи, а йшли на роботу, або, у кращому випадку, до спеціалізованих учбових закладів, де вони отримували робітничу спеціальність (Народне..., 1973, с. 499).

Серйозною перепоною для отримання вищої освіти в УРСР для значної кількості українських сільських дітей була значно нижча якість їхньої освіти, порівняно з міськими дітьми, а також і те, що у більшості вишів (особливо на технічних спеціальностях) викладання проводилось виключно російською мовою, яку сільські діти знали значно гірше, ніж їхні міські однолітки. Тому офіційні статистичні збірники того часу не подають інформацію про мову навчання у жодному з типів навчальних закладів, що вказує на державну політику русифікації. Лише у період «українізації» і частково, коли П. Ю. Шелест був Першим секретарем ЦК КПУ (1963–1972 рр.), викладанню українською мовою у вишах УРСР приділяли значну увагу.

Наука. Виразна русифікація відбувалась в академічній науці, де, за виключенням відділення української мови і літератури АН УРСР, майже не використовували українську мову у діловодстві чи у публікаціях головних результатів наукових напрацювань. Це було затверджено у 1970 р. наказом Міністерства освіти СРСР про написання і захист усіх дисертацій лише російською мовою. Значну частину наукової періодики або перевели на російську мову викладу матеріалу, або ж видавали у двох варіантах – російською і українською. Дублювали російською мовою енциклопедії, довідники, наукові монографії. Більшість навчальних посібників для вишів і середніх

навчальних закладів готувати вчені з Москви і Ленінграду. Їх потім лише перекладали мовами союзних республік.

Не зважаючи на збільшення кількості наукових установ, насамперед в АН УРСР, найбільша кількість прийнятих до аспірантури за радянський період в Україні була зафіксована у 1970 р. – 13 513 осіб. Саме період між 1960 і 1970 рр. був часом найшвидшого зростання чисельності наукових кадрів в УРСР: кількість аспірантів зросла майже у 3,0 раза, наукових працівників – у 2,8 раза, кількість наукових установ – на 116 одиниць (розраховано за (Народне..., 1973, с. 83-84)). У ці роки створено наукові підрозділи у складі всіх факультетів вишів України.

Культура і мистецтво України у ХХ ст. набули яскравих пропагандистських рис. У роки радянської влади, з одного боку, всі заклади цього виду послуг перейшли на утримання держави та отримали значні кошти на розвиток, з іншого, – мав місце повний ідеологічний контроль. Значну увагу приділяли пропагандистській роботі, особливо серед дітей і молоді. Було створено розгалужену мережу музеїв, бібліотек, кінотеатрів, театрів, клубів, гуртків, налагоджено роботу спеціалізованих видавництв та творчих спілок.

Державна політика русифікації вплинула на розвиток культури, мистецтва і суспільного життя в Україні. Було обмежено розвиток релігійних видів декоративно-ужиткового мистецтва, а при створенні чергових гігантів промисловості іноді знищували об'єкти природної та історико-культурної спадщини. Значної шкоди було завдано спорудам релігійного призначення, де часто розміщували виробничі та господарські підрозділи підприємств, гуртожитки чи будинки для утримання німецьких чи психічно хворих людей.

В УРСР було створено радянський варіант української культури і мистецтва, що виразно контрастував з емігрантським її різновидом. Для проведення ідеологічної роботи засобами мистецтва серед населення використовували новітні технічні досягнення. Спочатку це були гучномовці та пересувні кіноустановки, які можна було побачити у найвіддаленіших куточках України, їм на зміну у 60-і рр. ХХ ст. прийшло мовлення. Від 1965 р. розпочав роботу окремий канал республіканського мовлення – УТ-1⁵⁶, основними завданнями якого було поширення офіційної інформації та проведення пропагандистсько-ідеологічної роботи серед населення і впровадження радянських культурних цінностей.

Готельно-ресторанне і санаторно-курортне господарство та туризм в УРСР розвивалось у найбільших містах та окремих рекреаційних зонах, таких як Південний берег Криму, група Миргородських курортів, південь Закарпаття і галицьке передгір'я Карпат. До Другої світової війни ці види економічної діяльності були орієнтовані переважно на задоволення потреб контингенту зі столиць держав, які контролювали у той час певну частину

⁵⁶ У 1965 р. телевізійний сигнал поширювався лише на 60 % території УРСР, де мешкало 65% її населення. Для 45,1 млн осіб населення всього було встановлено лише 2,8 млн телевізорів (Кучеров, 1970, с. 29).

території України. Ситуація почала докорінно змінюватись після проголошення програми побудови комунізму у СРСР. Від 60-х рр. XX ст. хоч повільно, але розбудовували мережу закладів відпочинку, доступних для пересічних радянських громадян (Козак, Новиков, 1982, с. 11).

Туризм та літній відпочинок і оздоровлення стали масовим явищем в Україні лише наприкінці 70-х рр. XX ст., коли селяни отримали можливість за профспілковими путівками відвідувати міжколгоспні санаторії і профілакторії. У цей період більшість великих підприємств УРСР звели для своїх робітників бази відпочинку, профілакторії, а для їхніх дітей – спеціальні відпочинкові заклади («піонерські табори»). Водночас населення активніше використовувало індивідуальний відпочинок, винаймаючи житло у місцевих мешканців (особливо – у приморських селищах) та на дачних ділянках. Це свідчило про загальне піднесення добробуту населення. Тоді було досягнуто рівня автомобілізації розвинутих країн часів 30-х рр. XX ст.

На початку 70-х рр. XX ст. набув масового поширення стихійний літній відпочинок на берегах Чорного та Азовського морів. Саме у ці роки більшість селян уперше побачили моря України та змогли там відпочити. Мандруючи цілими сім'ями на власному автомобілі від дому до приватних садиб мешканців приморських поселень, діти бачили простори Батьківщини не на екрані телевізора чи на уроці географії у школі, а власними очима. Більшість таких індивідуальних туристів винамали кімнату з ліжками у приватному секторі курортних поселень півдня України на умовах повного самообслуговування.

Отримати пільгову (іншої не існувало) путівку чи курсівку можливо було виключно за місцем роботи, тому навіть на відпочинку громадяни СРСР були розділені за вузькими професійними групами. Найвищий рівень обслуговування та найбільше різноманіття послуг отримували представники номенклатури та іноземці, які відпочивали у закритих спеціалізованих закладах. Якість послуг у стандартному санаторії чи базі відпочинку була дуже низькою та часто обмежувалась лише наданням ліжка у багатомісному номері та одноманітним харчуванням у загальній їдальні.

Виїзд за кордон, навіть до соціалістичних країн Європи було не дешевим задоволенням, яке до того ж було обставлено численними перепонами. Високі моральні принципи та політкоректність радянського громадянина мали засвідчити комісії при райкомах, через які обов'язково мав пройти претендент на таку поїздку. Знання зовнішньої політики КПРС та особливостей політичних та економічних відносин з певною країною доповнювали обов'язкові позитивні характеристики з місця роботи та із житло-експлуатаційної контори. Лише радянській еліті дозволяли поїздки за профспілковими путівками на лікування до Карлових Вар, творчу відпустку чи поїздку на комуністичні фестивалі до розвинутих країн Європи.

Пересічний робітник міг потрапити за кордон лише у відрядження на одну з численних новобудов, які зводились за допомогою СРСР у країнах соціалістичної орієнтації та у країнах, що розвиваються з «прогресивним»

режимом. Отримати таке тривале відрядження могли лише найбільш досвідчені та кваліфіковані робітники, що мали позитивні рекомендації та не мали родичів чи знайомих, поведінка яких викликала сумніви у партійних органів. На кожного такого працівника формували особову справу у профільному союзному міністерстві, яке направляло його на роботу. Так само направляли військових спеціалістів до певної країни у якості інструкторів чи радників у складі радянської військової місії. У 80-і рр. XX ст. таке одворічне службове відрядження дозволяло заробити значні кошти, співставні з ціною найпрестижнішого у СРСР легкового автомобіля «Волга» чи купити у «кооперативному» будинку пристойну квартиру.

У всіх містах УРСР бракувало номерного фонду у готелях. Готелі – останнє, що вносили у планування радянських міст. Цю проблему почали вирішувати лише наприкінці існування радянської влади, коли населення почало масово подорожувати по СРСР. Значна частина готелів мала відомче підпорядкування і тому пересічному громадянину було складно зупинитись на ночівлю в іншому місті, не маючи відрядження до установи. Навіть для селян існували «Будинки колгоспника» з мінімальним обсягом послуг, що виразно контрастували з розкішними готелями для вищої партійної номенклатури та іноземців. У ресторанах при таких готелях був найбільший вибір страв та якісне обслуговування.

Більшість громадян почали відвідувати ресторани на родинні свята лише у кінці 70-х рр. XX ст., коли зріс рівень добробуту населення. Зазвичай відвідували їдальні, які мали відомче підпорядкування та значно нижчі ціни. Окрему категорію становили спеціалізовані заклади: кондитерські, кафетерії, кафе, пивні. Саме по останнім було завдано основного удару «антиалкогольної кампанії» 1986 р., коли різко скоротили обсяги продажу спиртних напоїв на розлив.

У роки радянської влади в Україні медичним обслуговуванням було забезпечено все населення. За кількісними показниками розвитку сфера медицини УРСР значно випереджала розвинуті країни, але за рівнем їх надання відставала. Набула широкого поширення мережа відомчих медичних установ, серед яких високим рівнем професіоналізму працівників відзначались заклади Четвертого головного управління Міністерства охорони здоров'я УРСР. Тут лікували радянську еліту.

Така специфіка розвитку радянської медицини зумовлена реальною цікавленістю влади лише у наявності здорового робітника, який, за потреби мав стати гарним вояком, а не у продовженні тривалості його життя. Тому охоплення населення плановими медичними обстеженнями щодо професійної придатності дозволило спочатку ліквідувати, а потім упереджувати поширення епідемій.

До 50-х рр. XX ст., за умов низького рівня й якості життя населення та відсутності санаторно-курортного господарства, у пересічного громадянина СРСР не було можливості якісного лікування. Тому середня тривалість життя населення не зростала та не знижувалась смертність немовлят. Водночас

не шкодували ні коштів, ні зусиль на підтримку здоров'я панівного прошарку суспільства – номенклатури.

Певні зміни у розвитку медицини відбулись лише у 60-і рр. ХХ ст., коли, через падіння народжуваності в європейських союзних республіках, держава змушена була запровадити додаткові заходи, спрямовані на зниження смертності немовлят. У 70-і рр. ХХ ст. через загальне зростання добробуту населення було досягнуто значне покращення якості життя. Загострення економічних проблем у СРСР у 80-і рр. ХХ ст. зумовило стагнацію, а згодом – падіння показників природного приросту населення.

РОЗДІЛ 5

Етап електронних грошей

У рік проголошення незалежності Україна отримала важкий спадок – мілітаризовану економіку з виразним домінуванням важкої промисловості, яка продовжувала отруювати землю, повітря, людей. Численні проблеми потребували негайного вирішення. Було проведено реформи, спрямовані на демонтаж радянської моделі господарювання.

У 90-і рр. ХХ ст. прийняття вітчизняними фінансово-кредитними установами міжнародних стандартів послуг вимагало впровадження електронних грошей. Спочатку було застосовано системи міжбанківських електронних платежів у міжнародних переказах для юридичних осіб, пізніше – на національному фінансовому ринку. На початок ХХІ ст. широко поширились електронні платежі при обслуговуванні фізичних осіб. Пересічні громадяни почали отримувати зарплатню, виплати соціальної допомоги, пенсії за допомогою електронних карток. Тоді ж поширились такі платежі у торгівлі, готелях, установах громадського харчування тощо. В останні роки зростає популярність інтернет-банкінгу та інтернет-торгівлі.

З проголошенням незалежності в господарського розвитку України почалися важливі трансформаційні процеси. По-перше, країна стала самостійною у внутрішній економічній політиці. По-друге, вперше (за виключенням періоду 1917–1921 рр.) вона встановила прями зовнішньоекономічні зв'язки, що змінило структуру і пропорції її господарства. По-третє, зі зміною суспільного ладу відбулись кардинальний перерозподіл форм власності та суттєві зміни організаційно-управлінської структури більшості галузей національної економіки. Це були головні напрями економічних трансформацій, що почали виразно проявлятися вже у середині 90-х рр. ХХ ст.

5.1. Макроекономічний аналіз сучасного економічного розвитку

Незалежна Україна успадкувала тісні господарські зв'язки з Росією. Цей спадок має свої витoki ще у ХІХ ст., коли було сформовано на більший частині території сучасної України мережу провідних економічних центрів, автомобільними і залізничними шляхами пов'язаних із Москвою. Тому нині

Україна не має виразного головного економічного центру. У цьому вона схожа з Італією і Німеччиною, території яких так само тривалий час були розділені. За роки незалежності України чіткіше виокремились головні центри господарського розвитку: Дніпро, Донецьк, Київ, Львів, Одеса, Харків. Зони їхнього впливу формують реальні економічні райони.

Головні риси галузевої структури господарства України були остаточно сформовані у 70-х рр. XX ст. У результаті проголошеної наприкінці існування СРСР лібералізації зовнішньоторговельної діяльності, значну частину промислової сировини та окремих товарів, що постачали на внутрішньосоюзний ринок у рамках виробничої кооперації і комбінування між підприємствами союзних республік, почали збувати за кордон, де їх вартість була значно більшою. Введені більшістю республік обмеження у відповідь на такі ж заходи щодо власних поставок (насамперед продовольства) в інші республіки, конфлікт зі союзним керівництвом при відстоюванні своїх потреб, призвели на початку 90-х рр. XX ст. до перших зафіксованих у СРСР (у тому числі в Україні) показників падіння виробництва більшості промислових товарів. У незалежній Україні заходи з лібералізації зовнішньої торгівлі та переорієнтації на торгівлю за межами СНД у поєднанні з кризою неплатежів між підприємствами в його межах, різким зростанням цін на окремі важливі сировинні товари (нафту, природний газ, кольорові метали), проведенням неузгоджених реформ в управлінні економікою та масштабна приватизація швидко створили глибоку економічну кризу, що охопила все господарство нової держави.

У 90-і рр. XX ст. не лише головні макроекономічні показники, а й натуральні обсяги виробництва більшості товарної продукції незалежної України впали до рівня 30-х рр. XX ст. Гіперінфляція, корупція, затримки у виплатах зарплатні, пенсій та інших видів матеріального забезпечення на фоні масового безробіття призвели до різкого падіння рівня й якості життя. Скоротилась середня тривалість життя населення, зросла смертність немовлят і різко впав рівень народжуваності. Так хаотична економічна політика у цей період призвела до великих соціальних і демографічних втрат. Від 1993 р. триває постійне скорочення чисельності населення держави, що пов'язано не стільки з переходом на звужену модель відтворення населення, скільки з наслідками економічної катастрофи 90-х рр. XX ст. Значно зросли обсяги трудової міграції з України. Стрімке підвищення міжнародної міграційної мобільності населення, яка у східних регіонах України спрямована до центральної й азіатської частин Росії, а у західних регіонах – до Західної і Центральної Європи, призвела до появи явища соціального сирітства в окремих адміністративно-територіальних районах і перерозподілу кількості працездатного населення у межах держави (Гаврилишин, 2014).

Події 90-х рр. XX ст. в економіці України можна порівняти з наслідками економічних та політичних реформ 60-х рр. XIX ст. в Австро-Угорській й Російській імперіях, що мали місце на українських територіях в їх складі. Їхніми спільними між ними були: кардинальні зміни у галузевій структурі гос-

подарства; зміна ролі держави у розвитку економіки; зміна форм власності та власників більшості діючих підприємств; поява нових провідних галузей, орієнтованих переважно на збут своєї продукції за межі України.

Докорінні зміни у галузево-територіальній структурі економіки України цього періоду надали поштовх відновленню зростання обсягів виробництва в експортоорієнтованих (наприклад, чорна металургія) і соціальноорієнтованих (наприклад, харчова промисловість) групах господарської діяльності (Савчук І., 2011а). Ціла низка галузей, насамперед у машинобудуванні, через неспроможність конкурувати з іноземними компаніями, були повністю знищені (наприклад, виробництво цивільної радіотехніки). Так само можна провести порівняння зі згаданою ситуацією другої половини XIX ст., коли окремі галузі виробництва (наприклад, виробництво шовкових тканин), створені за часів контрольованих державою економік двох імперій, швидко занепали після втрати державної підтримки у пореформенний період. Впровадження у сучасній Україні ліберальної експортоорієнтованої моделі розвитку економіки як у період з 60-х рр. XIX ст. до 1913 р., має ті самі наслідки розвитку її економіки у наш час. В обох випадках після реформ частка державної власності у промисловості різко скоротилась, а значення іноземних ринків і капіталів, навпаки, – зросло. Водночас є принципові відміни у стані господарства України на початку XX і XXI ст. Найвиразніше це показує організаційно-управлінська структура економіки.

5.2. Організаційно-управлінська структура економіки незалежної України

Масштабна чекова приватизація підприємств, установ, організацій вторинного і третинного секторів економіки сучасної України за відсутності державного нагляду призвела до швидкої концентрації більшої частини власності у руках колишніх керівників державних підприємств/установ/організацій. На початку XXI ст. розпочався процес утворення великих промислових корпорацій, власниками яких виступали як колишні «червоні» директори, так і новітні скоробагатки, які створили власний капітал шляхом сумнівних операцій, звичайного шахрайства та спекуляцій. Можна простежити схожість цієї ситуації і подій кінця XIX – початку XX ст. Тоді, через продаж державних підприємств та припинення дотацій чи гарантованих державних закупівель виробленої продукції, більшість колишніх казенних підприємств збанкрутувала. Частина з них було продано приватним підприємцям і лише підприємства, що випускали військову продукцію залишились у власності держави. Основу промисловості пореформенної України становили сучасні (як на той час) великі промислові підприємства, сформовані як акціонерні товариства зі значною часткою іноземного капіталу.

Нині у промисловості України як і на початку XX ст. переважають великі акціонерні товариства. Також повторюється процес концентрації та моно-

полізації приватними власниками окремих галузей економіки, шляхом створення великих фінансово-промислових груп. Вони діють у тих самих галузях, що й їхні попередники кінця XIX – початку XX ст. – чорна металургія, кам'яновугільна промисловість, важке машинобудування тощо. Створено горизонтальні й вертикальні виробничі корпорації, що контролюють повний виробничий ланцюг від видобування/створення сировини до її збуту. Наприклад, «Систем кепітал менеджмент» створив такий замкнений виробничий комплекс у чорній металургії України (Савчук І., 2011а). Окремі галузі господарства сучасної України, так само як і сто років тому, фактично повністю належать чи контролюються іноземним капіталом. Наприклад, майже всі підприємства нафтопереробної промисловості нині належать російському капіталу (Савчук, Кудруа, Фрережеан, 2017). Лише у харчовій промисловості та сільському господарстві більшість товарних підприємств належить місцевим підприємцям.

У структурі землеволодіння й землекористування незалежної України розподіл угідь між групами користувачів та власників є подібним до ситуації початку XX ст. Відмінною є лише площі земельних угідь релігійних установ і організацій. За останні роки їхня частка у фонді землекористування значно збільшилась (з розбудовою їхньої мережі). Нині сформувалась група великих землекористувачів і *de facto* власників на землю, подібна до ситуації початку XX ст., коли «житниця» України приносила користь лише групі великих землевласників-експортерів» (Бовуа, 1998, с. 307). Якщо родині Фальц-Фейнів на початку XX ст. належало 218,5 тис. га земель, то нині найбільший приватний агрохолдинг України має у своєму користуванні 670 тис. га (Топ...). Таким чином, сформувались великі товарні сільськогосподарські підприємства, що діють як цілісні АПК національного і міжрегіонального масштабів. Вони визначають основні напрями розвитку провідних підвидів сільського господарства та пов'язаних з ним переробних видів промисловості. Так, у 2012/2013 році п'ять провідних компаній забезпечили поставки 40,5% всіх зернових і 40,7% олійних культур, експортованих з України (розраховано за (Зовнішньоекономічна...)).

Експорт знову відновив своє значення як основи розвитку вітчизняної економіки. У більшості видів лише ті підприємства, які орієнтовані на збут своєї продукції на зовнішні ринки, є успішними (Савчук, 2016). Такий стан обумовлений незначною ємністю національних товарних ринків та тривалими міцними господарськими зв'язками у межах колишнього СРСР. Промислова політика цієї держави базувалась на гігантманії у створенні великих промислових підприємств, які ставали монополістами у виробництві певних видів продукції.

5.3. Територіально-галузева структура національної експортоорієнтованої моделі економіки

У 90-і рр. ХХ ст. в Україні відбулось надшвидке скорочення частки державної власності, відновлено приватну (у тому числі акціонерну) власність у вторинному і третинному секторах економіки та введено обмеження ролі держави у розвитку первинного сектора. Водночас, і сьогодні сільськогосподарські угіддя не є приватними, а лише знаходяться у користуванні підприємств, хоча колгоспно-радгоспна система була ліквідована, а власниками їхніх земельних паїв формально стали колишні працівники цих підприємств. Проте незавершеність аграрної реформи призвела до того, що більшість селян не мають документів підтвердження власності на конкретні земельні ділянки. Це не дозволяє їм отримувати реальні прибутки від використання сільськогосподарських угідь. У руках держави залишилось лише незначна частина таких земель – переважно це корпоративна власність державних організацій, таких як НАН і НААН України.

Первинний сектор економіки

У структурі первинного сектору економіки виділяють окремі види господарської діяльності: лісове господарство, рибництво і рибальство, сільське господарство. Окреме місце займає добувна промисловість. Саме у такий послідовності і розглянемо їхній сучасний розвиток.

У **лісовому господарстві** переважає державна власність. Більшість земельних угідь перебувають в управлінні структурних підрозділів Державного агентства з лісових ресурсів України. Вони здійснюють також нагляд за господарською діяльністю на колишніх міжгосподарських лісових угіддях, лісозахисних смугах та штучних посадках. Відбулось значне скорочення їхніх площ у результаті заготівлі деревини (особливо у південних степових регіонах) (Сучасний стан лісового..., 2015). Значну частину вирубаного лісу у необробленому вигляді постачають за кордон, хоча в Україні є сировинний дефіцит товарного лісу в окремих галузях промисловості (наприклад, меблева промисловість) (Вуглець, 2014).

В окремих районах України було вирубано значні площі лісів, що погіршило стан довкілля та умови ведення сільського господарства. Це нагадує ситуацію 60–70-і рр. ХІХ ст., коли активно вивозили необроблену деревину з колишніх громадських і панських лісів, що перейшли у приватну власність селян. Тоді селяни, зацікавлені лише у швидкому отриманні прибутків, продавали їх купцям. Лише впровадження державної регламентації у приватне лісокористування в Австро-Угорській і Російській імперіях дозволило зупинити процес знелісення території України. Нині, після катастрофічної повені у Закарпатській області (1998 р.), з впровадженням більш суворого державного нагляду за станом лісів і користування ними почалось відновлення

лісовкритих площ¹ (Ефективність..., 2013). У 2013 р. було відтворено лісів на площі у 1,8 раза більшій, ніж у 1990 р., а заготівля деревини за цей самий період зроста в 1,6 раза (розраховано за (Основні...)).

Рибництво і рибальство. Ліквідація більшості риболовецьких колгоспів та значної частини морського рибного флоту в Україні за роки незалежності негативно вплинула на обсяги вилову риби і морепродуктів, поставивши питання про існування рибництва і рибальства як окремого виду економічної діяльності. Фактично нині все виробництво у прісних водоймах України зосереджено у власності сільськогосподарських підприємств (Сучасний стан сільського..., 2015), а більшість водних біоресурсів добуто морським флотом у виключних (морських) економічних зонах інших держав (Вдовенко, 2011). Розвинуте у радянський період морське риболовецьке господарство у відкритому океані припинило своє існування через різке скорочення кількості океанічних риболовецьких суден в Україні з 230 (1990 р.) до 23 (2011 р.) (Рибне..., 2011, с. 7).

Ця ситуація схожа зі станом галузі на початку ХХ ст., коли існували артілі з вилову риби у найбільших ріках та прибережених ділянках морів України та була розгалужена мережа ставків. Спеціалізовані риболовецькі підприємства суттєво зменшили товарний вилов водних біоресурсів, тоді як сільськогосподарські підприємства збільшили вилов риби. Лише за 2000-і рр. підприємства «Укррибгоспу» майже удвічі скоротили вилов риби у внутрішніх прісних водоймах України (розраховано за (Рибне..., 2011, с. 9)).

У структурі **сільського господарства** України у ХХІ ст. утвердились два основні сектори – товарний експортоорієнтований і нетоварний господарств населення. Ліквідація колгоспно-радгоспної системи та припинення активної державної політики з надання фінансової допомоги сільськогосподарським виробникам призвела до суттєвих змін у структурі виробництва аграрної продукції. Як і на початку ХХ ст. у структурі валової продукції домінує рослинництво з виразним виробничим спрямуванням на вирощування зернових і олійних культур на експорт. Кон'юнктура світового ринку спричинила кілька «хвиль» територіального поширення рослинницьких культур, спрямованих на експорт, зростання обсягів їхнього валового збору за роки незалежності України. Це спричинило коливання у виробництві окремих видів продукції тваринництва, що шли на зовнішній ринок (Прокопенко, Фененко, 2013; Світовий..., 2013).

У рослинництві України лідерами у вирощуванні більшості товарної продукції є потужні агрохолдинги (Данкевич, 2011). На сільськогосподарські підприємства площею 2000 га і більше припадає більше $\frac{1}{2}$ площ, з яких зібрано врожаї озимої пшениці й соняшника, майже $\frac{2}{3}$ – кукурудзи на зерно, фактично вся площа фабричних цукрових буряків (2013 р.). При цьому вони є лідерами за врожайністю цих головних сільськогосподарських куль-

¹ «Збереження водоохоронних і ґрунтозахисних функцій гірських лісів можливо тільки при застосуванні поступових і вибіркового рубок» (Генсірук, 1964, с. 169).

тур в Україні. Це також нагадує ситуацію початку ХХ ст., коли найбільшими виробниками товарної продукції рослинництва були найбільші підприємства – панські чи купецькі економії, які застосовували сучасний реманент, сівозміни та використовували селекційний посадковий матеріал.

Сучасні провідні сільськогосподарські підприємства у рослинництві України мають виразну експортну орієнтацію (Світовий..., 2013). Кон'юнктура світового аграрного ринку зумовлює зростання посівних площ таких ґрунтовиснажливих культур як соняшник, соя, кукурудза, ріпак. В останні роки зросло значення пшениці. У 2012 р. Україна була найбільшим виробником насіння соняшнику у світі, 7 – кукурудзи, 9 – ріпка, 10 – сої, 12 – пшениці (FAOSTAT...). Водночас за роки незалежності різко скоротились обсяги вирощування фабричного цукрового буряка, через несприятливу торговельну кон'юнктуру на світовому ринку бурякового цукру, хоча Україна залишається одним із найбільших його виробників у світовому масштабі (у 2012 р. вона займала п'яте місце, хоча ще у 1993 р. була лідером за цим показником (FAOSTAT...)).

Незначні коливання обсягів вирощування зернових культур в Україні зумовлені виплатою державних дотацій за їх посіви. Саме тому їхня врожайність вже в 2011 (37,0) і 2013 роках (39,9) перевищувала показник 1990 р. (35,1 ц/га). Іншими важливими сприятливими чинниками були природні умови у ці роки та збільшення їх площ у провідних агрохолдингах в останній час. Врожайність однієї з основних експортних культур – соняшника від 2008 р. стабільно зростала (Світовий..., 2013). Водночас різко скоротилось виробництво традиційних видів рослинницької продукції – льонудовгунцю і хмелю. Фактично вони перестали існувати як види спеціалізації. Так, наприклад, посіви першого з них скоротились з 172,5 (1990 р.) до 1,6 тис. га (2013 р.), а другого – відповідно з 7,4 до 0,6 тис. га. За роки незалежності соя і ріпак навпаки набули значного поширення. Посівні площі під ними зросли відповідно у 14,8 і 11,3 раза за ці роки.

Такі самі різкі зміни у структурі посівних площ мали місце й у післяреформенний час (кінець ХІХ – початок ХХ ст.), коли в Україні була сформована спеціалізована зона з вирощування цукрових буряків. За роки незалежності за відсутності великих іноземних ринків збуту цукру-піску, навпаки, площі під ними скоротились у 5,7 раза. Такі глибокі трансформаційні процеси у рослинництві незалежної України свідчать про значні зміни не лише у виробництві відповідної товарної продукції у цій галузі, а й в АПК держави в цілому. Стан і структура рослинництва впливають на кормову базу тваринництва і сировинну базу переробної ланки цього міжгалузевого комплексу (Ємцев, 2013).

У тваринництві за роки незалежності України відбулись суттєві зміни у структурі поголів'я худоби і птиці. З ліквідацією великих колгоспних ферм у першу половину 90-х рр. ХХ ст. значна частина поголів'я худоби була забита для експорту шкіри і частково – м'яса. Лише впровадження з боку держави високих експортних ставок на вивезення цих видів сільськогоспо-

дарської сировини зупинило вирізання стада свійської худоби (Конкурентоспроможність..., 2015).

З утворенням великих агрохолдингів, у тому числі у птахівництві, вже у 2000-х рр. почалось стабільне зростання поголів'я птиці. З 2004 по 2013 рр. її кількість в Україні збільшилась на 66,5%, а обсяг виробництва товарних яєць – у 62,6%. Таку позитивну тенденцію забезпечило відновлення індустріальних форм утримання птиці на великих птахофабриках, що входять до регіональних АПК м'ясо-яєчного спрямування. В їхніх рамках налагоджено вертикальні виробничі зв'язки між підприємствами, що вирощують зернові й виробляють комбікорми та пташиними фермами і комплексами з виробництва готової продукції птахівництва (м'ясо й яйця). Розвиток у 2000-і рр. індустріального птахівництва започаткував сучасну його структуру, коли майже $\frac{3}{4}$ всіх курей в Україні утримують на сільськогосподарських підприємствах, тоді як інші види свійських птахів вирощують переважно у господарствах населення (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 15)).

Провідні за людністю міста України є головними ринками збуту продукції птахівництва у державі, тому біля них розміщують найбільші такі агропромислові підприємства. Саме тому з'явилися різкі регіональні відміни у кількості поголів'я свійської птиці. Так, наприклад, на території Київської області один із найбільших в Європі птахокомплекс «Агромарс» (с. Гаврилівка, Вишгородський район) виробляє товарної продукції птахівництва більше, ніж в усій Закарпатській області. Фактично нині курятина і курячі яйця стали основним джерелом тваринного білка для найбільш вразливих верств населення України (Сучасний стан сільського..., 2015).

Підвищення добробуту міського населення у 2000-і рр. надало поштовх для розбудови комплексів промислового утримання свиней (Аналітичні..., 2014). Нині у сільськогосподарських підприємствах утримуються 46,9% їхнього поголів'я в Україні, тоді як у 1990 р. – 72,4% (Тваринництво..., 2013, с. 17). Створення у період з 2005 по 2012 рр. великих індустріальних свинокомплексів у регіонах з переважним вирощуванням зернових культур, цукрового буряка (фабричного) і картоплі дозволило збільшити обсяги виробництва товарної свинини на 70,4% (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 26)). Нині 120 найбільших свинокомплексів (в яких утримується понад 5000 голів свиней у кожному) є основою відповідних районних АПК. На них утримують 64,2% поголів'я свиней в Україні. Водночас подібних сільськогосподарських підприємств (за поголів'ям) з утримання великої рогатої худоби всього 15 і вони концентрують лише 5,8% їхнього поголів'я (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 35–36)).

Стабільна робота підприємств молокопереробної промисловості базується на умові того, що для мешканців міст молоко є одним з найбільш вживаних продуктів харчування. Також за роки незалежності України сформувалась експортна орієнтація цього виду промисловості, яке постачає продукцію, виготовлену з молока за кордон. Зростання внутрішнього і зовнішнього попиту на неї зумовило підвищення обсягів заготівлі сирого молока,

тому у кінці 2000-і рр. почали відновлювати великі молочні ферми. Найбільші з них входять до складу вертикальних агрохолдингів, що гарантовано забезпечують сировиною власні молокопереробні підприємства (Крюкова, 2013, с. 232, 249–250, 255). З встановленням у 2012 р. державної підтримки розвитку товарного молочного тваринництва збільшилось поголів'я стада корів у великих сільськогосподарських товарних підприємствах. На 78 таких підприємств припадає 23,6% всього його виробництва у державі (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 40)). За існуючих низьких закупівельних цін на сире молоко лише впровадження високоінтенсивного тваринництва є економічно рентабельним. Цим зумовлено і зростання надоїв за роки незалежності України в 1,5 раза (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 32)). Причому у господарствах населення цей показник зростає швидшими темпами, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Однією з причин цього є те, що здача молока для значної частини сільського населення єдине джерело отримання грошових доходів.

Закриття значної частини підприємств легкої промисловості у перші роки незалежності України негативно позначилось на виробництві вовни та, як наслідок, на поголів'ї овець і кіз (Потишняк, 2014). Нині їх утримують переважно у господарствах населення, тоді як у 1991 р. переважали сільськогосподарські підприємства. Настриг вовни у 1990–2012 рр. скоротився більше, ніж у вісім разів (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 30)), через ліквідацію спеціалізованих колгоспів, в яких утримували овець. Нині лише у 15 великих сільськогосподарських господарствах утримують овець і кіз (по 2000 і більше у кожному з них) (Тваринництво..., 2013, с. 37).

Фактично за роки незалежності України відбулась зміна у спеціалізації товарного тваринництва. Різні його види зосередились у регіонах з найбільш сприятливими природними умовами. За виключенням свійських птахів більшість худоби (як і на початку ХХ ст.) утримує населення, яке, проте не є нині головним виробником молока і м'яса. У результаті утримання у приватних господарствах було відроджено локальні її підвиди та більш урізноманітнілась структура стада свійської худоби і птиці. Різке зменшення поголів'я спонукало до інтенсифікації виробництва товарної продукції. Особливо помітно це у молочному скотарстві, індустріальному птахівництві, свинарстві. Великі товарні сільськогосподарські підприємства у складі агрохолдингів впевнено відновлюють своє значення провідних виробників товарної продукції тваринництва на базі створених АПК з вертикальною структурою (Савчук І., 2016; Сучасний стан сільського..., 2015).

Серед інших видів сільського господарства слід відзначити бджільництво. Більшість пасік були й є приватними і це позитивно вплинуло на обсяги виробництва меду в Україні. За роки незалежності цей показник зріс на 25,7% (розраховано за (Тваринництво..., 2013, с. 30)). Стабільний попит на мед та продукти його переробки за кордоном зумовив зростання у структурі посівних площ медоносних культур. Нині Україна відновила своєї положення провідного виробника меду в Європі.

У цілому сільське господарство України за роки незалежності зазнало трансформацій у функціонуванні та суттєвих змін у структурі посівних площ. Виникли нові види міжнародної спеціалізації у рослинництві – вирощування сої² і ріпаку (Трипольська, 2011). Водночас традиційні для України – льонарство, хмелярство, тютюнництво фактично перестали існувати як товарні види. Так само змінилась структура виробництва продукції у тваринництві. Стрімко зросло значення птахівництва. Лише в останні роки відновлено обсяги виробництва продукції свинарства і молочного скотарства. Найбільше скоротилось поголів'я овець і баранів. Проте зросла інтенсивність виробництва у тваринництві за рахунок зростання надоїв молока, несучості курей і прискорення темпів набрання кондиційної ваги свиней. Майже занепали інші галузі сільського господарства, за виключенням експроотоорієнтованого бджільництва (Сучасний стан сільського..., 2015).

Загальні тенденції та зміни у структурі виробництва сільського господарства України подібні ситуації 60–80 рр. XIX ст., коли, після ліквідації кріпацтва та значної лібералізації виробництва і збуту вирощеної продукції, відбулись докорінні зміни у товарному аграрному виробництві. Основний обсяг продукції на експорт постачають як і на початку XX ст. товарні сільськогосподарські підприємства та великі фермерські господарства. Територіальна структура господарства і локалізація підприємств також зазнали змін, як наслідок – змінилась спеціалізація регіонів. Нині відновив своє значення провідного регіону з вирощення товарної пшениці Південь України. Лідерами з виробництва фабричного цукрового буряка і цукру з нього знову стали центральні райони Лісостепу України, а картоплі – західні райони цієї природної зони. Виробництво продукції садівництва зосереджено на Поділлі та у Передгірському Криму, де для цього є оптимальні природні умови (Сучасний стан сільського..., 2015).

До складу первинного сектору економіки також входить **добувна промисловість**. Орієнтація більшості підприємств на поставки товарної продукції безпосередньо на експорт чи на підприємства металургії й хімії (наприклад, видобуток ільменіту для виготовлення металевого титану чи фарб на його основі), які також функціонують переважно на задоволення потреб іноземного споживача, заклала підґрунтя для стабільного розвитку і за роки незалежності України не відбулось значних змін в обсягах виробництва (Сучасний стан промисловості..., 2015).

Провідні підприємства добувної промисловості у період приватизації були доволі швидко розподілені між кількома великими фінансово-промисловими групами, зацікавленими у поставках сировини, необхідної для виготовлення підприємствами металургії експортної продукції. Тут також повторюється ситуація початку XX ст., коли провідні підприємства належали великими акціонерним товариствам, які контролювали повний виробничий

² Уперше впроваджено у сільське господарство на території сучасної України у 1923 р. (Енциклопедія українознавства..., 1995, т. 3, с. 1051).

ланцюг «руда – метал – прокат» з власними кам'яновугільними підприємствами, що постачали необхідне для промислових потреб паливо і кокс. Варто зазначити, що за виключенням двох підприємств чорної металургії, решту діючих підприємств введено в дію до середині ХХ ст. і вони функціонують за технологічними схемами того часу. Тому і витрати мінеральної сировини і палива значно більші у порівнянні з сучасними аналогічними підприємствами Європи (Савчук І., 2011а).

Видобування рудних корисних копалин. Як і на початку ХХ ст. тривають значні експортні поставки залізної і марганцевої руд та існують подібні проблеми зі зустрічними потоками товарного вугілля, коксу і руд. Така ситуація пояснюється тим, що кожна така монополія спрямовує свої зусилля на знищення конкурента на зовнішніх ринках збуту кінцевої продукції (Савчук І., 2011а). Коливання попиту на іноземних ринках цієї продукції впливає на обсяги вітчизняного виробництва відповідної руди та масштаби видобутку супутньої мінеральної сировини, що забезпечує технологічні потреби енерго-виробничого циклу, – кам'яного вугілля, вапняків, формувального піску, вогнетривів. Наприклад, обсяги виробництва ільменітового концентрату на «Іршанському гірничо-збагачувальному комбінаті» (сміт Іршанськ Володар-Волинського району Житомирської області) почали зростати лише після входження у міжнародну вертикальну компанію «Остхем» (2004 р.). У 2012 р. частка її виробництва від всієї промислової продукції Житомирської області складала 11,0% (розраховано за (Іршанський...)).

Видобування паливних корисних копалин. Видобуток бурого вугілля за роки незалежності України постійно падав, а у 2008 р. цей вид добувної промисловості припинив своє існування. Переорієнтація цукрової промисловості на інші джерела пального та знищення державної мережі збуту вугільних брикетів у сільській місцевості не дає шансів на відновлення. Можна провести аналогії з ситуацією початку ХХ ст., коли із завезенням більш дешевого й якісного кам'яного вугілля для потреб цукрової промисловості й населення, так само було припинено видобуток бурого вугілля на території України (Пробст, 1947, с. 51).

Подібна ситуація склалась й у видобутку торфу як місцевого палива і органічного добрива. Нині продовжують функціонувати лише підприємства з його видобутку в окремих поліських регіонах. Через зростання цін на більшість енергоносіїв значна частина населення цих районів використовує торф як альтернативний вид пального палива.

Кам'яновугільна промисловість за роки незалежності України розвивалась у прямій залежності від потреб чорної металургії і коксівної промисловості. В її організаційно-управлінській структурі переважає державна власність, хоча приватними власниками належить більша частина виробництва товарного вугілля України. У 2012 р. 60,6% його виробництва забезпечили шахти провідної компанії – ПАТ «Донецька паливна компанія» (розраховано за (Державна...; Річний звіт...)). Перспективним є розвиток лише Західного Донецького та частково Львівсько-Волинського басейнів. В останньому три-

ває будівництво нової великої кам'яновугільної шахти № 10 «Нововолинська» – єдиної за роки незалежності України. Більшість шахт Центрального Донбасу, експлуатованих п'ятдесят і більше років, нині майже повністю вичерпали товарні поклади кам'яного вугілля. Підтримання їх у належному стані (у 2013 р. – 9,2 млрд грн) для видобутку вугілля є важким тягарем Державного бюджету України. Необхідність ліквідації шахт і рекультивации території, де вони розміщувались, створення нових робочих місць для їх працівників потребують чималих коштів і вимагають якнайшвидшого впровадження у вітчизняну практику успішного досвіду реструктуризації вугільної галузі ЄС (Савчук І., 2011г; Яценко, 2015).

Так само потребують значних витрат нафто- і газодобувна промисловість України. Більшість обсягів видобутку належить державі. Експлуатація середніх і малих за обсягом родовищ не дозволяє значно збільшити видобуток. Тривають інженерно-пошукові роботи для розвідки нових великих покладів природного газу, які дозволять забезпечити потреби України.

Різні види з видобування гірничо-хімічної мінеральної сировини за роки незалежності України мали відмінні тенденції у розвитку – як позитивні так і негативні. У 2004 р. ліквідовано промисловий видобуток калійних солей та природної сірки. Це створило серйозні екологічні проблеми національного значення на місцях колишніх підприємств у Калуші, Новому Роздолі, Стебникові. Навпаки, видобуток кам'яної солі, зосереджений на державному підприємстві «Артемсіль» (Соледар), у 2000-і рр. стабільно зростає, постачаючи більшу частину продукції на експорт. Колишній лідер із виробництва харчової соди в Україні – Лисичанський содовий завод у 2011 р. «Російська содова компанія» закрила як банкрута, а у 2003 р. було ліквідовано Слов'янський содовий завод. Цей вид промисловості перестав існувати в Україні.

У видах видобування мінеральної сировини для будівельної промисловості за роки незалежності України змінились ринки збуту продукції. Виробництво цінного облицювального каміння (мармуру, граніту, лабрадориту) було переорієнтовано переважно на експорт у необробленому вигляді чи у формі напівфабрикатів. Більшість продукції нині випускають підприємства Житомирської області, де є значні поклади цінних сортів гранітів, габро, лабрадоритів. Тут сформувалось кілька розосереджених промислових вузлів з їхнього видобутку навколо Коростишева, Коростеня, Малина. У складі останнього з них діють найпотужніші у державі підприємства з видобування щебеню, гальки, гравію, які також мають виразну експортну орієнтацію. Окреме місце займає видобуток кварцитів на Поліссі (найбільше в Європі за обсягами запасів Овруцьке родовище) (Савчук І., 2011б).

За умов поширеності покладів інших будівельних мінеральних матеріалів на території всієї України (глини, пісок, крейда) їх видобувають у зоні безпосереднього впливу великих міст, в яких переважно зосереджена будівельна активність.

Видобуток вогнетривів і керамічних глин залежить від стану промислового виробництва у чорній металургії та порцеляново-фаянсовій, частково будівельній промисловості (виробництво цегли, промислових будівельних керамічних виробів тощо), задовольняючи їхній попит. Підприємства чорної металургії за роки незалежності України стали провідними виробниками промислової та експортної продукції. Обсяги закупівель цієї мінеральної сировини (кварцитів, вогнетривів, флюоритів, глин тощо) зростали залежно від сприятливої кон'юнктури на кінцеву продукцію на світовому ринку. Обсяги виробництва каолінів і вогнетривких глин також визначають потреби у висоякісній сировині з боку іноземних споживачів, адже за роки незалежності України знизився попит на внутрішньому ринку, що зумовлено різким скороченням обсягів виробництва більшості продукції порцеляново-фаянсової промисловості (за виключенням технічного і санітарного фаянсу).

Вторинний сектор економіки

Суттєві структурні зміни відбулись за роки незалежності у вторинному секторі економіки незалежної України – переробній промисловості. Як і сто років тому знову першість утримують чорна металургія та харчова промисловість. Сприятливі сировинні умови, значний внутрішній ринок збуту, традиційні поставки частини продукції до країн СНД заклали надійне підґрунтя для позитивних тенденцій їхнього розвитку (Сучасний стан промисловості..., 2015).

Чорна металургія за роки незалежності України стала основним видом у структурі промислового виробництва і товарного експорту держави. Саме з прибутковістю пов'язано утворення на її основі провідних фінансово-промислових груп, що визначають економічний розвиток держави. Вони створили вертикальні замкнені виробничі ланцюги у рамках енерго-виробничого циклу чорної металургії, що створює значні обсяги зустрічних потоків сировини й напівфабрикатів. Водночас ці корпорації мало коштів вкладають в оновлення основних виробничих фондів галузі (Савчук І., 2011а). За роки незалежності було введено в експлуатацію лише одне нове велике сучасне підприємство – «Дніпросталь» (м. Дніпро, 2012 р.). На ньому виплавляють сталь електричним способом, тоді як основою виробничих процесів у чорній металургії України залишається мартенівська технологія сторічної давнини (Енергоемкість..., 2015).

Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів поширено по всій території України. Найбільшими центрами цього виду економічної діяльності є провідні за людністю міста. За більшістю натуральних показників виробництва харчова промисловість не лише відновила обсяги виробництва на рівні 1990 р., а й значно їх перевищила. Певних змін зазнала видова структура, адже змінилась купівельна спроможність населення та на вітчизняний ринок прийшли провідні транснаціональні гіганти (Говорушко, Сілакова, 2013; Скопенко, Мостенська, 2015, с. 386-392). Суттєвий вплив

на підвиди міжнародної спеціалізації України в цьому виді економічної діяльності має збут їхньої продукції на зовнішніх ринках, особливо в цукровій і сироробній промисловості (Рывок..., 1997, с. 269). Окремі підвиди зазнали змін територіальної структури. Так, у коньячній промисловості з'явилися нові підприємства (наприклад, у Бучачі), що використовують іноземну сировину. Стабільний попит на продукцією цієї галузі зумовив зростання обсягів її виробництва у чотири рази за період 2003–2013 рр.

У текстильній промисловості, виробництві одягу та хутряній промисловості за роки незалежності України відбулись структурні зміни та з'явилися нові сировинні бази. Поява дешевшої аналогічної продукції іноземних компаній на внутрішньому ринку зумовила зміну асортименту й обсягів вітчизняного виробництва. Значну частину великих фабрик закрили з причин технологічної відсталості. Більшість підприємств виробляють готовий одяг діє на основі давальницьких схем, що передбачає різкі коливання обсягів випуску такої експортної продукції. Хутряна промисловість імпортує значну частину сировини, лише найбільш масову продукцію випускають з вітчизняної сировини, яку постачають великі спеціалізовані ферми з вирощування хутрових звірів.

Шкіряна і вуттєва промисловості так само змінили обсяги виробництва продукції за умов високої конкуренції з іноземною продукцією на вітчизняному ринку, а також через розпад колишньої колгоспно-радгоспної системи, що постачала для них сировину. Різке скорочення поголів'я худоби, продаж значної частини шкіряної сировини за кордон поглибило проблему нестачі сировини. Виробництво продукції скоротилось у перші роки незалежності через застарілість обладнання та зниження попиту на продукцію. Діючі сучасні підприємства виробляють продукцію не лише на внутрішній ринок, а й за кордон.

У деревообробній промисловості за роки незалежності України значна частина підприємств, через експортну орієнтацію лісового господарства, зазнає проблем нестачі кондиційної сировини. Виробництво майже повністю звузилось до випуску малих партій найпростіших столярних виробів дрібними підприємствами, розміщеними поблизу великих лісових масивів. Відновлено обсяги виробництва паркету, значну частину якого постачають за кордон (Крикавський, Похильченко, 2012).

Територіально-галузеве поширення целюлозно-паперової і поліграфічної промисловості залишилась стабільною, лише у 1996 р. було створено фабрику банкнотного паперу Національного банку України у Малині. Діють великі підприємства європейського масштабу, такі як Київський картонно-паперовий комбінат (Обухів). Більшість видів продукції галузі, особливо спеціальні сорти паперу, фактично повністю постачають за кордон.

Коксова і нафтохімічна промисловість виробляють різноманітні хімічні речовини на основі переробки мінеральної сировини. Виділяють окремі підвиди значно відмінні за обсягом виробництва і значенням. Великі підприємства характерні для азотно-туковий промисловості та підприємствам з ви-

готовлення мастил і олив. Більшість підприємств коксохімічної промисловості було створено на базі великих покладів коксівного вугілля у Центральному Донбасі. Саме тут розміщується найбільший в Європі Авдіївський коксохімічний завод (функціонує від 1963 р.). Усі підприємства мають виразну експортну орієнтацію. Лідер за обсягом експорту продукції – Запорізький коксовий завод (функціонує від 1934 р.). Нафтохімічна промисловість була створена в Україні переважно у 70–80-і рр. ХХ ст. на базі поставок сировини нафто- і продуктопроводами. Тоді було прокладено найдовший в Європі аміакопровод Тольятті–Горлівка–Одеса (1981 р.) до найбільшого в Україні за обсягами виробництва підприємства галузі – Одеського припортового заводу (1978 р.).

Хімічна промисловість має складну структуру. Тому її підвіди зазнавали трансформаційних процесів різних напрямів. Найбільш динамічно розвиваються підприємства з виробництва азотних добрив, що входять до холдингу «Остхем» (Німеччина), тоді як виробництво калійних і фосфорних добрив перестало існувати. Було ліквідовано підприємства з виробництва кіно-, фото- і спеціальної плівки у Шостці і штучних волокон у Києві. За роки незалежності України значно зросли обсяги виробництва хіміко-фармацевтичної та лако-фарбової промисловості. У шинній промисловості діють лише два підприємства, при цьому на ПрАТ «Росава» (Біла Церква) припадає понад $\frac{4}{5}$ від виробництва шин у державі. Навпаки, підприємства з виробництва синтетичних миючих засобів та гумових виробів і пластмас невеликі за потужностями випуску продукції.

Обсяги виробництва іншої неметалевої мінеральної продукції залежали від попиту на неї переважно на внутрішньому ринку. На розвиток окремих галузей цього виду промислової діяльності негативно вплинули імпортні поставки аналогічної продукції. Так, наприклад, із завезенням більш дешевої іноземної продукції занепали скляна і порцеляново-фаянсова промисловість. Навпаки, у період економічного піднесення, галузі будівельної індустрії розвивалось активно. Так, виробництво керамічних плит і плитки зросло з 12,9 (2001 р.) до 62,2 млн. м² (2012 р.). Окремі підвіди фактично контролює іноземний капітал (наприклад, цементна промисловість).

У машинобудуванні України за перше десятиріччя незалежності обсяг виробництва продукції скоротився на половину. Відбулись кардинальні зміни територіальної структури. Найбільше скоротилось виробництво побутових електроприладів і сільськогосподарської техніки. Виробництво машин та устаткування для важкої промисловості не лише збереглося, а зі зростанням значного обсягу експорту продукції, зросло за окремими видами машин. Активізувався розвиток транспортного машинобудування. Було створено нові підприємства у цій галузі (наприклад, ПАТ «Черкаський автобус» у 1999 р.), освоєно виробництво пасажирських вагонів Крюківським вагонобудівним заводом (Кременчук) тощо (Струтинська, 2012). Зберегло своє значення виробництво машинобудівної продукції військово-промислового комплексу. Окремі підвіди фактично належать іноземним компаніям (наприк-

лад, суднобудування). Сформувались осередки новітніх галузей науково-технічного прогресу (наприклад, виробництво комп'ютерної техніки у Києві).

Інші види промисловості за роки незалежності України розвивалась повільно, виключення становлять виробництво меблів і ювелірних виробів. У меблевій промисловості за останні двадцять років відбулась модернізація провідних старих і відкриття нових фабрик (наприклад, у Тернополі). Розширення виробництва зумовлено стабільним внутрішнім попитом на меблі економ-класу. В ювелірній промисловості за цей період значно зросла кількість дрібних виробників виробів і прикрас, що зосереджені у великих містах. Обсяги виробництва у цих двох галузях безпосередньо залежать від рівня добробуту населення, тому вони коливаються відповідно до економічних циклів.

Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води за роки незалежності України розвивалось стабільно. Було введено з експлуатації Чорнобильську АЕС (2000 р.), у результаті скоротились обсяги виробництва електричного струму. На експорт йде його чверть, а це дозволяє підприємствам атомної енергетики отримувати кошти, необхідні для оновлення виробничих потужностей. За роки незалежності було введено в експлуатацію: 4-й блок Рівненської і 2-й блок Хмельницької АЕС (2004 р.), Ташлицька (2006 р.) і Дністровська ГАЕС, відновлено низку малих ГЕС, збудовано малопотужні вітрові й сонячні електростанції (Палишкін, Мищенко, 2012). Високий ступінь зношеності передавальних пристроїв спричиняє втрати до 30% електричного струму в мережах. Їхня реконструкція й модернізація просувається повільно. Тому енергоємні виробництва зосереджено поблизу джерел виробництва електричного струму. Виникають проблеми при подальшій електрифікації комунального господарства на фоні зростання його споживання господарствами населення.

Не зважаючи на всі зовнішньополітичні проблеми з постачанням природного газу, за роки незалежності досягнуто значного прогресу у темпах газифікації сільської місцевості. З року у рік зростає довжина розподільчої мережі та збільшуються обсяги його споживання населенням. Водночас у сфері теплопостачання у сільській місцевості намітилась виразна тенденція до створення автономних локальних мереж. Значна частина нових будинків має приватне індивідуальне опалення і підігрів води. Головні проблеми галузі пов'язані з високим ступенем зношеності мережі постачання теплоносіїв у великих і особливо у малих і середніх містах. Такі ж проблеми існують й у водопостачанні та водовідведенні. Діючі нині мережі у більшості міст експлуатують від 60–70-і рр. ХХ ст. і вони потребують капітальної реконструкції. Не вирішені питання щодо технологій утилізації побутових відходів та очищення стічних вод. Діючі нині потужності з їхнього перероблення і захоронення були введені в експлуатацію ще за радянських часів і вже вичерпали власний ресурс. Більшу частину побутового сміття просто закопують. Технології перероблення чи спалення з метою виробництва енергії не використовують. Мережі збирання вторинної сировини, макула-

тури, ганчір'я, металобрухту, скловиробів нині значно скоротилась і не можуть забезпечити достатньої її кількості.

Майже всі віди промисловості України нині потребують значних інвестицій для модернізації виробничих потужностей і забезпечення ефективного випуску продукції та зниження прямого і опосередкованого впливу на довкілля і здоров'я населення. Загальні тенденції у розвитку промисловості подібні до тих, що відбулись на початку ХХ ст. Ці умови виключають можливість впровадження у широких масштабах екофільних заходів. Останні впроваджують лише на тих виробництвах, що постачають продукцію безпосередньо на ринки розвинутих країн, доступ до яких можливий за наявності обов'язкових екологічних сертифікатів.

Третинний сектор економіки

У третинному секторі економіки незалежної України відбулось фактичне повернення до структури надання послуг початку ХХ ст. Як і тоді, діє принцип ієрархії в асортименті надання – чим більше за людністю місто, тим більш різноманітні послуги надають у ньому. Окремі міста (особливо на заході та півдні держави) знову, як і століття тому, стали адміністративними центрами з осередками розвинутої сфери послуг, орієнтованої на задоволення потреб населення прилеглого району. Після скасування обмежень на її розвиток, різко зросла кількість суб'єктів господарської діяльності у цій сфері. Зокрема, у 2013 р. у торгівлі та ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів було зареєстровано активних підприємств на 11253 одиниці більше, ніж у матеріальному секторі. За формальними показниками значення і ролі всіх послуг в економіці, Україну можна віднести до пост-індустріальних країн. За реальних умов ми маємо лише повернення до рівня початку ХХ ст., коли були поширені наймасовіші види послуг, – у сфері роздрібної торгівлі та ремонту. Вони перебувають, як і сто років тому, у власності вітчизняних підприємців, а послуги найвищого сегменту – фактично у власності іноземних компаній. Яскравий приклад – фінансові і консалтингові послуги. Більшість провідних сучасних компаній у цій сфері є філіями транснаціональних компаній.

У банківській сфері у перші роки незалежності було створено багато малих (за обсягом залученого капіталу) банків. Економічні кризи та процеси поглинання призвели до значного зменшення їхньої кількості при підвищенні рівня капіталізації (Рывок..., 1997, с. 162–165). Як результат, утвердження 15 провідних (системоутворюючих) банків, на які припадає більше 70% всіх активів у фінансово-кредитній сфері України. Товариства взаємодопомоги, кредитні каси та інші небанківські установи, які і на початку ХХ ст., не набули широкого поширення. За роки незалежності сталося кілька важливих банкрутств банків, що зумовили перерозподіл капіталу на фінансовому ринку держави (наприклад, банк «Україна» у 2009 р.). З інтернаціоналізацією у 2005 р. банківського сектору України активізувався процес концентрації капіталу. Тому вже у 2012 р. майже 1/3 установ, що діяли на

ньому, належали іноземному капіталу. Вони переважно увійшли до складу провідних банків країн Європи. Перепродаж у 2005–2010 рр. акцій низки великих банків України іноземним банківським групам призвів до того, що нині вони контролюють такі системні банки держави як «Промінвестбанк», «Правекс», «Райффайзен банк Аваль» тощо. У власності держави залишилось лише 5 банків (2013 р.). Слід зазначити, що мережа з 20 тисяч підрозділів банків країни розміщена дуже нерівномірно по її території. Сформувався банківські центри у Києві, Дніпрі, Львові. При цьому за обсягом сумарних активів і кількістю банківських установ Київ був і залишається найбільшим банківським центром України. Найбільш розгалужену мережу серед вітчизняних банків має державний «Ощадбанк України» – спадок від «Ощадбанку СРСР». Політика розміщення філій комерційних банків залежить від їх приналежності до певної фінансово-промислової групи, підприємства якої вони переважно обслуговують.

Більшість страхових установ України – дочірні компанії великих банків, які надають страхові гарантії на кредити, видані цим банком. Страховий ринок, як на початку ХХ ст., цілковито контролюють іноземні компанії, філії яких домінують на цьому ринку послуг незалежної України. Запровадження низки обов'язкових видів страхових послуг (наприклад, на відповідальність за нанесення шкоди третій особі при керуванні приватним автомобілем) створило гарантовані перспективи зростання прибутків у цьому виді послуг. Водночас (як і сто років тому) ринок приватних страхових послуг (за виключенням гарантування кредитів та страхування при виїзді за кордон) залишається нерозвинутим.

У сфері надання послуг транспорту відбулись значні зміни. Вони мали різні напрями і глибину трансформацій. Залізничний транспорт залишається основним у перевезенні міжнародних вантажів. «Укрзалізниця» належить державі. Тому робота приватних операторів, що володіють комерційним вагонним парком, залежить від особливостей державної політики. Високий ступінь зношення основних фондів галузі вимагає значних капіталовкладень для невідкладної модернізації. За роки незалежності було проведено лише часткове оновлення на окремих найважливіших напрямках перевезень пасажирів і вантажів та здійснено запуск швидкісних пасажирських поїздів на них. Водночас нині так і не досягнуто рівня 1990 р. у перевезеннях пасажирів і вантажів, що свідчить про недовикористання наявного потенціалу у розвитку. Основними напрямками перевезень залишаються схід–захід для вантажів і північ–південь для пасажирів. На обсяги перевезень впливають окрім сезонних коливань ще і політичні конфлікти (наприклад, припинення перевезень у 2014 р. до Криму та до тимчасово окупованих частин територій Донецької і Луганської областей) (Савчук І., 2011в, 2012; Савчук І., 2011б, 2012; Savchuk, 2012, 2014, 2017).

Напрямки перевезень на авіаційному транспорті у роки незалежності України так само визначались зовнішньою політикою держави. Нині більше $\frac{3}{4}$ пасажирів перевозять на міжнародних рейсах. У них домінують столичні

аеропорти «Бориспіль» і «Київ». Фактично панівне положення на цьому ринку послуг займають приватні вітчизняні компанії, що утворились на базі колишніх державних авіазагонів. Більшість пасажирів міжнародних рейсів прямувала до 2016 р. до Москви. Регулярні внутрішні авіарейси залишились лише між провідними містами з виразним домінуванням Києва, аеропорти якого є хабами національного значення. Обсяг пасажироперевезень на сьогодні – менше 50 % від показника 1990 р. Майже половина з них припадає на міжнародний аеропорт «Бориспіль» (Соколы, 2004).

Просторова структура перевезень та кількісний склад технічного парку автобусного транспорту за роки незалежності докорінно змінились. Лише у незначній кількості міст залишились комунальні перевізники, у міжміському сполученні вони цілковито відсутні. Це призвело до різкого скорочення маршрутів та кількості населених пунктів, які мають регулярне автобусне сполучення зі своїм обласним центром (Криstopчук, 2012). Водночас зросло значення рейсів у напрямку до столиці України. У 2000-і рр. виникають великі транспортні автобусні компанії, що виконують регулярні перевезення пасажирів між великими містами на комфортабельних автобусах. Проте більшість пасажирів на міжміських рейсах перевозять малоприсадибними для цього мікроавтобусами, що також є основним видом і міського транспорту. Стрімке зростання кількості приватних легкових автомобілів звичайно зменшило потребу в таких послугах, але водночас спричинило утворення регулярних заторів на головних вулицях великих міст України.

Виключно комунальними видами транспорту залишаються трамвай, тролейбус, метрополітен. Мережу останнього розбудовують лише у Києві, залучаючи для цього кошти міського бюджету та дотації з Державного бюджету України. За роки незалежності намітилась чітка тенденція до скорочення довжини трамвайних і тролейбусних ліній, на них майже не оновлюють рухомий склад.

Так само у 90-і рр. ХХ ст. в Україні фактично перестав існувати раніш розвинутий річковий пасажирський транспорт. Нині (за виключенням Києва, де у літній період ходить «річковий трамвайчик») по Дніпру курсують лише круїзні пасажирські судна. Висока вартість цих послуг зумовлена застарілими основними фондами і великими витратами пального. Відновлення цього виду пасажирських перевезень можливе лише за умови оновлення рухомого складу. Вантажні річкові перевезення, навпаки, відроджують провідні агрохолдинги, зацікавлені у такому дешевому транспортуванні зернових. У рамках «Національної програми відродження судноплавства на Дніпрі» було відновлено кілька пристаней для перевалки збіжжя (наприклад, у Переяслав-Хмельницькому).

У морських перевезеннях виразно домінують вантажні далекого плавання, що обслуговують зовнішньоторговельні поставки (Мінакова, 2014). Пасажирські перевезення у далекому плаванні залишились лише у рамках круїзних поїздок, у каботажному – лише у Криму паромна переправа «Керч» (Україна) – «Кавказ» (Росія) та регулярні морські перевезення міського спо-

лучення у Севастопольській бухті. Банкрутство «Чорноморського морського пароплавства» (1993 р.) призвело до фактично повного витіснення вітчизняних компаній з сектору морських перевезень (Thorez, 1998, р. 17). Нині, як на початку ХХ ст., $\frac{4}{5}$ всіх перевезень у закордонному плаванні виконують іноземні компанії.

У сфері послуг пошти і зв'язку України за роки її незалежності відбулись розширення мережі і збільшення кількості операторів. Насамперед у другій половині 2000-х рр. утворились приватні компанії з надання поштових послуг, що зменшило кількість клієнтів державної компанії «Укрпошта». Остання провела реформування, спрямоване на розширення спектру послуг. «Укртелеком» – провідна національна компанія у сфері зв'язку значно збільшила асортимент послуг від 2000-і рр. у сферах мобільного зв'язку і доступу до мережі «Інтернет». Таким чином важливе за радянських часів питання встановлення приватних стаціонарних телефонів³ втратило актуальність. Серед приватних компаній у цій сфері лідерами є «Водафон» і «Київстар», що належать іноземним інвесторам (Організаційно-економічний..., 2012).

Послуги у сфері освіти переважно надають державні установи. Проте з'являються приватні компанії. У сфері освіти відбувається два важливих процеси. Перший – зростання кількості вищих навчальних закладів. Другий – скорочення мережі середніх загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості. Фактично за роки незалежності ліквідовано раніше дуже розгалужену мережу відомчих дитячих дошкільних і позашкільних закладів. Найважче становище нині у сільських місцевостях. Сільські діти позбавлені можливості отримати повноцінну освіту для продовження навчання у вишах держави (Доступність..., 2014). Ці зміни зумовлені негативними демографічними процесами у суспільстві та підвищенням соціальної престижності вищої освіти. Нині кількість вишів в Україні є значно більшою ніж у будь якій країні Європи, що свідчить про невідповідність якісних параметрів надання послуг з освіти. У просторовому плані вони функціонують нині у всіх міжрайонних центрах держави. У середній школі спостерігається тенденція поступової диференціації між закладами. Відновлено гімназії і колегіуми, у тому числі на приватній основі. Часті зміни форм і тривалості навчання, шкільних програм у роки незалежності України негативно вплинули на рівень освіти випускників.

Охорона здоров'я має тенденції розвитку подібні до тих, що існують у сфері освіти. Найбільш складна ситуація з наданням таких послуг у сільській місцевості, де значну частину колишніх фельдшерсько-акушерських пунктів закрито чи перефільовано. Старіння і зубожіння населення лише посилює негативний ефект від цього процесу. За відсутності достатнього державного фінансування сфери медицини з'явилися різнопланові приватні

³ Перші на території сучасної України стаціонарні приватні телефони було встановлено в Одесі 1882 р. (Украинская..., 1985, с. 228).

заклади, але вони зосереджені у провідних містах держави. Більшість населення України як і сто років тому не може собі дозволити оплатити їхні послуги. Впровадження страхової медицини просувається дуже повільно і переважно підтримується ініціативою окремих приватних компаній.

Наука як окремий вид господарської діяльності за роки незалежності України не була реформована. Насамперед, з різким падінням престижності праці у цій сфері та низькі (у порівнянні з іншими видами занятості) зарплатні, відбувається перехід значної частини науковців до інших сфер діяльності (переважно в освіті та торгівлі). Процес постійного «перетікання мізків» за кордон найбільш здібної молоді, яка не бачить перспектив для самореалізації в Україні триває і нині. Фактично за роки незалежності перестала існувати галузева наука, а більшість наукових установ було перепрофільовано, акціоновано чи просто закрито. Дослідження виконують переважно у наукових інститутах національних академій наук. Виділяють такі суттєві проблеми: значний рівень старіння наукових співробітників, низька матеріальна зацікавленість працівників, застаріла експериментальна база, відсутність коштів на проведення польових і експериментальних робіт тощо. У цілому вона слабо інтегрована у міжнародну спільноту.

У скрутному становищі опинилась сфера культури. Нині її фінансування зведено до мінімуму. Відомчі заклади у більшості випадків ліквідовано. Особливо гострим є питання збереження їхньої мережі на селі. У держави відсутні кошти для підтримання її на належному рівні. Зберігають своє значення провідних центрів культури лише великі міста, де діють відомі у країні національні і державні установи у цій сфері господарської діяльності. За роки незалежності дуже мало уваги звертали на розвиток цієї сфери. Чи не єдиним позитивним прикладом є створення у 2006 р. «Мистецького Арсеналу» у Києві. Нині ж основні зусилля закладів культури спрямовано на спротив зазіханню на їхнє майно, особливо щодо земельних ділянок і споруд. Міністерство культури України час від часу робить спроби виділити кошти на створення і підтримання нематеріальних видів мистецтва (наприклад, проект створення кінофільмів за державної підтримки), проте ці кроки не послідовні. Водночас, як і сто років тому, відновлено традицію меценатства, створення приватних колекцій предметів мистецтва, проведення незалежних приватних мистецьких фестивалів і конкурсів, надання допомоги митцям (наприклад, від 2006 р. функціонує «PinchukArtCentre» у Києві).

У сфері туризму і відпочинку у період незалежності з'явилась верства заможних людей та змінились пріоритети у поїздках для відпочинку. Фактично держава перестала утримувати доволі розгалужену мережу таких закладів. Так само і більшість приватних компаній передають їх на баланс місцевих органів влади. Скасування формальних перепон при виїзді за кордон призвело до того, що нині більшість осіб, які мають фінансові можливості для відпочинку, обирають іноземні курорти. Соціально орієнтованою залишається функціонування мереж профільних санаторно-курортних закладів, що належать «Укрпрофоздоровниці» та окремим державним орга-

нам влади (відомчі будинки відпочинку, пансіонати, санаторії тощо) (Ведмідь, 2013). Водночас у 2000-і рр. з'явився значний сегмент внутрішнього туризму і відпочинку, зосереджений у найпривабливіших частинах Карпат, на узбережжі Чорного й Азовського морів та навколо великих міст України. Тут переважно діють невеликі заклади сімейного типу різних профілів. Успішна реалізація проекту комплексного центру зимового відпочинку «Буковель» (2000 р.) створила справжній бум відпочинку в Карпатах. Активно розвивався до 2014 р. туризм у Криму. Фактично нині відтворюється ситуація початку ХХ ст., коли туристична і рекреаційна діяльність є приватною справою, що розвивається у найбільш привабливих куточках держави, орієнтуючись на задоволення потреб у рекреаційних послугах мешканців великих міст Східної Європи.

ВИСНОВКИ

Обґрунтована у роботі авторська історична періодизація територіально-галузевого розвитку господарської діяльності на території України має за основу виключно економічні показники розвитку. Основою часового макроподілу є впровадження нових видів грошей. Тому ми виділяємо чотири головні етапи у розвитку господарства на території сучасної України (догрошовий та металевих, паперових, електронних грошей).

Відправною точкою у процесі аналізу є основні технічні інновації та геополітичні умови, які зумовили певні господарські процеси та явища. При цьому для етапів розвитку господарської діяльності до формування національної економіки України нами розкрито головні тенденції у розвитку основних складових господарства суспільства, представленого відповідними археологічними культурами та державами, які існували у певний історичний період та включали до свого складу частину чи всю сучасну територію України. Відповідно до появи нових видів господарської діяльності та відповідними змінами в економіці відповідних держав на території України у складі кожного з цих етапів виділено більш дрібні часові складові.

Наведемо стисло господарську характеристику кожного з етапів розвитку господарської діяльності.

Догрошовий етап. Від кам'яного до залізного віку на території сучасної України відбулось кілька значних змін у господарській діяльності населення. Зокрема, дві важливі інновації: перехід від збирання до полювання у рамках привласнювального типу та від полювання до відтворювального типу ведення господарства на базі землеробства і скотарства.

Сформувалась протопромисловість з оброблення каменю, кістки, шкіри а від мідного віку – металів. Доместикування тварин обумовило появу скотарства, а з інтродукцією окремих рослин у господарське користування – землеробства, пізніше – садівництва і городництва.

Використання глини для господарських потреб зумовило появу будівництва і гончарства. У середовищі осілих племен накопичувались навички будівництва – від найпримітивніших жител у формі землянок і наметів до складних (як для свого часу) споруд не лише житлового, а й громадського і фортифікаційного призначень.

Виникають виробництво зброї та зведення укріплень як окремі види господарської діяльності. Водночас потреба у створенні нових засобів вироб-

ництва і форм ведення господарства, предметів обміну зумовлює виникнення перших спеціалізованих поселень з виразною виробничою спеціалізацією.

Торговельні шляхи дозволяють сформувати стабільні напрямки поширення виробів і технологічних інновацій. Серед них важливе значення для подальшого господарського розвитку мало приручення вола і коня, що дозволило сформувати перші транспортні засоби – гарбу і колісницю та започаткувати рільництво у різних природних зонах України.

У пізньому бронзовому–на початку залізного віку на території сучасної рівнинної частини України сформувалась господарська спеціалізація природних зон, що залишались фактично без змін до кінця середньовіччя:

1) Поліська – переважання підсічного землеробства та тваринництва (здебільшого вирощення свиней і великої рогатої худоби); велике значення мало рибальство, в окремих районах – мисливство. Активно розвивалось лісове господарство, яке включало деревообробку та збирання лісових плодів, ягід, дикого меду.

2) Лісостепова – домінування орного перелогового землеробства рослинницького спрямування; у тваринництві переважало розведення великої рогатої худоби, яка на півночі регіону доповнювалось значним поголів'ям свиней, а на півдні – овець і кіз; городництво і птахівництво мали допоміжне значення; серед інших видів господарської діяльності певне значення мало лише бортництво та збирання плодів і ягід у лісах.

3) Степова – домінування відгінного і напівкочового тваринництва з переважанням у стаді коней і овець; допоміжне значення мало городництво (у нечисленних постійних поселеннях) та збирання диких рослин.

4) Притиснянська – панування землеробства (переважно зернового спрямування) з розвинутим садівництвом та скотарством; особливе значення мала гірнична справа й обробіток металів (бронзи, золота, міді).

Від залізного віку кочові племена на території України господарське життя вели за сезонним циклом, що передбачав пересування усталеними маршрутами з півночі на південь свійської худоби, за стадами яких переміщувались і самі номади. Головними проблемами їхнього існування були коливальні зміни клімату та повільне зростання людності й чисельності стада, що зумовили необхідність розширення зон кочування. Так само для осілих племен Лісостепу України зростання людності вимагало збільшення площ під сільськогосподарськими культурами, що створювало передумови конфлікту між ними і кочовиками за перехідні території між Лісостепом і Степом, в яких можливе одночасне ведення обох типів господарювання.

Етап металевих грошей. Від часів заснування давньогрецьких міст-держав, населення у межах території сучасної України бере участь у міжнародній торгівлі, яка у різні сторіччя додавала особливих рис його економічній діяльності. Економічна політика держав призводила до закріплення різної міжнародної спеціалізації різних частин її території, розвитку окремих економічних зв'язків та різного ступеню інтенсивності використання певних

компонентів природи. Можна назвати одну безумовно спільну рису у розвитку господарства на території сучасної України у період існування монетарних грошей – безпосередня участь у світовій міжнародній торгівлі, що прямо впливала на спеціалізацію окремих її частин.

Можна стверджувати, що напередодні Першої світової війни в основних рисах сформовано територіально-галузеву структуру і міжнародну спеціалізацію господарства на території сучасної України. Значний вплив на її розвиток мали геополітика і геоекономіка держав, до складу яких входили різні її частини. Значну роль у формуванні великої промисловості на той час відіграв іноземний капітал, що дозволив не лише сформувати великі центри промислового виробництва європейського значення, а й ввести у господарський обіг значну частину мінерально-ресурсної бази на території сучасної України.

Фактично до Першої світової війни територія сучасної України виділялась у Східній Європі як основний виробник більшості товарної продукції матеріальної сфери. Це надало поштовх активному розвитку сфери послуг. В основу було покладено державно-приватне партнерство, яке дозволило створити організаційно-управлінську структуру для ефективного спрямування розвитку існуючих складових економіки на території сучасної України.

Виразний статус залежності територіальних складових сучасної України від імперських центрів різних держав зумовив певну ізольованість між ними та орієнтованість на збут своєї товарної продукції на зовнішні, а не на внутрішньоукраїнські ринки. Це створювало виразні територіальні диспропорції та усталення кількох домінуючих центрів господарського життя на периферіях сучасної території України, а також призвело до формування кількох великих промислових районів на її сході. Серед останніх найбільш розвинутим був Донбас. Для військово-стратегічних потреб заклали у ньому важливі центри виробництва продукції для війська. З цих самих міркувань в Австро-Угорській імперії Східну Галичину розглядали як можливий стратегічний плацдарм, і з часом вона таки стала головним театром бойових дій на східному фронті Першої світової війни, що значно уповільнило її промисловий розвиток. Саме з метою організації ефективного її захисту у краї було розбудовано дуже щільну залізничну мережу. Водночас це сприяло розвитку її транзитної функції у мирний час для перевезення значних партій зовнішньоторговельних вантажів.

Зосередження на території сучасної України основних ареалів виробництва сировинних ресурсів, що експортувались, зробило її винятково важливою для розвитку Австро-Угорської і Російської імперій, до складу яких вона входила на початку ХХ ст. З розвитком великих центрів важкої промисловості Підросійська Україна перетворилась у головний індустріальний регіон півдня Східної Європи.

Для посилення контролю над господарством України в обох імперіях існували монополістичні утворення, які регулювали економічну політику у певних видах економічної діяльності. Центри управління ними розміщува-

лись переважно у столицях цих держав, що позбавляло українську економіку можливості сформувати єдиний цілісний національний економічний організм, та породжувало виразні диспропорції у галузевій і територіальній структурах.

Етап паперових грошей. Радянська економіка розвивалась на основі проведення кампаній з активізації виробництва певних видів продукції чи реформ організаційно-управлінської структури без суттєвої трансформації господарської бази – власності держави на засоби виробництва і збут продукції. Головним її виразним аспектом на міжнародному тлі була постійна мілітаризація та пріоритетність геополітичних і гео економічних чинників розвитку.

Територіально-галузева структура господарства УРСР була остаточно сформована у своїх головних рисах уже у 70-х рр. ХХ ст. В її основі були закладені виразні галузеві диспропорції, зумовлені домінантним розвитком провідних галузей, які опирались на наявні природні ресурси території, – кам'яновугільної та залізорудної і марганцеворудної промисловості, чорної металургії, важкого машинобудування, електроенергетики. Не менш важливими були й окремі галузі АПК: вирощування зернових і олійних культур, цукрових буряків, овочів і картоплі та галузей з їхнього перероблення – харчової, комбікормової, цукрової, олійно-жирової тощо. Спеціалізація на виробництві певних товарів у рамках господарства колишнього СРСР за відсутності значних інвестицій у 80-і рр. ХХ ст. не дозволяла провести реконструкцію і призводила до зношення більшості основних фондів економіки України.

Політика мілітаризації за необхідності постійного контролю над союзними республіками і країнами соціалістичного табору, закріпила за УРСР, з огляду на її стратегічне значення, важливу роль у реалізації геополітичної стратегії радянського керівництва в Європі. Спочатку силові спроби, а пізніше – за допомогою створення міждержавних виробничих ланцюгів, зв'язали в єдине ціле всю світову соціалістичну систему, створивши диспропорції у розвитку транспорту та окремих галузей економіки Радянської України. Її територія та господарство були основною базою експансії СРСР в європейському напрямі. Тут прокладали головні експортні маршрути постачання численної сировини та надмірно експлуатували сировинну базу.

Реалізація військово-стратегічних цілей поглибила за роки радянської влади деформацію не лише галузевих, а й територіальних структур економічного простору України. Будівництво підприємств-гігантів зумовило гіпертрофоване зосередження матеріального виробництва у промислових агломераціях, в яких основний обсяг продукції давали Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Київська і Харківська агломерації. У цих чотирьох головних осередках господарства УРСР було сконцентровано більше $\frac{1}{3}$ всього обсягу продукції і зайятих у промисловості.

Наслідком такої надмірної індустріалізації окремих регіонів України стала негативна (а місцями – катастрофічна) екологічна ситуація. Окремі

міста стали просто непридатними для життя людей, значно погіршився стан здоров'я населення.

Ігнорування потреб населення у СРСР проявлялось у хронічному відставанні введення в експлуатацію очисних споруд на промислових новобудовах та закладів сфери послуг, орієнтованих на приватне користування. Було знищено у рамках індустріалізації та антирелігійної боротьби значну кількість пам'яток природи, історії, культури. У цей період наука, освіта, культура, мистецтво перебували під ідеологічним пресом та постійним впливом русифікації. Стримувався розвиток окремих їх напрямів.

Статус своєрідного «витратного матеріалу» для радянської економіки змусив українське селянство масово переїжджати до міст, але, не зважаючи на всі утиски і обмеження, селяни залишались до кінця існування радянської влади основною робочою силою і постачальником важливої аграрної продукції. Значні інвестиції у розвиток колгоспно-радгоспної системи не змогли вирішити найважливішої проблеми розвитку суспільства – продовольчої безпеки.

Етап електронних грошей. В умовах незалежності України у найзагальніших рисах відтворюються ті самі організаційно-управлінські та галузевотериторіальні структури і форми, що існували на початку ХХ ст., у період функціонування ліберальної експортоорієнтованої моделі економіки. Суттєвими відмінностями сучасного розвитку господарства України є його перебування у рамках єдиного внутрішнього ринку та курс на європейську інтеграцію.

Досвід інших країн, які мали на початку ХХ ст. подібну до України ситуацію в економіці, дозволяє стверджувати, що існують всі передумови для перетворення держави у розвинену країну світу. Для цього слід не лише узагальнити реформи та програми з підтримки суб'єктів господарювання, проведених у цих країнах світу, а й розробити та впровадити власні заходи з їх реалізації. При цьому слід враховувати специфіку сучасного регіонального розвитку зважаючи на більш інтенсивний процес глобалізації, перенесення протистояння між державами з геополітичної у гео економічну площину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аблов, А. С. (2009). Вплив зовнішньоторговельних зв'язків на характер формування ринкових інститутів: спроба історико-теоретичного погляду. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 42, 89–101.
- Абрамчук, М., Абрамчук, Л. (2013). Історія Білогородки (у 3-х кн.). Кн. 3. Білогородка археологічна. Київ.
- Автомобильная промышленность Германии. 2010 год (2010). Киев.
- Агропромисловий комплекс Української РСР (1980). Київ.
- Амин, С. (2007). Вирус либерализма: перманентная война и американизация мира. Москва.
- Аналітичні дослідження ефективності функціонування галузі тваринництва на середніх і великих сільськогосподарських підприємствах. (2014). Київ.
- Анучин, В.А. (1982). Географический фактор в развитии общества. Москва.
- Арриги, Дж. (2006). Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени. Москва.
- Археологія Української РСР (у 3-х т.) (1971). Т. 1. Первісна археологія. Київ.
- Археологія Української РСР (у 3-х т.) (1971). Т. 2. Скіфо-сарматська та антична археологія. Київ.
- Атлас історії України (2012). Київ.
- Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення (2013). Львів.
- Баглій, Д. І. (1928). Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. Харків.
- Бакулев, Г. (1955). Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва.
- Бакулев, Г. Д. (1953). Черная металлургия Юга России. Москва.
- Баранский, Н. Н. (1980). Избранные труды. Научные принципы географии. Москва.
- Барг, М. А. (1991). Великая Английская революция в портретах ее деятелей. Москва.

- Бачинський, А. Д. (1971). Економічний стан українських придунайських земель у XVIII – на початку XIX сторіччя. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 6, 43–51.
- Бачинський, А. Д. (1982). Соціалістичні перетворення в промисловості і на транспорті Радянського Придунайського краю (1940–1941 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 15, 32–37.
- Бернштейн-Коган, С. В. (1947). Сдвиги в географії залізничного і водного транспорту за тридцять років. *Вопросы географии*, 6. Географія господарства СССР (1917–1947), 79–100.
- Бидзиля, В. И., Вознесенская, Г. А., Недопако, Д. П., Паньков, С. В. (1983). История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.). Киев.
- Бобович, І. М. (1967). З історії синдикату цукрозаводчиків в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 92–102). Київ.
- Бобровников, А. В. (2004). Макроцикли в економіці країн Латинської Америки. Москва.
- Бовуа Д. (1998). Битва за землю в Україні, 1863–1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ.
- Богомолів, О. Т. (1986). Страны социализма в международном разделении труда. Москва.
- Бойко, І. Д. (1963). Производителные силы в сельском хозяйстве Украины в XVI – первой половине XVII в. в *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г.* (с. 165–173). Вильнюс.
- Боровой, С. Я. (1967). До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 21–31). Київ.
- Браун, Е. (2007). Школа Анналов – «Новая историческая наука» в *Анналы экономической и социальной истории*. (с. 7–23). Москва.
- Бродель, Ф. (1993). Динамика капитализма. Смоленск.
- Бродель, Ф. (у 3-х т.) (1995, 1997, 1998). Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Київ.
- Бутковський В. А., Ямборак Я. С., Бутковська І. В. (1975). З історії промисловості Івано-Франківщини (1919–1938 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 9, 62–66.
- Валлерстайн, І. (2001). Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Санкт-Петербург.

- Варшавско-Венская железная дорога (1892) в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* (в 86 т.). Т. Va. Вальтер – Венути. (с. 565–567). Санкт-Петербург.
- Вдовенко, Н. М. (2011). Регулювання розвитку аквакультури у штучних водоймах України. Київ.
- Ведмідь, Н. І. (2013). Санаторно-курортний комплекс: сервісне управління. Київ.
- Вернадский, Г. В. (1996). Киевская Русь. Тверь–Москва.
- Витвер, И. А. (1963). Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. Москва.
- Вірник, Д. Ф. (1967). Матеріальні і соціальні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 3–20). Київ.
- Власенко, Л. П. (1934). Магистраль Москва–Донбасс в эксплуатации. *Железнодорожный транспорт*, 12, 12.
- Внешняя торговля СССР за 1966 год. Статистический обзор. (1967). Москва.
- Воблий, К. (1919). Экономическая география Украины. Киев.
- Волков, А. (1980). Долгосрочные целевые программы сотрудничества претворяются в жизнь. *Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ*, 3, 29–34.
- Всемирная история (в 6-и т.) (2013). Т. 4. Мир в XVIII веке. Москва.
- Вуглець, клімат та землеуправління в Україні: лісовий сектор (2014). Корсунь-Шевченківський.
- Гаврилишин, П. (2012). Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр.). Івано-Франківськ.
- Гельфферих, К. (1920). Развитие народного хозяйства Германии. 1888–1913 г. Москва.
- Генсирук, С. А. (1971). Комплексное лесное хозяйство в горных условиях. Москва.
- Генсирук С. А., Бондар В. С. (1973). Лісові ресурси України, їх охорона і використання. Київ.
- Генсирук, С. А. (1964). Ліси Українських Карпат та їх використання. Київ.
- География путей сообщения (1969). Москва.
- Географія Української РСР (1982). Київ.
- Герасимчук, М. С. (1970). Хімічна та нафтохімічна індустрія України на сучасному етапі. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 4–5, 7–14.

- Герасимчук, М. С., Кульчицький, С. В. (1965). Розвиток хімічної промисловості України в семиріччі в *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*. (с. 75–86). Київ.
- Геттнер, А. (1930). География: ее история, сущность и методы. Ленинград–Москва.
- Говорушко, Т. А., Сілакова, Г. В. (2013). Формування джерел фінансування інвестиційної діяльності на підприємствах кондитерської промисловості в умовах глобалізації економіки. Київ.
- Голубуцький, І. В. (1978). Російські джерела XVII ст. про розвиток промисловості в Східній Україні і російсько-українських зв'язків. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 12, 66–74.
- Голубушин, Ю. С. (1970). Роль Української РСР у розвитку зовнішніх економічних зв'язків Радянського Союзу. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 4–5, 37–46.
- Гольц, Г. А. (2002). Культура и экономика России за три века, XVIII–XX вв. (в 3-х т.). Т. 1. Менталитет, транспорт, информация (прошлое, настоящее, будущее). Новосибирск.
- Горизонтов, Б. Б. (1975). Социалистическая экономическая интеграция и транспорт. Москва.
- Городенський, П. З. (1970). Економічні зв'язки Української РСР з братніми радянськими республіками та перспективи їх розвитку. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 4–5, 32–37.
- Грицай П. С. (1927). Транспорт та зв'язок України. Харків.
- Грушевський, М. С. (1991–1998). Історія України-Руси (в 11 т., 12 кн.). Київ.
- Гумилёв, Л. Н. (1990). Этногенез и биосфера Земли. Ленинград.
- Гуревич, А. Я. (1993). Исторический синтез и Школа «Анналов». Москва.
- Гуржій, І. О. (1968). Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. Київ.
- Давня історія України. (1994) (у 2-х кн.). Кн. 1. Київ.
- Данкевич, А. Є. (2011). Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві. Київ.
- Денисенко, Л. О., Лаута, С. П. (1977). Легка промисловість України за роки Радянської влади. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 11, 9–15.
- Дерев'янкін, Т. І. (1976). Виникнення і розвиток мануфактурної суконної промисловості в Росії (перша половина XVIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 60–65.
- Державна служба статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua>

- Долльфюс О. (1995). Система Мир. *Мировая экономика и международные отношения*, 6, 77–86.
- Доступність та якість загальної середньої освіти: стан і шляхи поліпшення. (2014). Київ.
- Древняя Русь: город, замок, село. Археология СССР. (1985). Москва.
- Дус Сантус, Т. (2008). Структура залежності. *Скепсис*, 5. http://scepsis.net/library/id_2297.html
- Дядечко, Н. О. (1975). Вдосконалення структури і розміщення текстильної промисловості Український РСР (1961–1970 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 9, 13–17.
- Економічна історія України: Історико-економічне дослідження (в 2 т.) (2011). Київ.
- Енциклопедія історії України (у 10 т.) (2003–2013). Київ.
- Енциклопедія українознавства. Загальна частина (у 3-х т.) (1991–2003). Київ.
- Ефективність протипаводкового захисту в басейні р. Тиса Закарпатської області (2013). Херсон.
- Євсейчик, І. Ф. (1965). Промисловий розвиток західних областей України в четвертій і п'ятій п'ятирічках в *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*. (с. 60–74). Київ.
- Ємцев, В. І. (2013). Забезпечення конкурентоспроможності підприємств цукро-буякового підкомплексу в умовах конкурентного середовища. Київ.
- Єременко, О. А. (1970). Залізничний транспорт УРСР на сучасному етапі. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 4–5. 22–27.
- Єрмак, О. П. (1987). Становлення і розвиток колгоспної торгівлі в УРСР у роки перших п'ятирічок. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 21, 49–54.
- Жеребецький, П. И. (2005). «Живое серебро» Донбаса. Донецьк.
- Заппер, К. (1926). Всеобщая экономическая география. Москва.
- Зацепіліна, Л. І. (1965). Розвиток основних районів вуглевидобутку Української РСР в *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*. (с. 30–38). Київ.
- Злупко, С. М. (1967). Основні риси економіки Галичини на рубежі XIX–XX ст. в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 133–144). Київ.
- Зовнішньоекономічна діяльність. <http://nibulon.com/data/investiciina-diyalnist/dlya-investoriv/zovnishnoekonomichna-diyalnist.html>

- Зотов, Д. (1982). Выполнение планов развития транспорта стран-членов СЭВ за 1976–1980 гг. и перспективы сотрудничества. *Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ*, 4, 13–17.
- Иевлев, М. М. (2014). Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья. Київ.
- Иноземцев, В. Л. (1999). Расколота цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. Москва.
- История и математика. Макроисторическая динамика общества и государства. (2007). Москва.
- История человечества (в 8 т.) (2003). Т. 1. Доисторические времена и начала цивилизации. Москва.
- История человечества (в 8 т.) (2003). Т. 2. III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э. Москва.
- Інститут рису Національної академії аграрних наук України. <http://www.rice.in.ua/?lang=ua&§ion=hr>
- Іршанський гірничо-збагачувальний комбінат забезпечує половину об'єму продукції добувної промисловості області. http://www.zhitomir-region.gov.ua/index_news.php?mode=news&id=5852
- Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава). (2010) Автор-упоряд. Ю. Лоза. Київ.
- Історія Києва (у 2-х т.) (1960). Т. 2. Київ.
- Історія народного господарства (економічна історія) (2000) в *Економічна енциклопедія* (у 3-х т.). Т. 1. А – К (с. 714–715). Київ – Тернопіль.
- Історія народного господарства Української РСР (у 3-х т., 4 кн.) (1983). Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій. Київ.
- Історія нафтогазової промисловості. <http://www.naftogaz.com/www/3/nakweb.nsf/0/69CDD708EEFC16B4C22570D8003432CC?OpenDocument&Expand=1&%20%D1%96%20>
- Історія ПАТ «Львівгаз». <https://lv.104.ua/ua/informacija-pro-kompaniju/history/id/istorija-pat-lvivgaz-5388/sub/5391>
- Історія розвитку народної марки «Електрон». <http://tv.electron.ua/history>
- Історія українського селянства (у 2 т.) (2006). Київ.
- Історія української культури. (2002). <http://litopys.org.ua/krypcult/krcult.htm>
- Історія Української РСР (у 8 т., 10 кн.) (1977). Т. 1. Кн. 1. Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Київ.

- Кабузан, В. М. (2006). Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. Москва.
- Капиталистические страны в 1913, 1930–1936 гг. (Стат. сб.) (в 2-х т.) (1937). Т. 1. Москва.
- Київ – герой. (1961). Київ.
- Китаніна, Т.М. (1967). Синдакат «Трубопродаж» (1908–1914 рр.) в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 61–68). Київ.
- Кінг, Ч. (2011). Історія Чорного моря. Київ.
- Коба, В. Г. (1980). Технічне переоснащення цивільної авіації СРСР (1956–1965 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 14*, 23–27.
- Коба, В. Г. (1985). Повітряний транспорт Радянської України за 60 років. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 16*, 21–25.
- Ковальов, М. К. (1970). Розвиток нафтодобувної і газової промисловості УРСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 4–5*, 14–18.
- Ковальчак, Г. І. (1982). Соціалістична перебудова і перші успіхи розвитку промисловості Північної Буковини (липень 1940 – червень 1941 р.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 16*, 36–41.
- Ковальчак, Г. І. (1971). Основні проблеми і деякі підсумки промислового розвитку західних областей України на сучасному етапі. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 6*, 3–7.
- Ковальчак, Г. І. (1979). Промисловість Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 13*, 59–64.
- Кожедуб, Б. Г. (1965). Удосконалення промислового виробництва в роки семирічки (на матеріалах Вінницької, Хмельницької, Тернопільської і Чернівецької областей). *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*. (с. 49–59). Київ.
- Козак, В. Є., Новиков, В. М. (1982). Зростання невиробничої сфери Української РСР у період розвинутого соціалізму. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР, 16*, 8–14.
- Козак, Д. Н. (2008). Венеди. Київ.
- Козловский, А. А. (1985). Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. в *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология)*. (с. 62–71). Киев.

- Конкурентоспроможність продукції скотарства і птахівництва України в системі євроінтеграції (2015). Київ.
- Кононенко, В. І. (1976). Технічна реконструкція залізничного машинобудування УРСР у період соціалістичної реконструкції. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 63–72.
- Константинов, О. А. (1947). Изменения в географии городов СССР за советский период. *Вопросы географии*, 6. География хозяйства СССР (1917–1947), 11–46.
- Корецький, Л. М., Паламарчук, М. М. (1967). Географія промисловості Української РСР. Київ.
- Коропецький І. С. (1995). Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. Київ.
- Кочерга, О. І., Махнюк, В. Р. (1974). Розвиток громадського харчування в Українській РСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 8, 30–36.
- Кривенко Н. К. (1975). Розвиток важкої промисловості Радянської України в 30–50-ті роки і формування галузевих економічних наук. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 9, 89–97.
- Крикавський, Є. В., Похильченко, О. А. (2012). Концепція кластера у формуванні потенціалу конкурентоздатності деревообробних підприємств. Львів.
- Криstopчук, М. Є. (2012). Соціально-економічна ефективність пасажирської транспортної системи приміського сполучення. Рівне.
- Кругляк, Б. А. (1980). Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90 роках ХІХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 14, 48–53.
- Крюкова, І. О. (2013). Стратегія та механізми інноваційного розвитку молокопереробних підприємств: науково-практичний аспект. Херсон.
- Кулаковський, В. М. (1976). Ярмарки і торги в містах Лівобережної України ХVІІІ ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 48–55.
- Кулаковський, В. М. (1983). Торговельні зв'язки Лівобережної і Слобідської України у ХVІІІ ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 17, 63–68.
- Кульчицький, С. (2017). Історик і влада: проблема, що «досліджується в суто особистісній постановці». *Ейдос*, 9, 217–245.
- Кульчицький, С. (2013). Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі (у 3-х кн.). Київ.

- Кульчицький, С. В. (1967). Залізничне господарство в системі державномонополістичного капіталізму в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 103–121). Київ.
- Кульчицький, С. В. (1976). Внутрішньопромислові нагромадження в УРСР у період соціалістичної індустріалізації. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 76–87.
- Кучеров, О. Ф. (1970). Розвиток засобів зв'язку в Українській РСР. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 4–5, 27–32.
- Ле Гофф, Ж. (1992). Цивілізація середньовікового Запада. Москва.
- Ле Руа Ладюри, Э. (1993). Застывшая история. *THESIS*, 2, 153–173.
- Левек, П. (1989). Эллинистический мир. Москва.
- Лёш, А. (1959). Географическое размещение хозяйства. Москва.
- Лозиняк, П. (2013). Історія розвитку поглядів на геологічну будову Карпат. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. геологічна*, 27, 152–176.
- Локалізація та ліквідація надзвичайних ситуацій на гідротехнічних спорудах (2012). Харків.
- Лычаков, А. (1985). Совершенствование работы пограничных железнодорожных станций. *Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ*, 3, 32–37.
- Ляшенко, П.И. (1948). История народного хозяйства СССР (в 2-х т.). Москва.
- Мак-Нил, У. (2008). В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках. Москва.
- Максаковский, В. П. (1997). Историческая география мира. Москва.
- Максимова, М. М. (1977). СССР и международное экономическое сотрудничество. Москва.
- Маслов, А. О. (1998). Внутрішня торгівля в системі ринкових відносин в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 30, 79–87.
- Массон, В. М. (1976). Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). Ленинград.
- Мельник, Л. Г. (1972а). Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ.
- Мельник, М. С. (1972б). Залізородні райони України в кінці XIX – на початку XX ст. *Український історико-географічний збірник*, 2, 131–145.
- Милов, Е. (1969). Пути повышения эффективности экспорта железной руды в Польшу. *Внешняя торговля*, 4, 45–46.
- Миронов, Б. Н. (2003). Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства (в 2-х т.). Санкт-Петербург.

- Мінакова, С. (2014). Національні пріоритети розвитку логістичних транспортних систем в умовах глобалізації. Миколаїв.
- Можаров, Н. (1980). Новое звено в системе транспортных связей. *Экономическое сотрудничество стран-членов СЭВ*, 5, 70–72.
- Народне господарство України в 1993 році: стат. щор. (1994). Київ.
- Народне господарство Української РСР в 1967 році: стат. щор. (1968). Київ.
- Народне господарство Української РСР у 1972 році: стат. щор. (1974). Київ.
- Народне господарство Української РСР у 1985 році: стат. зб. (1986). Київ.
- Народне господарство Української РСР у 1990 році: стат. зб. (1991). Київ.
- Народне господарство УСРР (стат. довідник) (1935). Київ.
- Народное хозяйство Украинской ССР: К 70-летию Великого Октября: Юбилейный стат. ежегод. (1987). Київ.
- О предприятии. <http://www.kmz.com.ua/about>
- Одесская область. Территориальная организация и структура хозяйства. Концепция социально-экономического развития. (1991). Одесса.
- Організаційно-економічний механізм корпоративного управління підприємствами транспорту та зв'язку (2012). Київ.
- Орловський, Б. М. (1971). Залізрудна промисловість України наприкінці ХІХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 6, 30–38.
- Орловський, Б. М. (1974). Комбінування виробництва в залізрудній промисловості країни в період промислового капіталізму. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 8, 60–64.
- Павлов, В. (1969). Електроенергія: перспективи експорту. *Внешняя торговля*, 2, 28–31.
- Пажитова, Т. К. (1967). Про роль іноземного капіталу в розвитку продуктивних сил Росії в *Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України)*. (с. 32–41). Київ.
- Палишкин, Н. А., Мищенко, А. В. (2012). Малые гидроэлектростанции и ветроэнергетические установки. Київ.
- Пироженко, К. Г. (1995). Лісовиробничий комплекс України (суспільно-географічне дослідження). Київ.
- Пиршиш, Я. (1983). Эффективность сотрудничества в области транспорта. *Экономическое сотрудничество стран – членов СЭВ*, 10, 20–22.
- Писарев, С. Г. (1933). Пропускная способность сети СССР к XVI годовщине. *Железнодорожный транспорт*, 2, 4–14.

- Плакіда, О. М. (1978). З історії монополізації коксохімічної промисловості України (кінець XIX–початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 12, 50–56.
- Плакіда, О. М. (1983). Розвиток виробництва хімічних продуктів коксування на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 17, 43–48.
- Пологівський олієекстракційний завод http://leksika.com.ua/15240507/ure/pologivskii_oliyeekstraktsiyniy_zavod
- Пономарьов, О. М. (1976). До історії шовкового виробництва на Україні у XVIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 117–122.
- Попов, А. С. (1958). Внешняя торговля Украины в годы империализма. Львов.
- Потишняк, О. М. (2014). Стратегія і механізми інтеграції аграрних та промислових підприємств з виробництва та переробки вовни: проблеми теорії і практики. Херсон.
- Пребиш, Р. (1992). Периферийный капитализм: есть ли ему альтернатива? Москва.
- Пробст, А. Е. (1947). Изменения в географии топливдобывающей промышленности СССР за тридцать лет. *Вопросы географии*, 6. География хозяйства СССР (1917–1947), 47–78.
- Прокопенко, Н. С., Фененко, П. О. (2013). Оподаткування зовнішньої торгівлі сільськогосподарських підприємств України. Львів.
- Просторово-часова палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. (2010). Київ.
- Пуляркин, В. А. (2005). Локальные цивилизации во времени и пространстве (взгляд географа). Москва.
- Радимен, В. (2013). Пflug, мор і нафта: Як людство здобуло контроль над кліматом. Київ.
- Ракетный центр Украины (2015). Днепропетровск.
- Регіони України та їх склад. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7503/a002>
- Реклю, Э. (1873–1893). Земля и люди. Всеобщая география (в 19 т.). Санкт-Петербург.
- Рибне господарство України: стат. зб. (2011). Київ.
- Річний звіт ДТЕК за 2012 рік. http://www.dtek.com/library/file/annual-report-2012-ru_1.pdf
- Розвиток економіки західних областей УРСР за 20 років (1960). Львів.
- Роздобутко, П. Я. (1967). Особенности межрайонных транспортно-экономических связей и некоторые вопросы методики исследования развития

- транспортной сети экономических районов. *Тр. Ин-та комплексных транспортных проблем при Госплане СССР*, 8, 4-14.
- Романовский, В. О. (1963). Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. в *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1961 г.* (с. 184–194). Вильнюс.
- Российско-украинское пограничье: двадцать лет разделенного единства. (2011). Москва.
- Рощина, Ю. В. (2013). Теоретико-методологические основы устойчивого развития природопользования в аграрной экономике Украины. Симферополь.
- Рудницький, С. (1998). Політична географія України. Львів.
- Рыбаков, Б. А. (1982). Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва.
- Рывок в рыночную экономику. Реформы в Украине: взгляд изнутри. (1997). Київ.
- Савчук І. Г. (2011а). Вплив корпоративної політики на розвиток експортоорієнтованих галузей України (на прикладі залізорудної промисловості). *Економіка України*, 8, 33–49.
- Савчук І. Г. (2011б). Експортна орієнтація господарства Малинського регіону. *Велика Волинь. Пр. Житомир. науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 46, 216–220.
- Савчук І. Г. (2011в). Загальні тенденції розвитку експорту послуг залізничного транспорту в Україні. *Часопис соціально-економічної географії*, 58, 96–98.
- Савчук, И. Г. (2011а). Роль внутрикорпоративных хозяйственных связей между Украиной и Сибирским федеральным округом России. *География и природопользование Сибири*, 13, 242–249.
- Савчук, И. Г. (2011б). Роль городов Украины в международных железнодорожных сообщениях пассажирских поездов внутреннего формирования. *Социально-экономическая география: история, теория, методы, практика (к 100-летию со дня рождения Ю. Г. Саушкина)*. (с. 549–552). Смоленск.
- Савчук, И. Г. (2012). Международное пассажирское железнодорожное сообщение Украины. *Известия РАН. Сер. географическая*, 5, 40–47.
- Савчук, І. Г. (2011г). Використання гео економічних ефектів при дослідженні експортоорієнтованого господарства країни. *Географія та туризм*, 13, 203–208.
- Савчук, І. Г. (2012). Вплив експортної орієнтації залізничного транспорту України на його розвиток за роки незалежності. *Економіка України*, 7, 36–44.

- Савчук, І. Г. (2016). Осередки соціально-економічного розвитку експортного спрямування у сільських регіонах Вінницької області. *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 28, № 3/4, 173–177.
- Савчук, І. Г., Кудруа де Лілль, Л., Фрережеан, А. (2017). Прямі іноземні французькі інвестиції в Україну. *Український географічний журнал*, 1, 55–60.
- Сас, П. М. (1989). Феодальные города Украины в конце XV – в 60-х годах XVI в. Київ.
- Світовий та український ринки основних видів зернової продукції. (2013). Київ.
- Синцеров, Л. М. (2010). Революция на транспорте, в средствах связи и образование мирового хозяйства на рубеже XIX и XX веков. *География мирового развития*, 2, 126–142. Москва.
- Скопенко, Н. С., Мостенська, Т. Л. (2015). Інтеграційні процеси в харчовій промисловості України: сучасна концепція розвитку. Київ.
- Слабченко, М. Є. (1923). Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. Ч. 1. Господарство Гетьманщини XVII–XVIII століть. Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства. Одеса.
- Слівак, А. Є. (1965). Розвиток газової промисловості України в четвертій і п'ятій п'ятирічках в *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*. (с. 87–101). Київ.
- Смолій, В., Кульчицький, С., Якубова, Л. (2016). Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). Київ.
- Смолка, А. О. (1997). Аграрна політика та земельні відносини в Україні у період Хмельниччини. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 29, 136–147.
- Соколов, В. М. (1982). Розвиток хімічної і нафтохімічної промисловості Української РСР у дев'ятій п'ятирічці (1971–1975 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 16, 26–30.
- Соколы, И. И. (2004). Трансформационные процессы в гражданской авиации Украины. Одесса.
- Социалистическое строительство Союза Советских Социалистических Республик (изостатистический альбом). (1936). Москва.
- Стеблій, Ф. І. (1971). З історії мануфактурного виробництва паперу у Східній Галичині. *Нариси з історії природознавства і техніки*, 15, 77–82.
- Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. (2013). Давня людина: палеогеографія та археологія. Київ.

- Стрішенець, М. М. (1975). Рудні України XVI – першої половини XVII ст. *Питання історії СРСР*, 19, 102-108.
- Стрішенець, М. М. (1980). З історії паперового виробництва на Україні у XVI – першій половині XVIII ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 14, 66–71.
- Стрішенець, М. М. (2000). З історії залізоплавильних промислів Волині. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 31–32, с. 136–140.
- Струтинська, І. В. (2012). Детермінанти інноваційного розвитку автомобілебудівної галузі та логістичної інфраструктури в Україні. Тернопіль.
- Сучасний стан лісового господарства та рибальства й рибництва України. (2015). (автор тематичного змісту І. Г. Савчук) в *Історичний атлас України*. Упорядник Ю. І. Лоза. (с. 292). Київ.
- Сучасний стан промисловості України: провідні промислові підприємства регіонів України (2015). (автор тематичного змісту І. Г. Савчук) в *Історичний атлас України*. Упорядник Ю. І. Лоза. (с. 288–289). Київ.
- Сучасний стан сільського господарства України (2015). (автор тематичного змісту І. Г. Савчук) в *Історичний атлас України*. Упорядник Ю. І. Лоза. (с. 292–293). Київ.
- Тваринництво України. 2012: стат. зб. (2013). Київ.
- Терещенко, Ю. І. (1979). З історії політики «воєнного комунізму» на Україні у 1919 р. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 13, 46–54.
- Территориальные структуры национальных хозяйств стран СЭВ. (1979). Москва.
- Тимофеенко, В. И. (1984). Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. Киев.
- Тимошенко, М. Т. (1976). Створення гірничо-металургійного машинобудування на Україні у період соціалістичної індустріалізації. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 59–63.
- Тітьонко, О. М. (1965). Технічна реконструкція річкового транспорту України та підвищення економічності його роботи в *Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964)*. (с. 146–154). Київ.
- Тойнбі, А. (1995). Дослідження історії (у 2-х т.) Київ.
- Толочко, А. П. (2015). Очерки начальной руси. Киев – Санкт-Петербург.
- Толочко, П. П. (1985). Происхождение древнейших восточнославянских городов в *Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология)*. (с. 5–19). Киев.
- Толстов, Р. Д. (1975). Розбудова і розвиток гірничого машинобудування УРСР у післявоєнний період (1946–1958 рр.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 9, 27–36.

- Топ 100 латифундистов Украины. <http://latifundist.com/rating/top100#79>
- Трактор СХТЗ - 15/30. http://www.avtomash.ru/katalog/histori/muzei_t/cxtz15.htm
- Трейвиш, А. И. (2009). Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа. Москва.
- Тригуб, Л. М. (1982). З історії господарської діяльності на Україні у 1919–1921 рр. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 15, 65–70.
- Трипольська, Г. С. (2011). Агробіоенергетичний ринок України. Київ.
- Украинская Советская Энциклопедия (в 11 т., 12 кн.) (1985). Т. 11, кн. 2. Украинская Советская Социалистическая Республика. Київ.
- Україна і світ: історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства (1994). Київ.
- Улин, Б. (2004). Межрегиональная и международная торговля. Москва.
- Уперенко, М. О. (1976). З історії сільськогосподарського машинобудування на Півдні Росії в період імперіалізму. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 45–48.
- Фроянов, И. Я. (1999). Киевская Русь: Главные черты социально-экономического строя. Санкт-Петербург.
- Хантингтон, С. (2003). Столкновение цивилизаций. Москва.
- Хромов, І. О. (2010). Біржі України в ХІХ – на початку ХХ століть. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 43, 71–82.
- Хромов, І. О. (2011). Зовнішня торгівля України під час НЕПу. *Історія народного господарства та економічної думки України*, 44, 192–204.
- Черноморская верфь. <http://smart-maritime.com/ru/enterprises/chernomorskiy-sudostroitelnyu-zavod>
- Черных, Е. Н. (1976). Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. Москва.
- Черных, Е. Н. (2013). Культуры номадов в мегаструктуре Евразийского мира (в 2-х т.). Москва.
- Шабульдо, Ф. М. (1987). Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев.
- Шафонский, А. (1851). Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. Киев.
- Шевченко, Ф. П. (1959). Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині ХVІІ ст. Київ.
- Шоню, П. (2008). Цивілізація Просвещення. Екатеринбург–Москва.

- Шраг, М. І., Яновський, Р. І. (1929). Промисловість УСРР. Статистично-економічний поради́к. Харків.
- Эвентов, Л. Я. (1931). Иностранные капиталы в русской промышленности. Москва–Ленинград.
- Енергоемкость металлургической продукции (2015). Харьков.
- Ястребов, В. І. (1975). З історії морського суднобудування в Росії і на Україні в дореволюційний період. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 9, 71–75.
- Ястребов, В. І. (1976). Розвиток суднобудування в Український РСР в 1921–1940 рр. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 10, 39–45.
- Ястребов, В. І. (1979). Розвиток суднобудування у Києві у роки довоєнних п'ятирічок (1928–1941). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 13, 27–32.
- Яценко, Ю. П. (2015). Інструменти та механізми розвитку державних вугільних шахт України. Київ.
- Atlante di storia (1995). Milano.
- Bairoch, P. (1997). Victoires et déboires : histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours (en 3 vol.). Paris.
- Baratta, M. (1942). Atlante geografico universale. Milano.
- Braudel, Fernand (1902–1985) (2003) en *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés* (p. 118–119). Paris.
- Chauprade, A., Thual, F. (1999). Dictionnaire de géopolitique. États. Concepts. Auteurs. Paris.
- Dollfus, O. (2007). La mondialisation. Paris.
- Économie-monde (2003) en *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés* (p. 292–293). Paris.
- FAOSTAT. <http://faostat.fao.org>
- Géoéconomie (2003) en *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés* (p. 396–397). Paris.
- Géographie universelle (1991) (en 10 vol., 12 livres). (vol.1, livre 2. Mondes nouveaux. Le système Monde). Paris.
- Géographie universelle (1991) (en 10 vol., 12 livres). (vol.3. Amérique latine). Paris.
- Savchuk, I. (2017). Le trafic ferroviaire international de voyageurs en Ukraine, un pont entre l'Est et l'Ouest ou le choix d'un bloc ? *Géotransports*, 9, 51–61.
- Savchuk, I. G. (2012). International passenger railway communication in Ukraine. *Geography. Environment. Sustainability*, 1, 18–29.

Savchuk, I. G. (2014). Ukraine's window to the West: The role of international railway connection in Transcarpathia (Zakarpattia). *Hungarian Geographical Bulletin*, 2, 159-175.

Thorez, P. (1998). La difficile mutation des transports maritimes dans la C.E.I. *Bulletin de L'Association de géographes françaises*, 1, 10-24.

Vidal de La Blache, P. (1903). *Tableau de la géographie de la France*. Paris.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методологічні положення дослідження етапів територіально-галузевого розвитку господарської діяльності	5
1.1. Головні теоретичні питання досліджень господарської діяльності	5
1.2. Основні наукові підходи до вивчення територіально-галузевого розвитку господарської діяльності	8
1.3. Методологічні засади дослідження територіально-галузевого розвитку господарської діяльності та його періодизації	14
1.4. Ступінь вивченості господарської діяльності на території сучасної України	16
Розділ 2. Догрошовий етап	18
2.1. Привласнювальний тип господарювання	18
2.2. Становлення відтворювального типу господарювання	22
2.3. Утвердження традиційних моделей господарювання	30
Розділ 3. Етап металевих грошей	38
3.1. Таласократична економіка-світ на основі греко-римської цивілізації	39
3.2. Телурократична економіка-світ кочових державних утворень	50
3.3. Таласократична економіка-світ на основі морських і флювіальних мереж торговельних факторій	53
3.4. Апогей телурократичної економіки-світу кочових державних утворень	58
3.5. Перша глобальна таласократична економіка-світ доіндустріального типу	70
3.6. Глобальна таласократична економіка-світ індустріального типу	88

Розділ 4. <i>Етап паперових грошей</i>	102
4.1. Макроекономічний аналіз економіки України за радянських часів	103
4.2. Організаційно-управлінська структура господарства України радянського періоду	106
4.3. Територіально-галузева структура економіки України у ХХ ст.	107
Розділ 5. <i>Етап електронних грошей</i>	163
5.1. Макроекономічний аналіз сучасного економічного розвитку	163
5.2. Організаційно-управлінська структура економіки незалежної України	165
5.3. Територіально-галузева структура національної експортоорієнтованої моделі економіки	167
Висновки	185
Список використаних джерел	190

Наукове видання

САВЧУК Іван Григорович

**Розвиток господарської діяльності
на території сучасної України
у просторі і часі**

Підписано до друку 10.10.2019 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 17,00. Обл. вид. арк. 15,4.
Наклад 300 прим. Зам. 45. 2019.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Савчук, Іван Григорович

Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. Київ: НАН України, Ін-тут історії України, 2019. 210 с.

ISBN 978-966-02-9086-0

У науковій монографії вперше розкрито основні напрями розвитку господарської діяльності на території сучасної України одночасно у просторі та часі від часу палеоліту до наших днів. Обґрунтовано авторську концепцію періодизації господарського розвитку та висвітлено регіональні особливості його прояву за природно-історичними регіонами.

УДК 911